

Ліон

Рейхтваґгер

Сім'я
Оппенгеймів

Ліон

Рейхсвангер

Сім'я
Оппенгеймів

Ліон Фейхтвангер
Сім'я Оппенгеймів

Книга перша

Учора

*Людці нічого так не бояться, як розуму.
Глупоти слід би їм боятися, якби вони
втямили, що справді страшне.*

Гете

Доктор Густав Оппенгейм прокинувся 16 листопада, у свій п'ятдесятий день народження, ще вдосвіта. Це було йому неприємно. День мав бути втомний, і він намірявся добре виспатися.

Зі свого ліжка він невиразно бачив кілька невеликих верхівок дерев і клаптик неба. Небо було високе й ясне, без туману, який тут часто буває у листопаді.

Він потягнувся, позіхнув. Прокинувшись, він уже рішуче відкинув укривало з широкого низького ліжка, еластично спустив обидві ноги і з тепла простирал та укривал потрапив у ранковий холод, вийшов на балкон.

Перед ним спускався потрійною терасою вниз до лісу його маленький сад, праворуч і ліворуч підіймались лісисті горби, і за далекою, вкритою деревами долиною знов були пагорби й ліси.

З невеличкого, не видного звідси озерця ліворуч унизу, від сосен Груневальда віяло приємною свіжістю. Глибоко й з насолодою, у великій ранковій тиші, вдихав він лісове повітря. Здалека почулися приглушено удари сокири; він слухав їх з задоволенням, рівномірний звук підкреслював тишу. Густав Оппенгейм, як і кожного ранку, милувався зі своєї оселі. Хто, потрапивши сюди раптом, міг би подумати, що звідси тільки п'ять кілометрів до центру берлінського Вестена? Справді, доктор Оппенгейм вибрав для свого дому найкращий район Берліна. Тут він має який тільки захоче сільський затишок і в той самий час усі вигоди великого міста. Небагато років минуло відтоді, як він збудував і опорядив цей будинок на Макс-

Регерштрассе, але він відчуває, що зрісся з домом і лісом, кожна сосна навколо є частиною його самого; він, мале озеро і піскувата дорога там внизу, – на щастя, заборонена для автомобілів, – це все частини одного.

Якусь хвилину постояв він на балконі, бездумно вдихаючи ранок та любий його серцеві ландшафт. Потім почало ставати холодно. Радів, що до ранкової прогулянки верхи, яку він робив щодня, має ще якусь часинку. Забрався знов у тепло свого ліжка.

Але сон тікав від нього. Цей клятий день народження! Було б далеко розумніше, якби він виїхав на цей час з Берліна й уник всього цього клопоту.

А коли він уже тут, то може принаймні зробити приємність братові Мартіну, піти сьогодні в контору.

Службовці, хоч які б вони там були, будуть ображені, коли він не прийме особисто їхні побажання щастя. Та ну їх! Надто вже незручно стирчати там і слухати ніякові поздоровлення цього люду.

Звичайно, справжній сеньйор-шеф^[1] мусів би з цим миритися. Сеньйор-шеф. Дурниці! Мартін далеко більше ділова людина, не кажучи вже про шурина Жака Лавенделя і про довірених Брігера та Гінце. Ні, він краще робить, що тримається якомога далі від справ фірми.

Густав Оппенгейм шумно позіхнув. Власне, чоловік у його становищі міг би, не вважаючи це за клятий обов'язок, бути в день свого п'ятдесятиріччя в кращому настрої. Хіба ці п'ятдесят років не були добрі роки? Ось лежить він, власник прегарного, на свій смак опорядженого дому, солідного банкового контокоренту, цінної долі в підприємстві, аматор і поважний знавець книжок, власник золотого спортивного значка. Обидва його брати й сестра ставляться до нього добре, він має друга, на якого може звіритись, численних приємних знайомих, жінок, скільки схоче, гідну любові подругу. Чого ж іще? Хто ж, як не він, має причини сьогодні бути в доброму настрої. Чому ж, будь воно прокляте, його настрої недобрі? У чому причина?

Густав Оппенгейм досадливо засопів, рвучко повернувся на другий бік, рішуче заплющив очі; його велика м'ясиста мужня голова нерухомо лежала на подушці. Але хоч як нетерпляче вирішив заснути, та не помоглося – заснути не міг.

Він усміхається лукаво, по-хлоп'ячому. Він спробує один спосіб, до якого не вдавався від часів юності. «Мені добре, краще, найкраще», –

думає він. І раз у раз знову, механічно: «Мені добре, краще, найкраще». Коли він подумає це двісті разів, то безперечно засне. Подумав триста разів і не заснув. А йому ж таки дійсно добре. І з погляду здоров'я, і з погляду господарського, і з погляду духовного. У п'ятдесят років він, сміливо можна сказати, має вигляд щонайбільше сорокалітнього. І відчувається відповідно. Він не занадто багатий і не занадто бідний, не занадто мудрий і не занадто дурний. Заслуги? Поет Гутветтер ніколи не вибився б, якби не він. Само це вже щось значить. Він і доктору Фрішліну допоміг стати на ноги. Те, що він сам опублікував – кілька розвідок про видатних людей і про книжки XVIII сторіччя – чисті витвори любителя муз, не більше, він не надає цьому великого значення. А втім і це для сеньйор-шефа меблевого підприємства не дрібниця. Він – людина середнього формату, без особливої обдарованості. Середнє – найкраще. Він не честолюбний. Або, принаймні, не дуже честолюбний.

Ще десять хвилин – і він може вирядитися на ранкову прогулянку. Хвилину він ще рухає щелепами, очі його заплющені, але про сон вже й гадки немає. Щиро кажучи, йому ще лишається дечого побажати. Бажання перше: Сибіла така подруга, що через неї чимало хто справедливо йому задрять. Красива, розумна Еллен Розендорф ставиться до нього краще, ніж він заслуговує. Проте: коли сьогодні не прийде певний лист від певної особи, то це буде для нього гірке розчарування. Бажання друге: він, звичайно, не розраховує на те, що видавництво «Мінерва» складе з ним договір на біографію Лессінга. Справді, мало важить, будуть чи не будуть у такі часи, як теперішні, ще раз описані життя й творчість автора, що вмер півтора століття тому. Але якщо «Мінерва» відхилить цю книжку – це все ж таки буде йому прикро. Бажання третє...

Він розплющив очі – карі очі, в глибоких очницях. Він, очевидно, не такий задоволений своєю долею, як гадав ледве хвилину тому. Вертикальні різкі зморшки над міцним носом, густі брови міцно зведені до купи, очі пильно, напружено й похмуро дивляться на стелю. Дивно, як на його дужому обличчі позначаються всі найменші порухи нетерплячої мінливої вдачі.

Якщо «Мінерва» укладе з ним договір на Лессінга, то він має працювати над рукописом ще понад рік: не укладе договору – тоді він замикає рукопис так, як він є, у шухляду. Що ж тоді йому робити

зимою? Він міг би поїхати до Єгипту, до Палестини. Це він давно вже збирався зробити. Єгипет, Палестину треба побачити.

Чи справді треба?

Дурниці! Навіщо затьмарювати собі чудовий день такими роздумуваннями? Добре, що нарешті вже час виїздити на прогулянку.

Він виходить через маленьку хвіртку на Макс-Регерштрассе. Тіло його трохи повне, але добре витреноване. Він іде твердим, швидким кроком, ступаючи на всю підошву, але важку голову несе легко. Слуга Шлютер стоїть коло воріт, вітає. І Берта, дружина Шлютера, кухарка, теж вибігає й вітає. Густав із сяючим обличчям дякує голосно, сердечно, сміючись. Сідає на коня і їде на прогулянку. Він знає – тепер вони стоять і дивляться йому вслід. Вони зможуть тільки констатувати, що як на п'ятдесятилітнього він тримається до біса добре. Особливо гарний вигляд у нього верхи на коні; він здається вищим на зріст, ніж у дійсності, бо в нього трохи короткуваті ноги, а верхня частина тулуба висока. Як у Гете. Про це нагадує принаймні раз на місяць його друг із спілки бібліофілів Франсуа, ректор гімназії імені імператриці Луїзи.

Дорогою Густав зустрічає кількох знайомих, вітається, весело махнувши рукою, але не спиняється ні з ким із них. Прогулянка вплинула на нього добре. Він вертається додому приємно збуджений. Душ і ванна – чудова річ! Він задоволено й фальшиво мугикає собі під ніс якісь досить складні мелодії, гучно пирхає під душем. Добре снідає.

Він іде в бібліотеку, кілька разів проходить з кутка в куток своїм твердим, швидким кроком, ступаючи на всю підошву. Радіє з гарної кімнати і з її раціонального опорядження. Нарешті сідає до солідного робочого стола. Широкі вікна ледве відділяють кімнату від краєвиду, він сидить наче на свіжому повітрі, і перед ним лежить чималою купою його вранішня пошта, пошта дня його народження.

Густав Оппенгейм завжди розглядає свою пошту з деякою радісною цікавістю. З ранньої молодості у нас простягнені антени в світ: як він реагує? Оце пошта в день народження, поздоровлення, що ж інше? А втім, він має легку надію, що звідси, з цих сорока-п'ятдесяти листів може щось хвилююче ввійти в його життя. Спочатку, ще не розкриваючи листів, він розподіляє їх за адресантами, означеними і гаданими. Оце – він відчуває легке раптове хвилювання – лист від Анни, лист, який він ждав. Якусь хвилину Густав держить

його в руці. Невеличке нервово сiпання в оці. Потiм по обличчю пробiгає юнацьки-радiсний промiнь, Густав вiдкладає лист осторонь, якомога далi, немов дитина, що вiдкладає найкращi ласощi на останнє – вiн хоче залишити цей лист на кiнець. Вiн починає читати. Поздоровлення. Вони сприймаються з приємнiстю, але сенсацiї не роблять. Вiн знов присуває до себе лист Анни, бере розрiзний нiж. Вагається. Нарештi радiє, що прихiд гостя став йому на перешкодi.

Цей гiсть – брат Мартiн. Мартiн Оппенгейм пiдходить, як i завжди, трохи важко ступаючи. Густав любить свого брата i зичить йому всього найкращого. Але, це вiн мусить нишком констатувати, Мартiн, на два роки молодший, здається на вигляд старiшим за нього. Брати й сестра Оппенгейми схожi одне з одним, усi це кажуть, безперечно так воно й є. У Мартiна така ж велика голова, його очi досить глибоко лежать у очницях. Але очi Мартiна справляють вражiння дещо похмурих, нiби сонних; все в ньому важче, м'ясистiше.

Мартiн простягає йому обидвi руки.

– Що тут казати? Я можу тобi тiльки побажати, щоб усе лишилось так, як воно є. Цього я тобi щиро бажаю.

У Оппенгеймiв буркотливи голоси, вони, крiм Густава, неохоче виявляють свої почуття. Мартiн в усьому стриманий, поважний. Але Густав добре вiдчуває в його словах щирiсть.

Мартiн Оппенгейм привiз свiй подарунок. Слуга Шлютер вносить його в кiмнату. Коли розв'язують пакет, показується картина – портрет. Портрет, погрудний, овальної форми. Над вiдлогим комiром, якi носили в дев'яностi роки, сидить на досить короткiй шиї велика голова. Голова ця м'ясиста, i над глибоко сидячими, трохи сонними очима, очима Оппенгеймiв – важкий, опуклий лоб. Голова має вираз хитруватий, задумливий, благодумний. Це голова Имануеля Оппенгейма, дiда, засновника меблевої фiрми Оппенгеймiв. Такий вигляд вiн мав, коли йому було шiстдесят рокiв, незабаром пiсля народження Густава.

Мартiн пiдняв портрет на великий письмовий стiл i придержав його своїми м'ясистими випещеними руками. Густав дивиться карими задумливими очима в карi хитрi очi свого дiда Имануеля. Нi, портрет цей не дуже визначний. Вiн старомодний, не дуже майстерно зроблений. Проте, четверо Оппенгеймiв дуже цiнили цей портрет,

змолоду він їм любий і рідний, мабуть, вони вбачають у ньому більше, ніж у ньому є.

Густав любить, щоб на світлих стінах його дому нічого не висіло; в цілому домі висить єдина картина в бібліотеці; але віддавна в нього було палке бажання мати цей портрет у своєму кабінеті. Мартін, зі свого боку, вважав за належне бути тому портретові в головній конторі меблевої фірми. Густав, хоч в усьому й був у добрих відносинах з братом, не міг, проте, простити, що Мартін йому не дає портрета.

Отже, тепер він з радістю і задоволенням дивився на портрет. Він знав, що це була жертва з боку Мартіна – розлучитися з портретом. Променіючи радістю, Густав багатомовно висловив своє задоволення, свою вдячність.

Коли Мартін пішов, Густав покликав слугу Шлютера і звелів йому повісити портрет. Місце для цього давно вже було призначене. Отже, тепер, зараз, негайно він буде тут висіти. Густав нетерпляче ждав, поки Шлютер упорається з роботою. Нарешті дочекався. Бібліотека і третя кімната першого поверху – ранкова їдальня – органічно сполучалися одна з одною.

Повільно, розважливо мандрував погляд Густава з портрета Іммануеля Оппенгейма, діда – від минулого, до другого, до сьогодні єдиного в домі портрета в бібліотеці, портрета Сибіли Раух, його подруги – його теперішнього життя.

Ні, визначним твором мистецтва портрет Іммануеля Оппенгейма не був. Художника, Александра Йоельса, який свого часу з доручення друзів Іммануеля Оппенгейма малював цей портрет, тоді до смішного переоцінювали. Сьогодні він жодній людині не відомий. Але те, що Густав Оппенгейм любив у цьому портреті, було щось інше від твору мистецтва. Він і його брати вбачали у цьому портреті самого чоловіка і його діло.

Саме життя цього Іммануеля Оппенгейма не було чимсь великим, це були – комерція і успіх. Але для історії єврейської людності Берліна це було щось більше. Оппенгейми споконвіку жили в Німеччині. Родом вони з Ельзасу. Там вони були дрібними банкірами, купцями, ювелірами. Прадід нинішніх Оппенгеймів переїхав з Баварії, з міста Фюрт, до Берліна. Дід, оцей Іммануель Оппенгейм, у 1870–1871 роках провів значні постачання для німецької армії, що воювала у Франції; у грамоті, яка тепер, взята в рамки, висить у головній конторі меблевої

фірми Оппенгеймів, неговіркий фельдмаршал Мольтке свідчить, що пан Оппенгейм зробив німецькій армії важливі послуги. Через кілька років Іммануель заснував меблеву фірму Оппенгейм – підприємство, що виробляло речі домашнього вжитку для дрібних буржуа, і, стандартизувавши свої вироби, дешево обслуговувало свою клієнтуру. Іммануель Оппенгейм любив своїх клієнтів, він, так би мовити, промацував їх, витягав з них приховані бажання, задовольняв їх. У місті довгий час переказували його життєрадісні дотепи, в яких весело змішувались здоровий берлінський розум та знання людей з його особистим доброзичливим скептицизмом. Він став популярною фігурою у Берліні, а незабаром і за межами Берліна. Не було перебільшенням те, що пізніше брати Оппенгейми зробили його портрет торговою маркою фірми. Своїми міцними різнобічними зв'язками з населенням він сприяв тому, що емансипація німецьких євреїв з паперових параграфів стала фактом, Німеччина зробилася для євреїв справжньою батьківщиною.

Густав добре пам'ятає свого дідуся. Тричі на тиждень він бував малим у його домі на Старій Якобштрассе в центрі Берліна. Образ досить огрядного чоловіка, що зручно сидить у своєму чорному глибокому кріслі, в ярмулці на голові, з книжкою у руках чи на колінах, часто з бокалом вина на столі поруч, глибоко відтиснувся у пам'яті хлопця, навіваючи пошану і довір'я водночас. Він почував себе у домі дідуся смиренно, а проте і як дома. Ніхто не заважав йому нишпорити у величезній дідовій бібліотеці; тут хлопець навчився любити книжки. Коли він чого-небудь у книжках не розумів, дідусь ніколи не відмовлявся пояснити, хитрувато-двозначно поблискуючи сонними очима, так, що не можна було вгадати, жартує він чи говорить серйозно. Ніколи пізніше Густав не розумів так виразно того, що містилося у цих книжках і було брехнею, проте правдивішою за дійсність. Коли дідуся про щось питали, то він відповідав неначе зовсім не на тему, але зрештою виявлялося, що відповіді його єдино правильні.

Стоячи тепер перед портретом, Густав Оппенгейм зовсім про все це не думав. Але він все це в тому портреті бачив. У намальованих очах старого було стільки добродушної лукавої мудрості, що Густав почував себе перед ним малим, але проте упевненим.

Може, це не добре для другого портрета, для портрета в кабінеті, для портрета Сибіли Раух, що він оце тепер дістав цю аналогію. Немає сумніву, що Андре Грейд, автор цього портрета, талановитістю і технікою вдсятеро переважав старого простенького Александра Йоельса. На портреті Грейда було багато білих місць; художник знав, що портрет висітиме на цій світлій стіні, і зробив так, щоб уся стіна була за фон. З цієї світлої стіни й виступала тепер гостро, свавільно Сибіла Раух. Тонка, рішуча, вона стояла тут, трохи виставивши вперед одну ногу. На довгій шиї підіймалась довгаста голова, з-під високого, вузького, упертого лоба дивились уперті дитячі очі, вилиці сильно випинались. Довгаста нижня частина обличчя скошувалася назад і закінчувалася дитячим підборіддям. Це був портрет без компромісів, дуже виразний портрет, «до карикатурності виразний», – копилила губи Сибіла, коли була в поганому настрої. Але портрет не приховував, не знижував нічогісінько з того, що було й привабливого в Сибіли. Жінка явних тридцяти років мала, проте, на портреті дитячий вигляд, при тому розумний і свавільний. «Своєкорисливий», – думав Густав Оппенгейм під впливом другого портрета.

Тепер минуло десять років, відколи Густав познайомився з Сибілою. Вона тоді не без успіху танцювала на сцені. В її танцях було багато фантазії, але небагато ритму. Вона мала гроші, жила приємно, пещена розумною, розважливою, терпеливою матір'ю. Південнонімецька наївна дотепність граціозної дівчини, так дивно підкреслена її тонким старомудрим розумом, привабила Густава. Вона почувала себе підлещеною очевидною прихильністю солідного, шанованого чоловіка. Незабаром між дівчиною і цим на двадцять років старшим за неї чоловіком установилась велика незвичайна приязнь. Він був їй коханцем і дядею водночас. Він співчував кожному з її настроїв, вона могла на нього безоглядно звіритись, його поради були обмірковані, розумні. Він обережно довів їй, що її танці при її невеликій музикальності ніколи не приведуть до дійсного, внутрішнього успіху. Вона зрозуміла це, швидко й рішуче змінила професію, і під його керівництвом стала письменницею. Вона вміла образно, барвисто висловлюватись, її психологічні нариси і новели охоче друкували газети. Коли її майно розтало в змінах господарства Німеччини, Сибіла змогла непогано жити зі своїх літературних заробітків. Густав, не маючи сам творчого таланту, але будучи добрим

критиком, допомагав їй конкретно і компетентною порадою; допомагали їй також його численні зв'язки з літературним ринком. Вони часто думали одружитися, вона, мабуть, більше, ніж він. Але вона розуміла, що він волів не зміцнювати їх зв'язку легалізацією. Загалом, це були добрі десять років для неї і для нього.

«Добрі роки? Скажімо, приємні роки», – думав собі Густав Оппенгейм, вдивляючись у розумне, любе, свавільне дитяче обличчя портрета.

І раптом знову лист, цей нерозкритий лист на великому письмовому столі. Лист від Анни. З Анною ці десять років не були б приємними. Це були б роки, сповнені суперечок і роздратування. Але якби він був укупі з Анною, навряд чи мусів би він цього ранку питати себе, що йому робити зимою, якщо біографію Лессінга буде відхилено. Тоді б він достоту знав, «що» і «куди», тоді б він, напевне, мав стільки завдань, що стогнав би, тоді його і не спокусили б Лессінгом. Ні, він ненавидить це дике борсання, яке він спостерігає у багатьох своїх друзів. Він любить своє благопристойне заповнене роботою дозвілля. Добре сидіти в своєму гарному будинкові, зі своїми книжками, забезпеченим прибутком, маючи перед очима вкриті сосною горби Груневальда. Добре, що тоді, після двох років зв'язку з Анною, він поклав йому край.

Але хто поклав край – він чи вона? Нелегко розібратися в історії власного життя. В одному немає сумніву: якби Анна зникла з його життя зовсім, він відчув би порожнечу. Правда, від їхніх побачень завжди лишалася гіркота. Анна надто нездогадлива. У неї така різка манера напрямки відзначати кожну помилку, кожну, бодай найменшу, слабкість. Перед зустрічю з нею, навіть перед тим як розкрити її лист, у нього завжди таке почуття, ніби він має стати перед судом.

Він тримає її лист у руках, бере ніж, одним рухом розкриває конверт. Міцно зсунувши густі брови, починає він читати. Обличчя його напружене, різкі вертикальні зморшки прорізали лоб.

Анна вітає його кількома словами, сердечно. Красивим, рівним почерком вона пише про те, що вирішила піти у відпустку наприкінці квітня і охоче провела б цей місяць разом з ним. Якщо він хоче з нею зустрітися, хай він напише їй про місце зустрічі.

Обличчя Густава втрачає напруженість. Він боявся цього листа. Але лист добрий. Анні нелегко живеться. Вона – секретар правління

штутгартських електростанцій, працює дуже напружено, і все її особисте життя обмежується цими чотирма тижнями відпустки. І вона пропонує йому провести їх разом. Значить, для неї він ще не зовсім байдужий.

Він читає лист ще раз. Ні, Анні він не байдужий, вона відповідає на його почуття. Він старанно й фальшиво наспівує сам собі все ту саму складну мелодію, що причепилася зранку. Напівмашиналино, напівсвідомо дивиться на портрет Іммануеля Оппенгейма. Він душевно задоволений.

* * *

Мартін Оппенгейм їде тим часом до контори. Будинок Густава міститься на Макс-Регерштрассе, на межі Груневальда і Далема, а головна контора Оппенгеймів – на Гертраудтенштрассе, в центрі старого міста. Шоферові Францке потрібно принаймні двадцять п'ять хвилин, щоб доїхати. Коли все йтиме добре, Мартін прибуде до контори об одинадцятій годині і десять хвилин; коли ж не пощастить із світлофорами – тільки об одинадцятій п'ятнадцять. А умовився він з Генріхом Вельсом на одинадцятую годину. Мартін Оппенгейм не любить заставляти чекати на себе. Але йому вдвічі прикро, що він примусить чекати Генріха Вельса. І без того розмова з Вельсом навряд чи може бути втішною.

Мартін Оппенгейм сидить у машині прямо, не обпираючись. Не можна сказати, щоб поза в нього була красива і непримушена. Всі Оппенгейми відзначаються важкотілістю. Едгар, лікар, менше, а Густав трохи скидає її з себе спортом. Мартін на такі речі не має часу. Він людина ділова, батько родини, обтяжений багатьма різноманітними обов'язками. Він сидить, випрямившись, підвівши велику голову, закривши очі.

Так, від розмови з Генріхом Вельсом нічого втішного ждати не можна. Взагалі нинішнє ділове життя рідко приносить щось втішне. Не слід було примушувати Вельса ждати. Можна ж було б відвезти портрет діда увечері, не було ніякої потреби робити це вранці. Він любить Густава, але й заздрить йому. Густав живе безтурботно. Навіть занадто безтурботно. І Едгар, лікар, теж не обтяжує себе турботами. А йому, Мартінові, довелося взяти на себе справу Іммануеля

Оппенгейма. До біса важко в нинішні часи, часи кризи і зростаючого антисемітизму, з гідністю репрезентувати спадкову фірму.

Мартін здіймає твердий капелюх, проводить рукою по рідкому чорному волоссю, злегка зітхає. Не слід було примушувати Вельса чекати.

Ось і майдан Денгоффа, який кишить народом. Уже зовсім близько. Ось і будинок, нарешті. Затиснутий сусідніми будинками, вузький, старомодний, але міцний, збудований у давні часи і на довгі часи, він вселяє довір'я. Автомобіль ковзнув повз усі чотири великі вітрини, зупинився біля головного під'їзду. Мартін охоче вистрибнув би з машини, але стримав себе: треба дбати про солідність.

Перед тим як штовхнути обертні двері, старий швейцар Лещинський виструнчився. Мартін Оппенгейм, як і щодня, доторкнувся одним пальцем до капелюха. Август Лещинський служив у фірмі ще з часів Іммануеля Оппенгейма і був обізнаний з усіма дрібницями. Він знав напевне, що Мартін їздив до брата Густава вітати його з п'ятдесятиріччям. Чи виправдовував старий спізнення з такої причини? Обличчя Лещинського з сивими, цупкими вусами завжди було похмуре, і тримався він завжди дерев'яно. Сьогодні ж він витягнувся перед Мартіном особливо прямо і нерухомо – він явно виправдовував поведінку свого патрона.

Проте Мартін був менш задоволений з себе, ніж його портъє з нього. Він піднявся на третій поверх. Увійшов до контори через бічні двері. Йому не хотілося бачити, як Генріх Вельс сидить і чекає на нього.

На стіні, над письмовим столом, висів, як у всіх філіях оппенгеймівської фірми, портрет Іммануеля Оппенгейма. Мартіна злегка кольнуло: перед ним був уже не оригінал, а копія. По суті, звичайно, байдуже, де висів оригінал – тут чи у Густава. Густав більше тямить у цих речах, він же має на це більше часу. Кінець кінцем, у Густава і прав більше на цей портрет. Але Мартінові все ж якось ніяково при думці, що надалі перед його очима буде тільки копія дідівського портрета.

Увійшла секретарка. Принесла пошту від уповноважених фірми. Папери на підпис. Прохання зателефонувати. Потім, пан Вельс чекає. Його запрошували на одинадцятую годину.

– Давно він тут?

– Щось із півгодини.

– Просіть його.

Мартіна Оппенгейма ніколи не можна захопити зненацька. Він завжди витриманий, і через те йому не треба спеціально підтягуватися. Але сьогодні він відчувається не у формі для цієї розмови. Звичайно, він ретельно підготував відповідь Вельсові, заздалегідь всебічно обговорив її зі своїми довіреними Брігером та Гінце. Але завдання полягало в тому, щоб Вельса не роздратувати, гра була тонка, вся суть полягала в нюансах, це просто нещастя, що він змусив Вельса чекати.

А справа була ось у чому. В перші роки існування своєї фірми Іммануель Оппенгейм не сам виробляв меблі, які продавав, а замовляв їх Генріхові Вельсу-старшому, тоді молодому, сумлінному ремісникові. Після відкриття двох філій у Берліні, в Штегліці і на Потсдамерштрассе, відносини з Вельсом ускладнилися. Вельс був сумлінний, але змушений був дорого брати за роботу. Незабаром після смерті Іммануеля Оппенгейма, з наполягання Зігфріда Брігера, нинішнього довіреного фірми, частину меблів почали замовляти на дешевших фабриках, а коли керування підприємством перейшло до Мартіна та Густава, вони відкрили власну фабрику. Деякі складніші роботи, окремі речі, як і раніше, замовляли майстерням Вельса. Але головну масу меблів для оппенгеймівської фірми, яка відкрила ще одну філію у Берліні і п'ять у провінції, постачала власна фабрика.

Генріх Вельс-молодший спостерігав ці зміни з прихованою злістю. Він був на кілька років старший за Густава, був працьовитий, солідний, свавільний, забарливий. Він відкрив при майстернях зразково поставлені крамниці, вів їх з величезною пильністю, прагнучи наздогнати Оппенгеймів.

Але це йому не вдавалося. Його ціни не могли конкурувати з цінами оппенгеймівських стандартизованих меблів. Ім'я Оппенгейм відоме було безлічі людей, фабрична марка Оппенгеймів – портрет Іммануеля Оппенгейма – проникла в найвіддаленіші провінції. Простацький, старомодний текст оппенгеймівських об'яв: «Хто купує в Оппенгейма, купує добре й дешево», – став крилатим слівцем. По всій країні німці працювали біля оппенгеймівських столів, їли за оппенгеймівськими столами, сиділи на оппенгеймівських стільцях, спали на оппенгеймівських ліжках. На вельсівських ліжках спалося, можливо, зручніше, вельсівські столи були, можливо, зроблені

міцніше. Але більшість людей вважала за краще платити дешевше, мирячись з тим, що куповані речі, може, трохи менш солідні. Цього Генріх Вельс не міг зрозуміти. Це точило його серце ремісника. Хіба зникло в Німеччині почуття солідності? Хіба не бачать обдурені покупці, що над вельсівським столом робітник працює вісімнадцять годин, тоді як оппенгеймівський товар – фабрична продукція? Ні, вони не бачили цього. Вони бачили тільки, що у Вельса стіл коштував п'ятдесят чотири марки, а в Оппенгейма – сорок. І йшли до Оппенгейма і там купували.

Генріх Вельс перестав розуміти світ. Злість його росла.

Останніми роками, правда, стало краще. Проклав собі шлях рух, який поширював думку, що реміснича робота більше відповідає духові німецького народу, ніж стандартизоване інтернаціональне фабричне виробництво. Рух цей називався націонал-соціалістським.

Цей рух сформулював те, з чим Вельс давно вже носився: що в занепаді Німеччини винні євреї з їх універсальними крамницями, з їх пролазливістю у торговельних справах. Генріх Вельс усією душею пристав до нового руху. Він став головою районного комітету націонал-соціалістичної партії. З радістю спостерігав він, як міцніє їхній рух. Щоправда, люди, як і раніше, воліли купувати дешевші столи, але при цьому вони хоч лаяли Оппенгеймів. Партія добилася також того, що великі фірми оподатковувалися вищими податками, отже Оппенгейми, наприклад, змушені були на столи, які Вельс продавав по п'ятдесят чотири марки, поступово підвищити ціну з сорока до сорока шести марок.

До всіх дев'яти філій оппенгеймівської фірми почали надходити купи юдофобських листів: уночі на вітрини оппенгеймівських крамниць наклеювалися юдофобські листки, стара клієнтура відмовлялася купувати. Щоб удержати покупців, доводилося не менше ніж на десять процентів знижувати ціни порівняно з цінами конкурента не єврея.

Коли Оппенгейми знижували ціну тільки на п'ять процентів, то вже дехто з клієнтів волів купувати у християн. Під натиском націонал-соціалістичної партії урядові органи вишукували безліч приводів для причіпок і каверз. Генріх Вельс мав з того вигоду: різниця в цінах на товари його й оппенгеймівського виробництва дедалі зменшувалася.

Зовнішньо, проте, фірма Оппенгеймів зберігала з фірмою Вельса добрі відносини. Більше того, під впливом Жака Лавенделя та довіреного фірми Брігера, Генріхові Вельсу дали зрозуміти, щоб він почав переговори про злиття обох фірм або, принаймні, про тісніше їх співробітництво. Якби така угода відбулася, – з фірми Оппенгеймів було б зняте тавро єврейської фірми; і певні урядові розпорядження застосовувалися б до фірми далеко м'якше.

Вельс був щасливий, що під його підприємством знову міцніє ґрунт. Після кількох розмов з паном Брігером Вельс одержав навіть листа, складеного в дуже ввічливому тоні. До фірми, мовляв, дійшли чутки, що в нього – Вельса – є до фірми Оппенгеймів якісь пропозиції, що мають на меті тісніші і приємніші форми співробітництва, ніж досі. Фірма, мовляв, дуже зацікавлена і просить його завітати для особистих переговорів. 16 листопада об одинадцятій годині ранку до головної контори фірми на Гертраудтенштрассе.

І от Вельс сидить у конторі й чекає.

Генріх Вельс – показна людина. У нього відкрите жорстке обличчя, широкий лоб, прорізаний глибокими зморшками. Генріх Вельс – акуратна людина, і пунктуальність одне з його правил. Хто, власне кажучи, зробив перший крок? На засіданні спілки меблевих фабрикантів довірений Оппенгеймів Брігер розповідав йому про зростаючі труднощі, яких зазнає тепер його фірма. Брігер буквально наштовхнув його на деякі запитання. Кінець кінцем, тепер уже не докопаєшся, хто зробив перший крок. Як завжди, Генріх Вельс з'явився сюди з пропозицією, яка і для нього не безкорисна, але, мабуть, далеко вигідніша для конкурентів. Тільки конкурент, видимо, не бажає визнавати цього.

Він глянув на годинник. Як кадровий офіцер, що всю війну провів на фронті, він звик до пунктуальності... Він прийшов сюди за кілька хвилин до одинадцятої. І ось він сидить тут, а ця чваньковита сволота примушує його чекати. Одинадцять годин десять хвилин. Суворе обличчя Генріха Вельса темніє. Він зачекає ще десять хвилин, не більше, а потім нехай вони самі висьорбають свою юшку.

З ким, однак, доведеться йому мати справу? Генріх Вельс поганий знавець людей, але, проте, він добре знає, хто у фірмі Оппенгеймів підтримує його проект і хто проти нього. Щодо Густава і Мартіна, то це нестерпно зарозумілі люди з суто іудейською пихою. З ними навряд

чи можна домовитися. Довірений Брігер – не просто єврей, а ціла синагога, але все ж з ним легше порозумітися. Можливо, що там у кабінеті їх збереться п'ять-шість чоловік, та вони ще, напевно, запросять свого юрисконсульта. Йому безперечно нелегко буде, доведеться виступати проти противника, який переважає його числом у п'ять-шість разів. І все-таки... Вже він свого доб'ється.

Одинадцята година двадцять хвилин. Він зачекає ще п'ять хвилин. Вони хочуть, щоб він приріс до стільця. Ще п'ять хвилин – і він вважатиме, що його пропозиції втратили силу за давністю, а тоді нехай ці панове роблять що хочуть, – без нього.

Одинадцята година двадцять п'ять хвилин. Він уже вивчив напам'ять номер «Меблевої торгівлі», який лежить на столі. Вони там, у кабінеті, видимо, до чорта довго радяться. Чи добра це ознака? І секретарки тут немає, щоб послати нагадати про себе. Ганьба, та й годі. Але він уже відплатить їм сторицею.

Одинадцята година двадцять шість хвилин. Його просять до кабінету. Мартін Оппенгейм у кабінеті сам. Генріхові Вельсу здається раптом, що краще б мати справу з п'ятьма-шістьма. Цей Мартін – найгірший. З ним найважче справитися.

Мартін Оппенгейм підіймається назустріч Генріхові Вельсу.

– Прошу вибачення, що примусив вас чекати, – каже він чемно.

Спочатку Мартін вирішив був виявити ще більшу ввічливість і додати кілька слів на пояснення запізнення. Але суворе, велике обличчя Вельса, як завжди, відштовхнуло його, і він відмовився від цієї думки.

– На жаль, у наші дні єдине, що ділова людина має в достатку, – це час, – хмурним, скрипучим голосом відповів Вельс.

Зосереджено і серйозно дивиться Мартін Оппенгейм сонними очима на велику постать, що сидить проти нього. Він намагається говорити якнайввічливіше.

– Я довго і всебічно обмірковував ваші пропозиції, вельмишановний пане Вельс, – каже він. – У принципі ми не заперечуємо проти того, щоб приступити до їх обговорення, хоч у нас є цілий ряд сумнівів. Наш баланс кращий від вашого, пане Вельс. Але я буду з вами одвертий: він усе ж таки незадовільний. Ні, баланс не задовільний.

Мартін не дивився на Вельса. Він підвів очі на портрет Іммануеля Оппенгейма і подумав, що, на жаль, це тільки копія. Тон його розмови з цим хворобливо озлобленим чоловіком, що сидів напроти, не був вдалим.

Сьогодні немає потреби за всяку ціну йти на угоду з Вельсом. На політичному горизонті нібито досить спокійно. Проте, цілковитої певності немає. Обережність у всякому разі потрібна. І єдино правильна тактика – тримати Вельса про запас, підтримувати в ньому добрий настрій. Для таких цілей тон його сьогоднішньої розмови безумовно невідповідний. Іммануель Оппенгейм безперечно зумів би краще підійти до цієї дерев'яної, твердої людини.

Мартін був невдоволений. Пан Вельс був також невдоволений. Тон розмови Мартіна не подобався йому, ображав його.

– Мої справи досить погані, – сказав Вельс, – але й ваші не кращі. Між нами, попівнами, можна це прямо сказати.

Генріх Вельс скривив у посмішку суворі уста. Жарт, вимовлений тьмяним голосом Вельса, прозвучав сугубо невесело.

Почали обговорювати деталі. Мартін витягнув пенсне, до якого він дуже рідко вдавався, почав пильно протирати скло. Сьогодні пан Оппенгейм, справді, ледве зносив Вельса, а пан Вельс – пана Оппенгейма. Кожний вважав другого за нестерпно зарозумілого, нарада для обох перетворилася в муку. Пан Вельс вирішив, що Оппенгейми несерйозно ставляться до справи. Вони погоджувалися, у вигляді спроби, на експеримент, який їх мало до чого зобов'язував. Вони пропонували злити одну зі своїх берлінських філій і одну з провінціальних з двома вельсівськими. Ні, панові Вельсу це не вигідно. Коли справа піде погано, Оппенгейми втратять дві філії зі своїх восьми, і це вони ще витримають. Він же втратить дві філії з трьох, і йому тоді кінець.

– Бачу, що я помилився, – кисло сказав пан Вельс. – Я гадав, що ми прийдемо до якої-небудь угоди. До замирення, вірніше, – додав він з тонкою, злою усмішкою.

Важкотілий Мартін Оппенгейм ввічливо, м'яко запевняв Генріха Вельса в тому, що він, мовляв, не допускає й думки про можливість вважати переговори за невдалі. Він певний, що при повторному і докладному обговоренні цієї справи вони неодмінно прийдуть до згоди з паном Вельсом.

Пан Вельс знизав плечима. Він умовив себе, що Оппенгеймам кінець. А тепер виявляється, що вони вважають, ніби то не їм, а йому кінець. Йому вони збираються кинути жалюгідну кістку, а ситий шмат сподіваються самі пожерти. Він пішов хмурий, розгніваний.

«Як би ви не обпеклися, панове», – думав Вельс, спускаючись ліфтом. Він навіть тихо промовив це вголос.

Хлопчик-ліфтер здивовано подивився на похмуру людину.

* * *

Мартін, після розмови з Вельсом, усе ще сидів за своїм великим столом. Чемний, упевнений вираз обличчя вмить зник, ледве Вельс вийшов з кімнати. Цілі своєї він не досяг. Він спасував. Мартін був роздратований, невдоволений з себе.

Він викликав довірених – Зігфріда Брігера і Карла Теодора Гінце.

– Ну, як? Справилися з лютим гоєм? – єдиним духом випалив Зігфрід Брігер, недбало привітавшись.

Маленький, меткий, дарма, що йому понад п'ятдесят, худорлявий, рвучкий, підкреслено єврейської зовнішності, він зовсім близько присунув стілець до свого патрона. Довгим носом над великими рудосивими вусами Зігфрід Брігер немов щось обнюхував. Карл Теодор Гінце зупинився на шанобливій віддалі від патрона, стриманий, підтягнений, з явним осудом за метушливість колеги. Карл Теодор Гінце осуджував усе, що робив пан Брігер, а пан Брігер висміював усе, що робив Карл Теодор Гінце. Карл Теодор Гінце під час війни командував ротою, у якій Брігер служив рядовим. Уже в ті часи вони ставились один до одного скептично, і вже тоді кожен з них знав, як сильно вони один до одного прив'язані. А пізніше, після закінчення війни, коли справи гожого пана Гінце йшли препаскудно, пан Брігер влаштував його в меблевій фірмі Оппенгеймів. Під керівництвом Брігера працьовитий і сумлінний Гінце дуже швидко пішов угору.

Мартін Оппенгейм докладно ознайомив довірених із станом речей. Усі троє прекрасно знали одне одного. Кожний з них легко міг передбачити результат переговорів. Ніхто з них не думав, що Вельс згодиться. Питання зводилося тільки до формальності. Після повідомлення Мартіна всім стало ясно, що розумніше було б вести переговори не Мартінові, а панові Брігеру. Брігер запропонував би Вельсові ще менше, і все-таки Вельс пішов би задоволеніший.

Що робити далі, було ясно. Вельсові треба показати, що і без його допомоги можна відвернути антисемітську загрозу оппенгеймівським підприємствам. Це зробило б Вельса згідливішим. Тимчасове затишшя на політичному горизонті надзвичайно сприяло тому, щоб вжити деяких необхідних і давно обміркованих заходів.

Треба було просто перетворити єврейську фірму Оппенгеймів в акціонерне товариство з нейтральною назвою, що не викликає підозри. Багато єврейських фірм вдало провели цю спробу. Часто траплялося, що покупці, які бойкотували єврейську фірму, зверталися до анонімного неєврейського товариства, яке в дійсності було тільки філією все тієї ж невинної єврейської фірми. Оппенгейми і без участі Вельса могли заснувати акційне товариство «Німецькі меблі», і для початку об'єднати в ньому одну берлінську й одну провінціальну філію.

Технічно здійснити це було неважко, все обіцяло успіх. І все-таки наважитися було нелегко. «Німецькі меблі», що це таке? Щось без обличчя, без змісту, наче вагон залізниці. Інша річ «Меблева торгівля Оппенгеймів». Назва ця невід'ємна від портрета Іммануеля Оппенгейма, від дебелистого, сповненого гідності Мартіна, він спритного, довгоногого пана Брігера. Відірвати від себе штеглицьку і бреславську філії – значить дати ампутувати собі палець на руці чи нозі.

Але, може, це необхідно, щоб урятувати весь організм? Так, необхідно.

Коли вже рішення є, треба діяти швидко. Мартін зв'яжеться з усіма Оппенгеймами і сьогодні ще домовиться з професором Мюльгеймом, юрисконсультом Оппенгеймів.

Залишившись на самоті, Мартін важко обперся руками на поручні крісла, опустив плечі. Чи не слід справді хоч трохи займатися щоранку гімнастикою, як радить дружина? Сорок вісім років – це не такий уже страшний вік, але коли не дбати за себе, через два роки будеш стариком. А в Густава сьогодні був на подив молодий і свіжий вигляд. Густавові добре, часу в нього багато. Щоб гімнастика вплинула, треба витратити на неї найменше двадцять п'ять хвилин щодня. А звідки йому, Мартінові, ці двадцять п'ять хвилин узяти?

Мартін випростався, зітхнув, узявся до кореспонденції. Ні. Це не так важливо. Спочатку слід покінчити із складнішими справами; він завжди додержувався цього правила. Треба повідомити родичів.

Густавові він цей день не хоче псувати. Густав взагалі заперечувати не буде. Безумовно. Він позітхає, зробить кілька зауважень загальнофілософського характеру і дасть свій підпис. З Едгаром ще простіше. Найважча розмова буде з Жаком Лавенделем, з шуряком, чоловіком Клари Оппенгейм. Заперечувати й він не буде, навпаки, він, як людина, що тямить у справах, давно наполягав на тому, щоб змінити фірму. Та тільки Жак Лавендель дуже вже прямолінійний. Мартін нічого не має проти того, щоб люди одверто висловлювали свою думку. Але Жак Лавендель трохи занадто прямолінійний.

Мартін просить секретарку з'єднати його з професором Едгаром Оппенгеймом і Жаком Лавенделем.

– Професора Оппенгейма, – доповідає секретарка, – немає вдома, він у клініці.

Зрозуміло, він завжди в клініці.

– Коли він повернеться, йому перекажуть прохання зателефонувати до контори.

Але він цього не зробить: він надто зайнятий своєю клінікою і надто мало цікавиться справами фірми. Можна вважати, що з Едгаром справу покінчено.

Біля телефону Жак Лавендель. Він ніколи не розводить церемоній. Ледве Мартін вимовив дві-три вступні фрази, як Лавендель сказав своїм трохи хрипким, привітним голосом, що хотів би поговорити про цю справу не телефоном; якщо Мартін не заперечує, – вони адже мешкають недалеко один від одного, – він після обіду на часинку заїде до нього. Ні, звичайно, Мартін не заперечує. Він буде дуже радий.

Він зовсім не радий. Обід з дружиною й сином та коротке післяобіднє дозвілля – найулюбленіший час Мартіна. Іноді не можна уникнути гостей і на цей час: є справи, які в домашній обстановці розв'язуються краще, ніж у конторі. Але він дуже неохоче робить це, для нього в таких випадках зіпсований увесь день.

Іммануель Оппенгейм дивиться сонними, хитрими, вдоволеними очима на внука. І Мартін не стільки думає, скільки відчуває: перед ним копія – вже не оригінал.

* * *

Як завжди, точно о другій годині дня Мартін під'їхав до своєї квартири на Корнеліусштрассе, в районі Тіргартена. Він насамперед

переодяг піджак і комірць – повинна існувати відмінність між діловою обстановкою і особистим життям. Потім він пройшов у «зимовий сад». Це була велика кімната, пишно і трохи по-міщанські вмеблевана. Мартін вважав, що і його приватна квартира мусить бути вмеблевана оппенгеймівськими меблями.

Дружина і син про щось жваво розмовляли. Сімнадцятирічний Бертольд, який говорив взагалі легко й добре, часом, як батько, був скупий на слова, особливо, коли справа стосувалася речей, що близько його хвилювали. Мартін зрадив, побачивши його сьогодні балакучим.

При вході Мартіна Лізелотта спинила сина. Всміхаючись, вона повернула до чоловіка велике світле обличчя.

– Як почувашся, мій любий?

– Дякую, добре, – бадьоро відповів Мартін. І, звертаючись до Бертольда, теж усміхнувся. – Здоров був, сину.

Але сірі довгасті очі Лізелотти за вісімнадцять років спільного життя навчилися читати на обличчі чоловіка. Мартін не любив вдома розмовляти про справи, проте вона бачила і без його слів, що він сьогодні, зараз, перебуває на порозі якихось важливих вирішень.

Сіли за стіл. Бертольд не припиняв жвавої розмови. У сімнадцятирічного юнака на батьківському м'ясистому обличчі були сірі сміливі очі матері. Майже наздогнавши зростом батька, він обіцяв на голову перерости його.

Бертольд розповідав про шкільні справи. Їхній шкільний учитель, доктор Гейнціус, кілька днів тому загинув при автомобільній катастрофі, і тепер директор Франсуа тимчасово взяв на себе викладання в їхньому класі предметів покійного – історії і німецької літератури. Це були улюблені предмети Бертольда, – він, як і його дядько Густав, любив книжки і спорт, – а з доктором Гейнціусом у нього встановилися на диво добрі відносини. І от доктор Гейнціус дозволив йому взяти для самотійної доповіді, яку належало раз на рік робити учням передостаннього класу, – особливо трудну тему «Гуманізм і двадцяте століття». Чи дадуть йому можливість, тепер, після смерті любимого вчителя, зробити цю доповідь? І чи впорається він з «гуманізмом» без дружньої допомоги доктора Гейнціуса? Директор Франсуа сказав йому, що він не заперечує, але все залежатиме від рішення нового вчителя, який, можливо, почне викладати з наступного тижня.

– Я взяв на себе важке завдання. «Гуманізм» – неймовірно важка проблема, – роздумливо закінчив Бертольд низьким грудним голосом.

– А чи не краще для тебе обрати менш загальну тему? – порадив Мартін.

– Може, ти візьмеш якогось сучасного автора? – запропонувала Лізелотта, підбадьорливо дивлячись на сина сірими мигдалеподібними очима.

Мартін здивувався. Чи не дразлива це річ виступати тепер у школі з темою про сучасну літературу? В основному Мартін і Лізелотта сходилися у думках. Але вона – християнка, із старовинної пруської чиновницької родини Ранцових – брала часто радикальний тон.

Мартін заговорив про інше. Повідомив, що після обіду він жде Жака Лавенделя. Це відразу ж відвернуло Бертольда від «гуманізму». Чи не зможе він тепер скористуватися машиною? Батько, невтомний комерсант, цілі дні роз'їжджає у справах. Бертольдові рідко випадає можливість дістати машину. Нагоди пропускати не можна. Добре було б з'їздити, наприклад, на стадіон на Саксонському проспекті. Там зараз тренуються футболісти. Чудовий привід для автомобільної прогулянки. Приємність ця, правда, відбере три години, які він призначив для «гуманізму». Але це пусте. Для «гуманізму» він завжди зможе викраяти час, а ось коли він зможе ще раз «викраяти» для себе машину – невідомо.

Тому, як тільки підводяться з-за столу, Бертольд прощається з батьками. Він телефонує шкільному товаришеві Куртові Бауману, пропонує йому зустрітися біля Галлерських воріт, щоб поїхати разом на стадіон на Саксонському проспекті. Курт Бауман зовсім не в захваті від пропозиції Бертольда. В нього зіпсувався радіоприймач, він його розібрав, треба дошукатися, у чому там справа, на це потрібний час. Але Бертольд не вгамовується. Він каже про сюрприз, який він приготував для Курта, голос його звучить так переможно, що Курт здогадується і випалює:

– Ти одержав машину! От, чорт, оце здорово.

Бертольд Оппенгейм гарний товариш, він ділиться чесно і справедливо; він списує уроки з математики в Курта і дає йому списувати в себе твори з німецької літератури, а коли шофер Францке пускає їх до керма, він править дві третини часу, і на одну третину передає кермо Куртові Бауману.

Нарешті все готове. Бертольд сидить поруч з шофером Францке. Вони великі приятелі з шофером Францке. Звичайно, Францке іноді буває не в настрої, і тоді він не схильний вести розмову. Але сьогодні настрої у Францке добрий. Бертольд бачить це відразу. Безперечно, він їх і до керма пустить, хоч водити машину тим, хто не досяг вісімнадцяти років, забороняється. Бертольд просто тремтить: швидше б уже виїхати на околиці. Але виявляти нетерплячку не гідно чоловіка. І він провадить з Августом чоловічу розмову про загальний стан речей, про економіку й політику. Август Францке і Бертольд добре розуміють один одного.

Потім Францке справді пускає до керма Курта Баумана, а Бертольд сидить без діла ззаду, і йому раптом згадується маленький епізод, зв'язаний з похороном доктора Гейнціуса.

Батько дозволив йому скористатися машиною, щоб поїхати на розташоване далеко за містом кладовище. Коли поверталися додому, він посадив до себе в машину Курта Баумана і свого двоюрідного брата – Генріха Лавенделя. Сірий, сумовитий вигляд лісового кладовища в Штансдорфі і процедура похорону дуже збентежила Бертольда. А товариші його уже через п'ять хвилин після похорону більше цікавилися машиною, ніж небіжчиком, а надто тим, чи пустить їх шофер Францке до забороненого керма. Бертольд не розумів, як можна так швидко струсити із себе тягар тільки-но пережитого. І навіть зараз, дивлячись на Курта Баумана, що сидів за кермом, він спантеличено замислюється.

Але коли черга сідати за кермо доходить до нього, всі його непевні міркування миттю вилітають з голови, і в ньому і навколо нього нічого не лишається, крім вуличного руху південно-східної частини Берліна.

* * *

На Корнеліусштрассе ждали тим часом пана Жака Лавенделя. Фрау Лізелотта раділа з його приходу. Мартін, вона це знала, не дуже сердечно ставився до свого шурина Лавенделя. Мартінові було

неприємно, що молодша сестра його – Клара Оппенгейм – одружилася з цією людиною – родом зі Сходу. Жак – прекрасний комерсант, людина без сумніву заможна, знає світ, завжди ввічливий. Але він байдужий до таких речей, як гідна постава, гарні манери, витримка. Не можна сказати, що в нього самого якісь кричущі, набридливі манери. Ні. Але він дуже вже оголено називає неприємні речі своїми іменами, і тиха, привітна усмішка, яка з'являється на його обличчі, коли при ньому починають говорити про честь, гідність га інше, дратує Мартіна.

Лізелотту вона не дратує. Їй подобається шурин.

Вона походить із строгої сім'ї. Ранцов, її батько, титулований, але дуже небагатий, скомпенсував матеріальні життєві неприємності благородством манер і строгим життям. Лізелотта Ранцова, якій тоді було двадцять два роки, раділа, що може змінити тісні звичаї батьківського дому в Штеттіні на широке, щедre життя Оппенгеймів, і всіма засобами заохочувала скупеньку на слова, трохи незграбну прихильність до неї молодого Мартіна.

– Почекаємо з кавою, поки Жак прийде? – спитала вона і показала в усмішці великі зуби красивого рота.

Лізелотта бачила, що Мартін не знає, як йому розмовляти з Жаком – віч-на-віч чи при ній.

– У тебе з ним сьогодні якась дуже важлива розмова? – спитала вона прямо.

Мартін вагався. Вони щирі друзі, він і Лізелотта. Звісно, він ще сьогодні повідомить її про вирішення змінити фірму двох філій. Йому, правда, нелегко розмовляти з нею про це. Досі йому рідко доводилось ділитися з нею неприємними новинами. Найрозумніше, може, відразу не сказати – і їй, і Жакові.

– Я був би дуже радий, якби ти захотіла побути з нами, – сказав він.

І ось між ними широка постать Жака Лавенделя. Маленькі глибокі очі під широким лобом дивляться розумно, привітно, густі рудуваті вуса контрастують з майже голим черепом, тихий хрипкий голос дратує, як завжди, Мартінові нерви.

Жак слухає Мартіна з напівзаплющеними очима, схрестивши руки на животі, схиливши голову набік, нерухолий, із застиглим обличчям, ніби цілком байдуже. Мартінові було б приємніше, якби він переривав, ставив запитання; але він ні разу цього не зробив. Навіть коли Мартін закінчив, Лавендель все ще мовчав. Лізелотта з напруженою цікавістю

вдивлялася в Жака Лавенделя. Вона була більше зацікавлена, ніж засмучена. Мартін, хоч і був вдоволений, що це її не дуже стурбувало, все-таки з гіркотою подумав: «Для неї це дрібниці. Мої справи мало її цікавлять. Працюєш, витрачаєш сили, і ніякої вдячності».

Жак уперто мовчав. Нарешті, Мартін спитав його:

– Яка ж ваша думка, Жак?

– Прекрасно, прекрасно, – закивав головою Жак Лавендель, – я вважаю, що все це прекрасно. Шкода тільки, що ви вже давно цього не зробили. І ще більше шкода, що ви не довели цього до кінця і не залучили до справи Вельса.

– Чому? – спитав Мартін. Він намагався говорити спокійно. Але і Лізелотта, і Жак вловили в його голосі нотку досади. – Ви гадаєте, що ми не встигнемо? Я цих людей знаю. Вельс знахабніє, як тільки ми погодимося прийняти його в нашу фірму. Ви прекрасно знаєте, що, вичікуючи, ми можемо тільки виграти.

– Може, так, а може й ні, – похитав великою рудою головою Жак Лавендель. – Я не пророк, я ні в якому разі не хочу твердити, що я пророк. Але чи не надто пізно люди звичайно одумуються? Нинішній стан може тривати ще півроку, ще рік. Хто може знати, як довго він триватиме? Якщо нам не пощастить, він може скінчитися через два місяці.

Він раптово підвів голову, подивився маленькими глибокими оченятами на Мартіна, хитро підморгнув йому і почав розповідати сухим тоном.

– Сімнадцять разів мінялася у Кросновицях влада. Сім разів були при цьому погроми. Тричі вони виводили Хаїма Лейбельшітца за місто, і тричі вони казали йому: «Ну ось, а тепер ми тебе повісимо». Всі казали Хаїмові: «Май розум, Хаїме, виїжджай з Кросновиць». Він не виїздив. І в четвертий раз, коли вони його вивели за місто, вони знову його не повісили. Але вони його розстріляли.

Жак Лавендель скінчив, знову схилив голову набік, низько опустив повіки на сині очі. Мартін Оппенгейм знав уже цей анекдот і сердився на Жака. Лізелотта теж чула його якимось, але з інтересом вислухала вдруге. Мартін витяг пенсне, пильно витер і знову сховав.

– Не можемо ж ми, кінець кінцем, кинути йому під ноги всі наші крамниці, – сказав він, і карі очі його ніяк не можна було назвати в цю хвилину сонними.

– Звичайно, звичайно, – намагався заспокоїти його Жак Лавендель, – я ж кажу: все, що ви зробили, дуже добре. Між іншим, коли ви захочете залучити американський капітал, я беруся це зробити за тиждень – тишком-нишком. І ніхто вже до вас чіплятися не насмілиться. І щоб не було ніяких розмов про «кидання під ноги», – всміхнувся він.

Ідея перевести меблеву фірму Оппенгеймів на ім'я Жака Лавенделя, який свого часу добув собі американське підданство, обговорювалася вже не раз. Однак з цілого ряду міркувань вона, кінець кінцем, була відкинута. Дивно, що в даний момент Мартін чомусь не навів жодного серйозного доводу проти неї.

– Лавендель не є добрим ім'ям для наших підприємств, – роздратовано сказав він перше, найнеістотніше, що спало на думку.

– Знаю, знаю, – миролюбно відповів Жак. – Та й скільки мені відомо, про це ніколи не було мови.

Але перетворення двох філій у «Німецькі меблі» не було такою цілком простою справою, як здавалося. Треба було обговорити купу всяких деталей, Жак Лавендель підказав немало корисних заходів. Мартін повинен був визнати, що з них двох Жак виявив більшу винахідливість. Він подякував Жаку. Жак підвівся, попрощався, довго і міцно потиснувши всім руки.

– Я теж дякую вам від душі, – щиро прозвучав сильний, густий голос Лізелотти. – Я нічого у ваших справах не тямлю, – сказала вона Мартінові після того, як Жак пішов, – але чому все-таки, коли вже вирішено прийняти Вельса до компанії, ти не робиш цього відразу?

* * *

Всю першу половину дня Густав Оппенгейм пропрацював з доктором Фрішліном. Доктор Клаус Фрішлін був худий і довгий, з поганим кольором обличчя і рідкуватим волоссям. Син заможних батьків, він вивчав спочатку історію мистецтва і, одержимий своєю роботою, мріяв захистити дисертацію на звання доцента. Але гроші розтанули, і він жорстоко голодував. У момент, коли нічого не мав, крім потертого костюма, латаних черевиків і рукописа надзвичайно старанно розробленої монографії про художника Феотокопулоса, прозваного El Gresco, – на допомогу йому прийшов Густав Оппенгейм. Щоб улаштувати йому роботу, Густав створив у фірмі Оппенгеймів

художній відділ і поставив Фрішліна завідувати ним. У своєму сміливому оптимізмі він мріяв спочатку обхідним шляхом, через Фрішліна і фірму Оппенгеймів прищепити публіці смак до сучасного стилю сталевих, архітектурних меблів тощо. Але дуже швидко, трохи посміюючись, трохи досадуючи, він змушений був мовчки спостерігати, як художній відділ здає позиції під дужим натиском дрібнобуржуазного попиту оппенгеймівської клієнтури. Клаус Фрішлін все ще намагався – вперто, хитромудро і марно – протягти свій витончений смак крізь усякі пролазки. Густава ці спроби забавляли і зворушували. Йому подобалася ця наполеглива людина; він часто запрошував Фрішліна до себе за особистого секретаря і помічника в науковій роботі.

І в цю середу, як звичайно, Густав запросив Фрішліна. Він збирався, власне, попрацювати над біографією Лессінга. Але чи не означатиме це спокушати заздрісну долю, якщо саме сьогодні братися до улюбленої справи? І він вирішив Лессінга сьогодні відкласти, а зайнятися хронологічною історією власного життя. Адже тільки сьогодні вранці він звернув увагу на те, як важко орієнтуватися у власній біографії. Навести тут деякий порядок – цілком відповідне завдання у день п'ятдесятиріччя.

Густав чудово розбирався в біографіях багатьох людей, які жили у XVIII і XIX століттях. Він умів розпізнавати, які моменти в житті цих людей були вирішальні.

Але дивно, як важко йому вирішити, що було важливе для його власної долі, а що ні. Адже немало було сильних переживань, пов'язаних і з власною долею, і з долею всіх людей, адже була війна і була революція. Що ж, кінець кінцем, переродило його? З сумом відчув він, як багато він втратив. Розглядування власного життя привело його в поганий настрій.

І раптом він різко обірвав себе. Усміхнувся.

– Візьміть листівку, любий Фрішліне, – сказав він. – Я хочу вам продиктувати.

Він диктував:

– «Шановний пане! Запам'ятайте на решту днів Вашого життя: нам дано працювати над справою, але не дано завершити її. Щиро відданий Густав Оппенгейм».

– Хороші слова, – зауважив Клаус Фрішлін.

– Правда ж? – сказав Густав. – Це з талмуда.

– Кому адресувати листівку? – спитав Фрішлін.

Густав Оппенгейм усміхнувся по-хлоп'ячому, лукаво:

– Пишіть, – сказав він, – «Д-ру Густаву Оппенгейму, Берлін-Далем, Макс-Регерштрассе, 8».

Коли не рахувати цієї продиктованої листівки, ранок минув неплодотворно, і Густав був вдоволений, коли трапилася поважна причина перервати роботу. Причина ця з'явилася в особі чарівної Сибіли Раух, його подруги. Так, це вона, Сибіла Раух, під'їхала на своїй маленькій, чудній, обшарпаній машині. Густав зійшов униз зустрічати гостю. Не звертаючи уваги на слугу Шлютера, який відкривав ворота, вона піднялася навшпиньки і холодними устами поцілувала Густава в лоб. Не так було просто зробити це, бо під пахвою у неї затиснутий був великий пакет – іменинний подарунок Густавові.

Розгорнувши пакет, Густав побачив подарунок – старовинний годинник. Над циферблатом рухалося око, так зване «боже око», яке пересувалося з секундною стрілкою зліва направо. Густав давно вже збирався поставити у своєму робочому кабінеті такий годинник, як постійне нагадування собі, трохи незібраній людині, про необхідність системи в роботі. Але йому не траплявся годинник з підхожою до загального тону кімнати оправою.

Він радий, що Сибіла знайшла саме те, що потрібне. Він дякує їй шумно, сердечно, люб'язно. Десь у глибині душі він трохи розчарований. Бажаючи поставити в його кабінеті це вічно рухливе око, яке має наглядати за ним, – чи не виявляє цим Сибіла своє критичне ставлення до нього, Густава? Густав жене від себе неприємне почуття, не дає йому вилитися в думку. Він безупинно говорить – сердечно, радісно. Але подарунок Сибіли проти його волі ворухнувся у ньому те, звичайно затаєне почуття, якому він ніколи не дає розвинутися, що Сибіла, незважаючи на добре бажання обох цілком зв'язати своє життя, завжди лишається на периферії його існування.

Сибіла стоїть перед портретом старого Оппенгейма. Вона знає, як Густав прив'язаний до нього, радіє, що портрет нарешті тут; тоном знавця говорить про те, як він добре поєднується з усією обстановкою кабінету. З властивою їй манерою, ніби зважуючи, вдивляється в зображення хитрої, вдоволеної, щасливої людини...

– Як воно все пасує одне до одного: художник, людина та її епоха. І все це пасує до цієї кімнати. Як жилося б такому Іммануелю Оппенгейму в наш час? – вимовляє вона задумливо.

Це було далеко не дурне і не безпредметне зауваження. Варто було замислитися над тим, як людина типу Іммануеля Оппенгейма утверджувала б у наші дні своє існування. Однак і це зауваження Сибілі шпигнуло Густава.

Так, епоха, в яку жив Іммануель Оппенгейм, зникла у вічність, хоча для Густава вона була ще живою. Якими маленькими здавалися тепер усі її турботи, якими простими її проблеми, як повільно, прямолінійно, нудно пливло життя такої людини, як Іммануель Оппенгейм, порівняно з життям середньої людини наших днів. Звичайно, Сибіла ніякого подвійного розуміння не вклала в своє зауваження. І все-таки Густавові здалося, без усякої підстави, що зауваження Сибілі було спрямоване проти нього. Годинник цокав, «боже око» котилося зліва направо і позирало, як люди використовують час. Сибіла стояла перед портретом давно вмерлої людини. Густава знову охопило почуття безділля, те маленьке турботливе почуття незадоволеності, порожнечі, яке виникло сьогодні вранці.

Він був радий, коли Шлютер доповів, що обід подано. Обід пройшов весело. Густав Оппенгейм дещо тямив у добрій кухні. Сибілі Раух спадала на думку сила цікавих ідей, які вона вміла на диво мило і своєрідно висловлювати. Густавові дуже подобалася її південнонімецька говірка. Йому було п'ятдесят років, і він був дуже молодий. Він саяв.

Він був цілком щасливий, коли до десерту приєднався професор Артур Мюльгейм, його друг, а з ним і Фрідріх Вільгельм Гутветтер, новеліст. І той і другий вдало доповнювали Сибілу і Густава.

Артур Мюльгейм, один з найкращих юристів Берліна, маленький, рухливий, з веселим розумним обличчям, помережаним силою зморшок, всього на кілька років старший за Густава, завжди в русі, завжди з готовим жартом на вустах, багато в чому сходився з Густавом. Вони були членами одного і того самого клубу, їм подобалися ті самі книжки, один і той самий тип жінок. Артур Мюльгейм цікавився, крім того, політикою, а Густав Оппенгейм спортом, і у них тому завжди було досить тем для взаємного обміну. Мюльгейм послав Густавові чималий асортимент добірних тільки п'ятидесятирічних коньяків та

горілок. Він вважав за корисне для здоров'я вживати ті напої, які відповідають вікові того, хто п'є.

Фрідріх Вільгельм Гутветтер, мініатюрний чоловік років шістдесяти, з величезними хлоп'ячими очима на лагідному обличчі, дуже випещений, в підкреслено старовинному вбранні, – був автор маленьких, пильно відшліфованих новел, які критика звеличала, але які мало хто читав і вмів цінити. Рідко коли Густава дряпала марна порожнеча власного життя, він казав собі, що прожив не дарма, хоч би тільки тому, що допоміг Гутветтерові. І справді, без підтримки Густава Гутветтерові довелося б зазнавати найжорстокіших злиднів.

Фрідріх Вільгельм Гутветтер сидів тихий і приязний, шанобливо й пожадливо дивився великими очима на Сибілу, часто, не розуміючи, в чому справа, просив пояснити йому влучні дотепи Мюльгейма, і час від часу повільно вставляв високопоетичні зауваження у гучну жваву розмову інших.

Він припас подарунок для свого друга, але заговорив про нього лише хвилину через двадцять або тридцять після приходу, жвава й швидка розмова та присутність Сибіли спричинили те, що він зовсім забув про подарунок. Так от, значить, у нього була розмова з його видавцем доктором Дорпманом, шефом видавництва «Мінерва». Він говорив з ним про біографію Лессінга. Доктор Дорпман, за звичною манерою видавців, хотів ухилитися від прямої відповіді, але він – Гутветтер – не відступав. Одне слово, це вже певно, як смерть, душа і воскресіння мертвих – «Мінерва» видає «Біографію Лессінга». Все це він розповів спокійним голосом і подивився на свого друга тихо й особливо приязно.

– А що значить: «Певно, як душа і воскресіння з мертвих»? – спитав Мюльгейм. – Чи хочете ви цим сказати, що це на сто процентів справа певна, або навпаки – на сто процентів справа непевна?

– Я хотів сказати: певна – і більше нічого, – відповів Гутветтер з незмінною приязністю.

Але їм не вдалося остаточно зрозуміти один одного, бо Густав шумно скочив з місця, вхопив тихого Гутветтера за плечі, почав трусити його і плескати по спині, бурхливо виявляючи свою радість.

Пізніше, коли пан Гутветтер і Сибіла залишилися на самоті, він сказав їй звичайним своїм спокійним, веселим, щиросердим голосом:

– Як легко робити людей щасливими. Біографія. Що таке біографія? Немов щось інше може мати значення, крім творчої праці. Але ось людина копірсається в покидьках, у так званій дійсності, у віджилому, і – щаслива. Яка дитина – друг наш Густав.

Сибіла замислено глянула у великі, променясті хлоп'ячі очі. Фрідріх Вільгельм Гутветтер вважався за одного з першорядних німецьких стилістів, багато хто вважав його за першого. Сибіла, яка сумлінно билася над своїми маленькими оповіданнями, попрохала в нього поради відносно однієї фрази, яка не вдавалася їй. Гутветтер дав їй пораду. Приязним шанобливим поглядом дивився він на свою тямучу ученицю.

Густав тим часом, до краю сповнений радістю, вважав, що світ чудесний. Всім хотів зробити щось гарне. Докладно поділився радісною звісткою, яку приніс йому Фрідріх Вільгельм Гутветтер, і зі слугою Шлютером. Був щасливий.

* * *

Коли прибули перші гості, і стали провадити між собою вимушену розмову, Густав почав побоюватися, що вечір вийде нудним. Було, звичайно, ризикованим звести до купи таких різних людей. Але саме це йому й здавалося привабливим у його житті, що він органічно змішував роз'єднані елементи. Він хотів цього, він уперто домагався цього – зібрати у вечір свого п'ятдесятиріччя всіх, хто відігравав якусь роль у його житті, – родичів, вищих службовців фірми, друзів з Товариства бібліофілів, з Театрального клубу, своїх спортивних приятелів,любимих жінок. Після вечері він з радістю побачив, що добрі, легкі страви пильно підбраного меню зробили всіх лагіднішими, і колишня заціпенілість розтанула.

Гості його, двадцять чоловік, стояли і сиділи групами, але так, що жодна з них не відокремлювалася, і всі приємно розмовляли. Говорили про політику – тема, яку тепер, на жаль, ніяк не можна обійти. Найбільш невимушено тримав себе, як завжди, Жак Лавендель. Широко й ліниво розкинувшись у найзручнішому кріслі, напівзаплющивши лукаві добродушні очі, він з насмішкуватою поблажливістю слухав Карла Теодора Гінце, який розправлявся з усім фашистським рухом. На думку Карла Теодора Гінце, всі прихильники

цього руху були або дурні, або шахраї. Широке обличчя Жака Лавенделя усміхалося з якоюсь задирливою терпимістю.

– Ви несправедливі до цих людей, дорогий пане Гінце, – сказав він приязним, хрипкуватим голосом, похитуючи головою. – В тому-то й сила цієї партії, що вона нехтує здоровим глуздом і апелює до інстинкту. Потрібні розум і сила волі, щоб проводити це з такою послідовністю, як це вони роблять. Ці пани знають свою клієнтуру, як усякий добрий ділок. Товар у них поганий, але ходовий. А пропаганда у них – перший сорт, кажу я вам. Ви недооцінюєте «фюрера»,^[2] пане Гінце. Фірма Оппенгеймів могла б радіти, якби дістала такого завідувача для відділу реклами.

Пан Жак Лавендель говорив досить тихо, і все-таки його хрипкий голос майже без усяких зусиль примушував до себе прислухатися. Але погоджуватися з тим, що говорив цей голос, ніхто не хотів. Тут, у культурній обстановці будинку Густава Оппенгейма, не було людей, схильних визнати за такою безглуздою штукою, як націонал-соціалістський рух, якісь серйозні шанси на успіх. Книжки Густава Оппенгейма стояли вздовж стін, обидві кімнати – бібліотека і робочий кабінет – красиво переходили одна в другу. З портрета Іммануеля Оппенгейма у реальність живо дивилися на присутніх хитрі добродушні очі. Озброєні всім знанням свого часу, насичені культурою століть, маючи за собою солідний поточний рахунок у банку, люди ці міцно стояли на ногах. Вони усміхалися на думку, що приручена домашня тварина – дрібний буржуа – загрожує вернутися до своєї вовчої природи.

Меткий Зігфрід Брігер розповідав анекдоти про фюрера та його рух. Фюрер зовсім не німець, він австрієць, і його рух є помста Австрії за поразку, зазанану від Німеччини в 1866 році. А взагалі – чи мислима справа – підвести під антисемітизм параграф закону? Яким чином установити, хто єврей, а хто не єврей?

– Мене б вони, звичайно, відразу пізнали, – добродушно сказав пан Брігер, показуючи на свій довгий ніс. – Але хіба більшість німецьких євреїв не асимілювалися настільки, що тільки від самих залежить, чи оголосять вони себе євреями чи ні? До речі, чи чули ви анекдот про старого банкіра Дессауера? Панові Дессауеру прізвище його здалося занадто єврейським. Він змінив його. Заявляє: надалі я більше не пан Дессауер, а пан Дессуар. Пан Кон зустрічає пана Дессауера в трамваї.

«Здоровенькі були, пане Дессауер», – каже він. Але пан Дессауер каже: «Прошу, пане Кон, моє прізвище тепер Дессуар». – «Вибачте, пане Дессуар», – каже пан Кон. Через дві хвилини він знову називає його паном Дессауером. «Вибачте: Дессуар», – енергійно поправляє пана Кона пан Дессуар. «Пробачте, пробачте», – з готовістю вибачається пан Кон. Обидва сходять з трамвая і йдуть разом. Пройшовши кілька кроків, пан Кон запитує: «Чи не скажете ви мені, пане Дессуар, де тут найближчий пісауер».

Пан Жак Лавендель мав справжню втіху від цього анекдота. Поет Фрідріх Вільгельм Гутветтер анекдота спочатку не зрозумів, просив його повторити, лише тоді все його лагідне обличчя розцвіло веселою усмішкою.

– А втім ви, – він указав на пана Лавенделя, – якнайпростіше висловили те, що в людини наших географічних широт рветься наверх. Панування тверезого глузду відживає своє. Відлущується вульгарне обличкування логіки. Наближається епоха, коли велика, деякими сторонами перерозвинена тварина – людина – знову знайде шлях до самої себе. Ось суть націонал-соціалістського руху. Хіба ви всі, панове, не щасливі, що присутні при цьому?

Фрідріх Вільгельм Гутветтер спокійно повів навколо себе головою із сяючими дитячими очима, величезний галстук покривав виріз його жилета; в своєму старовинному вбранні він видавався якимсь далеким від світської суєтності священнослужителем. Гості всміхалися. Поет мислив масштабами тисячоліть. А їм доводилося обмежувати себе коротшими часами, роками й місяцями; при таких масштабах націонал-соціалістський рух уявляється лише грубою демагогією, яку роздували мілітаристи і феодалісти, спекулюючи на темних інстинктах дрібного буржуа. Так сприймав його цинічний професор Мюльгейм, фривольно й розумно його висміюючи; так сприймали його Оппенгейми, але вони висловлювались про це з усією властивою їм, як діловим людям, обережністю, так сприймали його дами – Кароліна Тейс і Еллен Розендорф. Розмова мирно пливла, поки один з гостей не вдерся дисонансом у приємний настрій вечора і, на загальну досаду, перевів на тверезу мову буденності те, що Жак Лавендель висловлював із добродушною обережністю, а Фрідріх Вільгельм Гутветтер у поетичних абстракціях. Гостем цим була сімнадцятирічна Рут Оппенгейм, яка весь вечір мовчала і раптом вибухнула:

– У всіх вас чудові теорії, ви все так розумно пояснюєте, ви рішуче все знаєте. Інші не знають нічого, їм наплювати, коли їх теорії дурні або суперечливі. Але вони знають одне, знають точно, чого вони хочуть. Вони діють. Вони щось роблять. Я кажу тобі, дядю Жак, і тобі, дядю Мартін, *вони* свого досягнуть, а ви всі піймаєте облизня.

Вона стояла між гостей, трохи незграбна, синя сукня некрасиво висіла на ній, бо мати Гіна Оппенгейм не вмiла її одягати, чорне волосся Рут здавалося розпатланим, дарма що було старанно завите. Але великі очі на оливково-смаглявому обличчі дівчини дивилися гаряче, рішуче, її мова була далеко не дитяча.

Розмови припинилися, в кімнаті залягла цілковита тиша, чути було дзвінке цокання годинника; мимоволі всі повернули голови і побачили «око боже», яке перекочувалося зліва направо, зліва направо. Професор Едгар Оппенгейм, медик, усміхався трохи іронічно, але водночас він гордився своєю бурхливою дочкою. Гіна Оппенгейм, мати, маленька, непомітна жінка, із захватом дивилася на Рут. Рут вдалась у батька, вона колись стане такою знаменитою, як він. Знаменитий лікар. Вона зовсім не подібна до дівчат свого середовища, її цікавлять тільки дві речі: політика і медицина. Вона сіоністка і вже досить добре розмовляє старогєбрейською мовою. Збирається вчитися в Берліні, в Лондоні, в Єрусалимі, а коли зробиться лікарем, оселиться в Палестині.

Густав Оппенгейм любить свою племінницю Рут. Він часто добродушно й весело сміється з її сіонізму; але, на його думку, добре, що в їхній родині є й така різновидність. Якби Рут не була така запальна, така наполеглива, їй бракувало б чогось дуже істотного. Її фанатизм робить її просто гарною. Вона ще така молода, що їй можна пробачити її екстравагантні вихватки.

Гарненьку, біляву, гостроносу Кароліну Тейс забавляла завзята негарна дівчина. Але Еллен Розендорф навіть не усміхнулася. Дивних людей зібрав сьогодні в себе Густав Оппенгейм. Еллен Розендорф – висока, струнка, смаглява – знає Густава з тенісного клубу «Червоне і біле». Вона любить товариство, спорт, флірт; контрастне сполучення снобізму і біблійної зовнішності надає їй особливої пікантності. У неї гострий язик, вона любить маленькі меткі жарти. Вона з числа тих молодих єврейок, з якими фліртує кронпринц, і всьому місту відома фраза, сказана нею кронпринцові, коли машина, якою він керував,

мало не розбилася. «Ведіть машину обережно, Monsieur. Уявіть собі, якби ми лежали під розбитою машиною – суцільним нерозбірним місивом. І – о, жах! Єврейські кістки могли потрапити в потсдамський мавзолей, а гогенцолернівські – на єврейське кладовище». Вона і з Густавом майже завжди додержувала такого тону, вони розмовляли звичайно про тисячу дрібниць, про які розмовляють багаті незайняті берлінці, і ні про що інше. І все-таки: їх зв'язує, безперечно, щось більше, ніж скороминуще уподобання. Він знає, що її снобізм – захисна маска; справді ж вона меланхолік, який мучиться діяльною порожнечою свого існування. А вона відчуває в ньому певні подібні ж, тільки далеко більше приховані, властивості, які він не хоче в собі визнавати. Вона дивиться на Рут Оппенгейм без усмішки, з цікавістю. Перетворити Рут Оппенгейм на світську панну було б при бажанні неважко, але спроба зробити з берлінської світської панни таку Рут Оппенгейм здебільшого закінчилася б невдачею.

Професор Едгар Оппенгейм, медик, розмовляє з паном Франсуа, ректором гімназії імені королеви Луїзи. Едгар, як усі Оппенгейми, трохи важкотілий, але водночас гнучкий, темно-русявий, висміює безглузду самовільність усіх расових теорій. Скільки було проведено досліджень крові, вимірювань черепа, скільки досліджено волосся – і все безрезультатно. Едгар Оппенгейм говорив жваво, без тіні професорського менторства, багато й швидко жестикулюючи; руки в нього легкі, не такі м'ясисті, як у інших Оппенгеймів, руки вправного хірурга.

– Я ніколи не помічав, – закінчив він, усміхаючись, – щоб гортань так званого арійця реагувала на певні подразнення інакше, ніж гортань семіта.

Едгар Оппенгейм не був ні євреєм, ні християнином, ні семітом, ні арійцем, він був ларингологом, ученим, так певним своєї науки, що в ньому ніколи не виникало навіть зневаги, гніву або жалю до творців і послідовників расової теорії.

Ректор Франсуа гаряче підтримував його. І він насамперед був учений, філолог, пристрасний любитель німецької літератури; давній член «Товариства бібліофілів», він був у близьких приятельських відносинах з Густавом Оппенгеймом.

– Людська природа, – твердив він, – за час історії людства ані трохи не змінилася. Вивчаючи, наприклад, рух Катиліни, не можна не

дивуватися, як він навіть зовнішньо схожий з націонал-соціалістським рухом. І тоді, як і тепер: декламаційні хори, непутящі промови, безсовісна демагогія, найгіршого сорту дилетантизм. Будемо сподіватися, – закінчив він, – що і серед нас знайдеться незабаром Цицерон.

Пан Франсуа – худорлявий, з ніжними рожевими щоками, із зовсім білими великими, викоханими вусами. Він носить різкі окуляри з неоправленими скельцями. Говорить плавно, не надто повільно, не надто швидко, закругленими – хоч зараз їх друкуй – фразами. Безперечно, йому приємніше було б зараз мати справу з бібліотечними томами, ніж розмовляти з присутніми. Але ще частіше, ніж на книжковій полиці, він скося дивиться на огрядну пишну даму в темній шовковій сукні. Це його дружина. Він перебуває під суворим наглядом: якщо фрау Франсуа на хвилину випускає його з уваги, то вже в наступну вона його безумовно знову знайде. Їй важко доводиться з її чоловіком. Він ніколи не стежить за собою, завжди виказує все, що думає. Звичайно, політичне становище тепер наче спокійне, але фрау Франсуа не довіряє цим мирним настроям. Серед колег досить кар'єристів, у яких скрізь є свої уважні вуха, вони добре ховають до якогось часу кожне підхоплене слово. І коли фашисти прийдуть до влади, то таке необережно сказане тепер слово може тоді позбавити людину хліба і роботи. Що тоді буде з нею і з їхніми трьома дітьми? За його дослідження «Про вплив античного гекзаметра на стиль Клопштока» ніхто не оплатить йому навіть масла до хліба. Але ця легковажна людина нічого й знати не хоче. Він не визнає обережності. Він думає, що за слова тягнути до відповіді не будуть, а тому боятися нема чого. Коли ж вона починає втовкмачувати йому, що в нинішній час справа не в справедливості того чи іншого твердження, і при цьому трохи підвищує тон, – він підводить до неба лагідно стражденні, тихо терплячі очі. «Гророва Хмарка», – називає він дружину. Ах, він не розуміє, що вона турбується тільки за нього, адже він у практичних речах зовсім нічого не тямить! Фрау Франсуа стискає губи, обличчя у неї насуплене. Пан Франсуа скося дивиться в її бік і, злякавшись, одразу відводить погляд. «Гророва Хмарка», – думає він.

Франсуа посідає пост ректора гімназії, у сьомому класі якої вчиться син Мартіна – Бертольд. Мартін підходить до Франсуа. Йому відомі ліберальні погляди Франсуа, він знає, що це людина, з якою можна

говорити. Так, погоджується з ним Франсуа – у більшості гімназій учням-євреям доводиться тепер нелегко. Але йому вдалося поки що держати свій учбовий заклад на певній віддалі від політики. Тепер, правда, до нього хочуть призначити одного вчителя з Тільзіта, якого він трохи побоюється... Тут він осікся під поглядом фрау Франсуа, яка, між іншим, навряд чи могла чути його.

Жак Лавендель продовжував тим часом розвивати перед дружиною і невісткою Лізелоттою свою теорію. Клара, як усі Оппенгейми, широка, кремезна. Її велика темноруса голова з важким лобом справляє враження сильної, свавільної, недурної.

У свій час, коли вона вирішила вийти заміж за Жака Лавенделя, польського єврея, її всі розраджували. Але вона стояла на своєму. Саме те, що іншим здавалося у ньому ознакою поганих манер, – прямота, з якою він говорив речі, підказані його здоровим розумом, його добродушна хитрість, – усе в ньому вабило її. Вона говорила мало, але в неї на все були свої рішучі погляди, і в потрібний момент вона запроваджувала їх у життя. Мовчки, схвально усміхаючись, слухала вона те, що Жак говорив їй і Лізелотті.

Кожен небезпечний політичний рух розвивається перед очима у всіх цілі роки, іноді десятки років, і ніколи ніхто вчасно не робив необхідних висновків. Вивчаючи історію, він завжди дивувався, як пізно спохвачувалися люди, що їм загрожував такий рух. Чому, чорт забирай, багато французьких аристократів були такі дурні, що революція вибухнула для них несподівано, коли кожному школяреві тепер відомо, що вже з творів Руссо й Вольтера, за десятки років наперед, її можна було точно передбачити?

Мартін Оппенгейм подивився на обох жінок, які уважно, з цікавістю слухали Жака. Велике обличчя Лізелотти з мигдалеподібними сірими очима здавалося поруч з важкою широкою головою зовиці особливо світлим. Яка вона свіжа, квітуча, і якою молодістю здається її біла шия у неглибокому вирізі чорної сукні. Вона швидко усміхнулася йому, блиснувши великими зубами, і зараз же знову повернулася до Жака Лавенделя. Мартін трохи ревнував її до шурина. У виразі її обличчя, з яким вона підтакувала Жакові, він бачив безмовний докір йому, Мартінові. Він знає силу цих східних євреїв, їх нестримну жадобу життя. Звісно, це позитивна властивість. Але невже її не відштовхує хрипкий голос Жака, цей свистячий звук? Хрипота в

нього з часу війни, коли він був поранений у горло. Сумний випадок, що й казати. Але симпатичнішим від цього Жак не став. Принаймні йому, Мартінові. Все ж добре, що Жак приємний Лізелотті. Гірше було б, коли б він був їй антипатичний. Напевне, не існує вдаліших шлюбів, ніж його, Мартіна, з Лізелоттою. Може, це тому, що він так суворо додержує правила: не змішувати особисте життя і справи. На Корнеліусштрассе він не говорить про Гердтраутенштрассе. І чому, справді, Лізелотту має цікавити питання, за скільки марок він продасть стілець – за тридцять шість чи сорок три? І все-таки трохи прикро, що вона цим не цікавиться. Звичайно, добре, що вона так спокійно поставилася до перетворення оппенгеймівських філій на фірму «Німецькі меблі». Але все-таки досадно.

Його брат Едгар теж досить холодно реагував на це. Густава це хвилює набагато глибше, ніж Едгара, Жака, Лізелотту.

Хвалити бога, що в Густава стільки ще інших інтересів. Густав, справді, мила людина. Безперечно, він запросив обох уповноважених фірми, щоб зробити йому, Мартінові, приємне. У Густава легка рука, він щасливець. Мартіна радує його щастя. Від душі радує також і щастя та слава Едгара. Але не всім так легко все дається. Добре, нехай він, Мартін, буде тим, кому випала важча доля. Він витягає з кишені пенсне, протирає скельця, кладе його назад.

У раптовому пориві він підходить до Густава, легко торкається його руки і веде його до Клари та Жака Лавенделя. Теж саме він робить з Едгаром.

І ось вони сидять всі вкупі, вся сім'я Оппенгеймів, сидять широко, міцно. Часи бурхливі, не раз вже їх загрожувало змити потік, але вони витримують, вони міцно стоять на ногах. Вони й портрет старого Іммануеля Оппенгейма нерозривно зв'язані, їм не доводиться червоніти перед цим портретом, його фарби через них не збліднуть. Вони завоювали собі в цій країні місце, добре місце, але вони й заплатили за нього добре. Вони сидять міцно, вдоволені, впевнені.

Гості помічають сімейну групу, звертають на неї увагу, відходять убік, і сім'я Оппенгеймів залишається у своєму колі.

Підкреслений сімейний характер цієї сцени найбільше сподобався довіреному Брігерові. Йому подобалася всяка солідарність.

– Згуртованість, – каже він професорові Мюльгейму, – це найголовніше. Ми, євреї, на щастя, ще тримаємося гурту. Як мавпи.

Тому з нами нічого лихого не трапляється. Нехай сто разів підрублять під нами дерево, один з нас все ж таки полізе вище, а ми, інші, як мавпи, ухопимося за його хвіст, і він потягне і нас за собою вгору.

Фрау Емілія Франсуа від усього серця заздрить жіночій половині Оппенгеймівської сім'ї і розумінню сімейного обов'язку в її чоловічій половині; безперечно, ніхто з чоловіків Оппенгеймів не буде ризикувати необережним словом і піддавати небезпеці дружину та дітей. Рут Оппенгейм великими настійливими очима дивиться на дядька Густава: людину, яка так ясно відчуває згуртованість з своєю сім'єю, вона зуміє кінець кінцем ввести в ту обширнішу сім'ю, до якої він належить з народження.

І Сибіла Раух оглядає сімейну групу Оппенгеймів. Вона стоїть збоку, точна й рішуча, її очі злісно поблискують з-під високого, впертого дитячого лоба; ніхто б не сказав тепер, що портрет Андре Грейда – карикатура. На диво чудернацька ідея у Густава – демонструвати перед гостями зворушливу сімейну сцену. Сантименти. Міщанство. Він молодий для своїх років, він добре зберігся, він любить її, й вона прихильна до нього. Він допомагає їй, він добре розбирається в її справах, вона ледве уявляє собі, що вона без нього робила б.

Але тепер вона бачить, що він по суті старий сентиментальний єврей. Вона дивиться на Фрідріха Вільгельма Гутветтера, порівнює. Густав удесятеро розумніший, досвідченіший. Але поет – окатий, у старовинному своєму вбранні, смішний і зворушливий одночасно, неначе вирізаний з одного куска. У Густаві ж усе складне, переплутане, розколоте, нашароване: і родина, і наука, і спорт, і потяг до неї, Сибіли, і якась прихована в тайниках незвичайна любов до Анни.

Де ж справжній Густав?

А Густав сам був цілком щасливий. Він випив не занадто багато, – він ніколи не переступав певну межу, – але досить, щоб відчути піднесення. Шкода, що іншим не видно, як він цілком, до краю щасливий. Радість, яку йому дають жінки, друзі, рідні, дім, цю радість могли б, по суті, зрозуміти всі. Радість же, яку йому приносять книжки, або робота для поета Гутветтера, або робота над Лессінгом – може зрозуміти лише дехто. Але щастя поєднувати в своєму житті і те,

й інше – це щасливе почуття могли б зрозуміти хіба тільки Мюльгейм і Франсуа.

Але хоч вони й не розуміють його щастя, він зробить усе, щоб його гості були якомога щасливіші, він почастиє їх коньяком, подарунком Мюльгейма, коньяком 1882 року – року його народження.

Шлютер приніс пляшку, величезну пляшку, і великі пузаті чарки. Але так просто пити не годилося. Довірений Карл Теодор Гінце додержувався щодо цього певних правил. Соромно було б таку дорогоцінну рідину, як цей старий французький коньяк, такий чудово запашний, просто перекинути в горло, без кількох відповідних до нагоди слів. У загальній тиші він скрипучим командним голосом виголошує тост. У мальовничих висловах він бажає сім'ї й фірмі Оппенгеймів на довгі роки такого самого розквіту й благоденства, так би мовити, «проспериті»...

– У якому ми бачимо їх у теперішній момент...

Лише після цього почали пити.

* * *

Сибіла Раух виїхала разом з усіма. За звичаєм, сьогодні теж жартували з її маленької пошарпаної машини. Коли зникли з очей всі машини, вона повернула назад. Вона обіцяла Густавові побути з ним удвох ще трохи.

У кімнаті було накурено. Шлютер і Берта пішли спати, запрошені спеціально на цей вечір служники розійшлися. Сибіла і Густав вийшли в сад. Було дуже холодно, місяць був тьмяний, сосни Груневальда стояли нерухомо й тихо. Сибілу неприємно вразило, як змінився пейзаж; Густавові ж при всіх змінах він був любий.

Густав шулився від холоду. Вони вернулися до кімнати, скоро лягли. Притискуючи до грудей вузьку, довгу голову Сибіли, Густав лежав втомлений, щасливий. Позіхаючий, задоволений, він учверте повторював, як він радіє, що договір на «Біографію Лессінга» заповнить йому роботою наступний рік.

Сибіла не спала. Вона збиралася вернутися додому до світанку, засинати не мало рації. Безсердечними, цікавими, відчуженими очима розглядала вона сплячу людину. Невже він умовив себе, що «Біографія Лессінга» – це справді якесь «завдання». Ця біографія виросте в товстий том. А у Фрідріха Вільгельма Гутветтера є тоненький томик

«Перспективи білої цивілізації». Сибіла Раух випнула зневажливо нижню губу, як невихована дитина.

Вона підвелася, тремтячи від холоду, вдяглася дуже тихо. Густав спав.

Вона пройшла до кабінету, там залишилася її торбиночка. На письмовому столі лежав різний списаний папір. Сибіла була цікава. Вона почала ритися у паперах. Знайшла листівку: «Шановний пане! Запам'ятайте на решту днів Вашого життя: «Нам дано працювати над справою, але не дано завершити її». Щиро відданий *Густав Оппенгейм*». Сибіла подивилася на звернення і підпис, вдруге, усміхаючись, прочитала листівку. Її друг Густав Оппенгейм був забавна людина, він знав багато добрих істин. Вона старанно розкидала знову папери, щоб вони лежали в тому самому порядку, в якому вона їх застала.

Холодної ночі вона поверталася додому в своєму маленькому, відкритому, поганенькому автомобілі. Її друг Густав був одним із щасливців, безперечно. Досить було поглянути на нього сьогодні ввечері, і на влаштовану ним виставку всього того, що робило його багатим і щасливим. Сибіла Раух була розумна, скептична дівчина. Вона ставилася скептично і до себе самої, вона не переоцінювала свій талант. Вона знала, що її маленькі майстерні оповідання були пильніше зроблені, ніж звичайна така продукція середньої вартості, вона не вважала це за дріб'язок, у неї був свій власний тон. Але її таємна мрія – написати великий твір, дзеркало епохи, роман. «Нам дано працювати над справою, але не дано завершити її». Затямте це собі, мадам. Затямте це, Сибіло.

Друг її, Густав, напевне, закінчить біографію Лессінга. Вона усміхнулася тихо і недобре. Вона не заздрила йому.

* * *

У сьомому класі гімназії імені королеви Луїзи, під час п'ятихвилинної перерви між уроками математики і німецької мови, серед гімназистів точились збуджені суперечки. Міністерство, нарешті, затвердило вчителя, який мав би замінити трагічно загиблого доктора Гейнціуса; вибір припав на доктора Бернда Фогельзанга, досі вчителя тільзітської гімназії, того самого, про якого на вечорі в Густава Оппенгейма ректор гімназії Франсуа сказав, що він його трохи

побоюється. Гімназисти жадали побачити свого нового вчителя. Для кожного багато важило, яка людина новий викладач. Загалом кажучи, для берлінської молоді провінціальний учитель – справа маленька. Вона заздалегідь відчуває свою перевагу перед ним. Ну що, справді, міг знати про справжнє життя такий тільзітський житель? Хіба там у них є «Палац спорту», підземка, стадіон, Темпельгофський аеропорт, Луна-парк, Фрідріхштрассе? До хлопців, крім того, дійшли чутки, що від доктора Фогельзанга тхнуло націонал-соціалізмом. А в гімназії імені королеви Луїзи, де ректором був ліберальний, м'який Франсуа, націонал-соціалізм не поважали.

Гімназист Курт Бауман у сотий раз розповідав випадок, який стався у гімназії імені кайзера Фрідріха. Там учні добре показали націонал-соціалістові Шультесу, своєму класному вчителю, де раки зимують. Як тільки він починав верзти свою нісенітницю, вони починали, не розкриваючи ротів, густити. Вони вправлялися цілими днями і довели свою майстерність до такої міри, що могутнє гудіння покривало голос учителя, а по обличчях їх нічого не можна було помітити. Спочатку вчитель Шультес гадав, що це летить аероплан. Цю його думку старанно підтримували. Але коли аероплан почав регулярно з'являтися якраз у той момент, коли з уст учителя лився мед патріотичних промов, Шультес відчув, чим тут пахне. Але хлоп'ята трималися стійко. Всіма силами намагалися дошукатися причини, губилися в здогадках: може, це гуде в опаленні або у водогоні, або це робітники у підвалі. Пана вчителя примусили крутитися на рожні. Він був нервовий і чулий, пан націоналіст Шультес, їх класний вчитель. Коли гудіння почулося вчетверте, Шультес обернувся обличчям до стіни і заплакав. Пізніше, коли втрутився у справу ректорат і коли почався розслід, націонал-соціалісти, звичайно, зрадили товаришів. Винуватців покарали. Так чи інакше, а хлопці з гімназії кайзера Фрідріха добилися чималих результатів. Одне слово, цей метод може придатися і в гімназії королеви Луїзи, якби тільзітський панок задумав їх мордувати.

Гейнріх Лавендель заявив, що метод цей нікуди не годиться. Кремезний, світлоокий, він сидів на своїй парті і меткими гімнастичними рухами викидав то одну, то другу ногу. Гейнріх Лавендель, дарма що був малий на зріст, здавався далеко здоровішим, ніж його товариші. Майже всі хлопці відзначалися блідістю, від них ніби тхнуло затхлим кімнатним повітрям, його ж ніжна шкіра була

свіжа й засмагла, бо він увесь свій вільний час витрачав на спорт, багато вправлявся на вільному повітрі. Уважно дивлячись, як підіймалися й опускалися його ноги, він розсудливо сказав:

– Ні, метод цей зовсім не годиться. Він може дати ефект один або два рази, а в третій – неодмінно впіймають.

– А що ж годиться? – злегка ображений, перервав товариша Курт Бауман.

Гейнріх Лавендель перестав робити вправи ногами, оглянувся на всі боки, відкрив дуже червоні губи і, знизавши широкими плечима, кинув:

– Пасивний опір, дивак. Це єдино путяща річ.

Задумливо подивився Бертольд на свого двоюрідного брата Гейнріха Лавенделя. Йому добре говорити. По-перше, він американець, у нього ще й тепер прослизне часом англійське слово, що відбилося у пам'яті з раннього дитинства, і по-друге, він незамінний воротар футбольної команди восьмого класу; цих двох фактів досить, щоб справити певне враження на вчителя-націонал-соціаліста. Для нього, Бертольда, становище складніше. Не тільки тому, що улюблені предмети Бертольда – німецьку мову й історію – викладатиме цей новий вчитель, а головне тому, що від нього залежить, чи зможе він, Бертольд, зробити уподобаний ним реферат «Гуманізм і двадцяте століття».

Біля Вернера Ріттерштерга зібралася невелика група, чоловіків п'ять-шість. Це націонал-соціалісти сьомого класу. Досі їм нелегко доводилося, тепер же на їхній вулиці починається свято. Голови їх тісно зсунуті. Перешіптування. Смішки. Багатозначні жести. Вчитель Фогельзанг входить до президії імперської спілки «Молоді орли». Це велика річ. «Молоді орли» – таємна спілка молоді, оточена атмосферою таємничості і пригодництва. Там п'ють кривавий брудершафт, там існує феме – таємний суд і розправа. Хто викаже хоч би найнезначнішу його постанову, того жорстоко карають. Все це разом страшенно захоплює. Фогельзанг, безумовно, залучить до спілки кого-небудь з їхнього класу.

Тим часом, цей доктор Бернд Фогельзанг сидить у кабінеті ректора Франсуа. Він сидить прямо, випнувши груди, уперши червоні, вкриті рудим пушком руки в стегна, твердо витріщившись тьмяно-блакитними очима на Франсуа, намагаючись обійтися найменшою кількістю незграбних рухів. Ректор Франсуа мимоволі шукає очима шаблю на боці нового вчителя. Бернд Фогельзанг – зросту невеликого, але недостатню статурність він надолужує подвоєною молодцюватістю. Пшенично-біляві вусики відділяють верхню частину обличчя від нижньої, довгий рубець розсікає на дві частини праву щоку, рівний проділ ділить волосся.

Вже в перші свої відвідини два дні тому, коли Бернд Фогельзанг знайомився з ректором Франсуа, він виніс досить невтішне враження від цієї гімназії. Те, що він устиг побачити, підтверджувало його сумні передчуття. З усього персоналу йому сподобався лише педель ^[3] Меллентін. Педель стояв, виструнчившись перед новим учителем. «Служив?» – спитав його Бернд Фогельзанг. «У 94-му полку, – відповів педель Меллентін, – тричі поранений». – «Дуже добре», – похвалив Фогельзанг. Але поки що це був єдиний плюс. Через цю ось мокру курку, через ректора Франсуа, – вся школа розкладена. Добре, що тепер нарешті він, Бернд Фогельзанг, потрапив сюди, він наведе тут порядок.

Ректор Франсуа привітно усміхнувся йому з-за густих білих вус. Фрау Франсуа наказала йому бути обережним з новим учителем і встановити з ним добрі відносини. Не можна сказати, щоб це легко давалося панові Франсуа. Манера говорити, наче обрубуючи слова,

бідна, сукувата, штампована мова нового вчителя, заяложений словник газетних передовиць були глибоко огидні ректорові.

Новий вчитель різким рухом обернувся до прекрасного старовинного мармурового бюста, до потворної, найрозумнішої голови письменника і вченого Франсуа Марі Аруе Вольтера.

– Чи подобається вам цей бюст, колего? – ввічливо спитав ректор.

– Мені більше подобається інший, – розтягуючи слова і квакаючи по-східнопруському, навпрямець заявив новий учитель, вказуючи на бюст іншого потворного чоловіка – на голову пруського письменника і короля Фрідріха.

– Я розумію, пане ректор, – продовжував він, – чому ви проти великого короля поставили погруддя його антипода. З одного боку, людина високого розуму в усій її величі, а з другого – інтелектуальна бестія в усій її жалюгідності. Велич німецького духу підкреслюється цими контрастами. Але дозвольте, пане ректор, прямо вам сказати: мені було б неприємно цілими днями мати перед очима морду цього галла.

Пан Франсуа усміхався як міг ввічливіше. Важко було знайти спільну мову з цим учителем.

– Напевне, нам час до класу, я хочу вас познайомити, – сказав він.

При вході ректора і нового вчителя учні підвелися. Ректор Франсуа виголосив коротку промову, більше про покійного доктора Гейнціуса, ніж про доктора Фогельзанга. Він полегшено зітхнув, коли двері відокремили його від нового вчителя.

Поки ректор говорив, доктор Фогельзанг стояв виструнчившись, груди колесом, нерухомо втупивши вперед погляд тьмяно-блакитних очей. Після виходу Франсуа він сів, усміхнувся, намагаючись здаватися привітним.

– Ну, хлоп'ята, – сказав він, – давайте знайомитися. – Покажіть-но, що у вас тут робиться.

Більшості класу на перший погляд новий учитель не сподобався. Високий комірець, конвульсійна молодцюватість – це в пошані у них. Провінція, та ще й найглибша, – вирішили вони. Але перші слова Фогельзанга не можна було назвати невдалими, тон був теж не гірший.

Фогельзангові пощастило. У класі якраз розбирали «Тевтобурзький бій» Граббе, твір німецького напівкласика з першої половини XIX століття, твір сирий, з філософського погляду слабенький, але

пройнятий справжньою дикою силою, подекуди дуже образний. Тевтобурзький бій – це бучний виступ німців на арену історії, це перша велика перемога німців над галлами була улюбленою темою Бернда Фогельзанга. І ось він наводить порівняння між оспівуючими «Бій» творами Граббе, Клопштака, Клейста. Запитань він майже не ставить, говорить сам. Він не з тих, хто спиняється на тонкощах, його не цікавлять, як покійного Гейнціуса, відтінки, він намагається лише запалити клас своїм натхненням. Він тримає себе по-товариському, насамперед хоче встановити, наскільки клас обізнаний з патріотичною поезією. Хтось згадав про клействіський дикий гімн «Німеччина своїм синам».

– Розкішний вірш! – вигукнув гаряче Фогельзанг.

Він знав його напам'ять і тут-таки продекламував кілька сильних строф, сповнених безумної ненависті до галлів:

Всі поляни, всі вільні місця
Забіліть їхніми костями;
Ким погребують ворон і лис,
Тих киньте на поживу риbam;
Загатіть їхніми трупами Рейн;
Заставте його, їх костями затриманий,
Пінячись, потекти круг провінції Пфальц
І бути там потім кордоном.
Весела мисливська розвага, коли стрільці
Женуться слідами вовка.
Вбийте його! На Страшному суді
Вас не спитають про підстави!

Фогельзанг екстатично славословив гімн ненависті. Шрам його на правій щоці налився кров'ю, але обличчя лишалося нерухомим, як маска, а слова, ніби незалежно від нього, виходили з отвору між високим комірцем і білявими вусиками. Східнопруська протяжна говірка надавала незвичайного звучання декламації Фогельзанга. Увесь його вигляд був трохи смішний. Але берлінська молодь тонко розрізняє, хто щирий, а хто кривляється. Семикласники відчували, що людина на кафедрі хоч і смішна, але говорить від усього серця. Вони не сміялися, вони дивилися на нього, на свого нового вчителя, з цікавістю і навіть, може, з певною ніяковістю.

Коли пролунав дзвінок, у Бернда Фогельзанга склалося враження: перемога по всій лінії. Він переміг сьомий клас берлінської ліберальної, неслухняної гімназії. Ректор Франсуа, ця мокра курка, певно здивується. Звичайно, клас уже заражений розкладаючою отрутою берлінського вільнодумства, але Бернд Фогельзанг певний себе: він це дитинча приборкає.

На п'ятнадцятихвилинній перерві він викликає до себе обох учнів, які мають незабаром читати реферати. Він свято додержується принципу націонал-соціалістського «вождя»: «слово сказане важливіше за слово написане», – і тому надає особливого значення доповідям-рефератам. З першим із доповідачів він зговорюється швидко. Той збирається читати про Нібелунгів, і тема його називається: «Чого може навчитися наше покоління на боротьбі Нібелунгів проти короля Етцеля?»

– Правильно, – каже Фогельзанг, – воно може багато чого навчитися.

Ну, а чого хоче другий, цей сіроокий? «Гуманізм і двадцяте століття». Фогельзанг уважно вдивляється в сіроокого. Здоровий хлопчина, примітний, волосся чорне, а сіроокий. У Берліні такий хлопець може імпонувати, але в лавах теперішньої молоді йому навряд чи є місце.

– Як ви сказали? «Гуманізм і двадцяте століття»? – перепитує Фогельзанг. – Але чи можливо за якусь годину або навіть менше розібрати з користю таку обширну тему?

– Пан доктор Гейнціус дав мені деякі вказівки, – скромно зауважує Бертольд, стримуючи прекрасний мужньо-низький голос.

– Мене дивує, що мій попередник дозволяв теми такого загального характеру, – продовжує доктор Фогельзанг. Голос його звучить різко, квакаюче, запально.

Бертольд мовчить. Що він може на це сказати? Доктор Гейнціус, який безперечно міг би сказати на це багато чого, лежить на Штансдорфському кладовищі. Бертольд сам кинув лопату землі на його могилу, доктор Гейнціус допомогти йому не може.

– Чи довго ви працювали над цією темою? – квакає голос нового вчителя.

– Доповідь майже готова. Адже я повинен був читати її наступного тижня, – пояснює Бертольд, і це звучить мало не як вибачення.

– Дуже шкодую, – каже Фогельзанг твердо, проте дуже ввічливо. – Я такі загальні теми не люблю. Я принципово не бажаю допускати їх.

Бертольд бере себе в руки, але не може стриматися, щоб його м'ясисте обличчя трохи не затремтіло. Фогельзанг помічає це не без деякого задоволення. Щоб приховати його, він повторює:

– Дуже шкодую, що ви витратили стільки праці. Але, кінець кінцем, кожна праця сама в собі несе нагороду.

Бертольд трохи зблід. Але Фогельзанг має рацію. За неповну годину навряд чи впоратися з «Гуманізмом». Фогельзанг Бертольдові несимпатичний, але він все-таки молодець, – він показав це під час уроку.

– Яку тему запропонували б ви натомість, пане доктор? – запитує Бертольд. Його голос звучить хрипко.

– Треба подумати, – міркує Фогельзанг. – Між іншим, як ваше прізвище?

Бертольд Оппенгейм називає себе. «Ага, – думає вчитель. – Тепер усе зрозуміло. Звідси і незвичайність теми». На це прізвище він уже звернув увагу, проглядаючи класний журнал. Оппенгейми-євреї і Оппенгейми-християни. Довго морочитися, однак, не доводиться: єврея, розкладника, ворога – звичне око зразу бачить. «Гуманізм і двадцяте століття». Вони завжди ховаються під маскою великих слів.

– Як би ви поставилися, – каже Фогельзанг можливо простіше, товариським тоном («З цим небезпечним хлопцем треба бути суцього насторожі»), – як би ви поставилися до доповіді про Армінія Германця? Що ви думаєте про тему: «Чим є для нас, сучасників, Арміній Германець»?

Учитель Фогельзанг дерев'яно сидить на кафедрі і пильно дивиться в обличчя юнака. «Загіпнотизувати він мене хоче, чи що? – думає Бертольд. – Арміній Германець. Його звать Герман Херуск. А втім, Арміній чи Герман, Германець чи Херуск, мені це байдужісінько. Не до душі мені воно». Бертольд зосереджено дивиться на розрізане прямим шрамом обличчя вчителя, на нерухомі тьмяно-блакитні очі, на високий комірець.

«Тема мені не до душі. По-моєму, вона менш цікава. Але, коли я скажу «ні», він певне вважатиме це за полохливість. Це просто виклик мені. Ясно, голубчику. Я скажу йому, що подумаю. А він мені

відповідь: «Добре, друже, подумайте». І звучати це буде як: «Ухиляєшся, брате...» А хіба я ухиляюся?»

– Чим для нас, сучасників, є Арміній Германець? – повторює квакаючий голос Фогельзанга. – Ну, як, Оппенгейм?

– Добре, – каже Бертольд.

Але слово не встигло відзвучати, як він хотів би взяти його назад. Він повинен був сказати: «Я подумаю». І він хотів так сказати, але тепер уже пізно.

– Правильно робите, – схвально кидає Фогельзанг.

У нього сьогодні вдалий день, і тут він вийшов переможцем.

На розпитування товаришів, як він порозумівся з новим учителем, Бертольд відповів коротко:

– Він – так собі. Ні те ні се. Відразу не зрозумієш.

Чималу частину дороги додому Бертольд звик долати разом з Гейнріхом Лавенделем. Обидва їхали велосипедами, прив'язавши книжки й зошити ремнями до керма. Їхали то поряд, рука одного на плечі у другого, то окремо, коли їх розділяв вуличний рух.

– Він провалив мою доповідь, – сказав Бертольд.

– Та ну? – обурився Гейнріх. – От свиня. Це справжня підлота.

Бертольд не відповів. Їх роз'єднали машини. Біля найближчого червоного світлофора вони з'їхалися знову. Стояли зовсім поруч однією ногою впершись у тротуар, затиснуті автомобілями.

– Він запропонував мені тему: «Чим є для нас Арміній Германець», – сказав Бертольд.

– І ти погодився? – між автомобільними гудками кинув Гейнріх.

– Так, – сказав Бертольд.

– Дарма! Я цього не зробив би, – промимрив Гейнріх. – Вважай, він хоче тобі підкласти свиню.

Жовте світло, зелене світло, вони рушають далі.

– Слухай, а ти хоч скільки-небудь уявляєш собі, який вигляд він мав? – спитав Бертольд.

– Хто? – здивувався Гейнріх. Він думав про післяобідній футбол.

– Герман Херуск, звичайно, – сказав Бертольд.

– Був такий же дикун, як і всі інші, – вирішив Гейнріх.

– Поміркуй про це, – попросив Бертольд.

– О'кей, – махнув рукою Гейнріх. Коли він виявляв особливу сердечність, йому мимоволі спадали на думку слова з мови його

дитинства.

На цьому вони розлучилися.

* * *

Бертольд бився зі своєю темою. Це був великий бій, у якому доктор Фогельзанг був ворогом. Фогельзангові пощастило: він обрав поле бою; сонце й вітер були на його користь; він знає місцевість краще за Бертольда. Він був хитрий, Бертольд – відважний і настійливий.

Бертольд сидів, заглибившись у книжки, що трактували його тему – у Тацита, Моммзена, Дессау. Чого ж досяг Герман Херуск, та й чи досяг він взагалі чогось? Перемога принесла йому страшенно мало. Через якісь два роки римляни знов володіли Рейном. Загалом це була колоніальна війна, своєрідне боксерське повстання, з яким римляни швидко розправились. Германа, переможеного римлянами, вбили свої ж компатріоти: його тесть дивився з імператорської ложі, як дружину й сина Германа римляни вели за тріумфальною колісницею.

Чим є для нас Арміній Германець? Загальні міркування не задовольняли Бертольда. Йому потрібні були конкретні образи. Бій. Три легіони. Один легіон – це майже шість тисяч чоловік – з обозом та іншим – від десяти до двадцяти тисяч. Болота. Ліси. Напевне, щось подібне до бою під Танненбергом. Табір з повозок, клубочиться туман. Германці ненавиділи головним чином римських юристів, для них вони вигадували вишукані катування. Германці, – читав Бертольд у німецького націоналіста, історика Зека, – вважали, що публічне право іде проти індивідуальної честі. Вони не хотіли ніякого права. Це було головною причиною повстання.

Обов'язково треба уявити собі обличчя Германа, – це було ясно Бертольдові спочатку. З великим напруженням він не раз намагався намалювати собі образ Германа. Пам'ятник у Тевтобурзькому лісі – великий цоколь з самою тільки статуєю – нічого не давав.

– Дурним твій Герман безумовно не був, – говорив Бертольдові Гейнріх Лавендель. – Але в цих хлопців голова працювала якось інакше, ніж у нас. Щось на зразок розуму дикуна. Одне лише можна сказати напевне: хитрий він був.

«Напевне, мав він ту північну хитрість, – думав Бертольд, – про яку тепер так багато говорять. Докторові Фогельзангу вона теж властива».

Вночі Бертольд довго не міг заснути (останнім часом це траплялось досить часто), – він лежав, увімкнувши тільки маленьку лампочку біля ліжка. На ніжному малюнкові шпалер сотні разів повторювався фантастичний птах, що сидів на звисаючій тонкій гілці. Коли трохи примружити очі, то контури пташиного черевця та лінія гілки перетворюються в обрис людського обличчя. Так ось воно нарешті: обличчя Армінія. Широкий лоб, плоский ніс, довгий рот, коротке, але сильне підборіддя. Бертольд усміхнувся. Тепер він його знайшов, цього Германа. Тепер він покаже докторові Фогельзангу. Він заснув заспокоєний.

До цього моменту Бертольд ні з ким, крім Гейнріха Лавенделя, не говорив про свої труднощі. А тепер мовчазність його перетворилась на свою протилежність. Тільки з батьками він і далі відмовчувався. Вони добре бачили, що Бертольд чимсь стурбований, але вони знали з досвіду: коли його розпитувати, він стане ще упертішим. Тому вони чекали, поки він заговорить сам.

Але Бертольд розмовляв з багатьма людьми, і йому доводилося чути дуже різні погляди. Ось, наприклад, багатий на життєвий досвід шофер Францке. Для нього бій у Тевтобурзькому лісі не становив ніякої проблеми.

– Ясно, брате, – рішуче сказав він. – За тих ще часів націонал-соціалізм мав, так би мовити, своє виправдання.

А Жак Лавендель, навпаки, заявив, що ці варвари припустилися тієї самої помилки, яку через сімдесят років вчинили іудеї, повставши без жодної надії на успіх проти гнобителів, що мали блискучо організовані великі сили.

– Такі речі можуть мати лихий кінець, – закінчив він, схиливши голову набік і напівзаплющивши голубі очі.

Значно симпатичніша за такий сухий погляд здавалася Бертольдові думка дядька його Йоахима. Бертольд поважав і любив Йоахима Ранцова, брата своєї матері. Директор департаменту Ранцов, худорлявий, високий на зріст, вихований, стриманий у словах і вчинках, завоював серце свого племінника тим, що звертався до нього, як до дорослого. У міркуваннях Йоахима щодо проблеми Армінія Германця було багато романтики. Бертольд не цілком розумів їх, але вони справляли на нього певне враження.

– Ось бачиш, хлопче, – казав дядя Йоахим, обережно наливаючи Бертольдів чарку міцної горілки. – Те, що кінець кінцем справа погано закінчилася, це ще нічого не доводить.

Один питає, що потім буде,
Інший – що ж справедливо,
І тим відрізняються
Вільний від раба.

Герман мав рацію. Тільки через це повстання, нехай навіть з ризиком пізніших поразок, германці усвідомили себе, кристалізувалися, відчули себе. Без цього повстання вони ніколи не увійшли б в історію, вони безславно розчинилися б в інших народах. Тільки через Германа вони дістали ім'я, вони існують. Важить лише ім'я, лише слава. Який був справжній цезар – це не цікаво: живе лише міф цезаря.

Коли Бертольд правильно зрозумів, мало вагу не лише обличчя Армінія, але й обличчя статуї в Тевтобурзькому лісі відіграло певну роль. Це заморочувало.

Він ще був далекий від мети.

Принагідна розмова з кузиною Рут теж не допомогла спростити справу. Рут ставилася до нього з висока, як до малого хлопця, що вихований на неправильних поняттях. Але він був юний, його безумовно можна було звільнити від забобонів, показати йому, де правда, яка завжди дуже проста. Всіма силами намагалася Рут врятувати його.

Бертольда дратувала ця негарна дівчина з різкими манерами. І все ж він завжди шукав нагоди посперечатися з нею. Звичайно, логіка в неї була слаба; але в неї була цілеспрямованість, вона мала своє власне обличчя, вона – справжня.

На думку Рут, Арміній діяв єдино правильним шляхом. Він вчинив те, що кілька століть раніше вчинили Маккавеї, він повстав проти гнобителів, викинув їх із країни. А як же інакше треба робити з гнобителями? Коли вона стояла перед ним з блискучими великими очима на оливково-смаглявому обличчі, з трохи скуйовдженим волоссям, як звичайно, – у Бертольда виникало уявлення про германських жінок, що боролися разом зі своїми чоловіками, захищаючи обозний табір. Вони були біляві, ці германські жінки,

звичайно, шкіра їх була біла, очі сині, але їхнє волосся напевне було дещо скуйовджене, очі великі, дикі, і загальний вигляд певне такий самий.

Мала рацію і кузина Рут, мав рацію і дядя Йоахим, та й він, Бертольд, теж був захоплений Германом. Але заморочувало те, що, на жаль, мав рацію і дядя Жак Лавендель: скільки не перемагав Герман, а кінець кінцем, ці перемоги нічого не дали.

* * *

Проте, ворог, доктор Фогельзанг, поведився в ці тижні перед доповіддю бездоганно. Бернд Фогельзанг боявся діяти необачно. Гімназія імені королеви Луїзи становила небезпечну територію, просуватися треба було надзвичайно обережно, з північною хитрістю. У кожному учневі Фогельзанг вбачав ворога, спостерігав, вивчав. З класу Бертольда він відзначив поки що тільки двох юнаків, гідних увійти в лави «Молодих орлів» – Макса Вебера і Вернера Ріттерштега.

Вернер Ріттерштег, з блідою і хворою шкірою, з пташиним голоском, був найвищий на зріст у класі. Товариші прозвали його Довгим Телепнем. Доктор Фогельзанг з самого початку справив на нього сильне враження. Вернер Ріттерштег з такою собачою відданістю дивився виряченими очима на нового вчителя, що той відразу звернув на нього увагу. Бернд Фогельзанг цинив сліпе схиляння перед авторитетом. Він вважав гімназиста Ріттерштега гідним вступу до лав «Молодих орлів».

Єдиний син заможних батьків, що прагнули зробити з нього щось видатне, Вернер Ріттерштег крім свого високого зросту досі нічим не вирізнявся серед своїх товаришів. Будучи помірно обдарованим, тугодумом, він при покійному вчителеві Гейнціусі залишався в тіні. Вступ до лав «Молодих орлів» був першим значним успіхом у його житті. Вузькі груди його відразу роздулися. Доктор Фогельзанг обрав його, а інших, за деякими винятками, відкинув.

Безперечно, таємничість, що оточувала спілку «Молодих орлів», їхній кривавий брудершафт, їхні таємні обряди, феме – все це дуже притягало учнів, і вони, зрозуміла річ, заздрили Веберові та Ріттерштегові. Навіть спокійний Гейнріх Лавендель, – і той, почувши про їх вступ до спілки, скрикнув: «Lucky dogs!» От щасливі собаки!

Довгому Телепневі дуже хотілося, щоб Гейнріх Лавендель не обмежився самим цим вигуком. Якраз на Гейнріха хотілося йому справити враження. Ріттерштег заздрив його силі й вправності, з якою він вмів крутити, повертати й рухати своє коротке кремезне тіло.

Незграбно й недоладно почав він добиватись прихильності Гейнріха. Навіть став нарешті вчити заради нього англійську мову. Але й тоді, коли він одного разу привітав Гейнріха: «How are you, old fellow»,^[4] той лишився байдужим. Ріттерштега мучило те, що навіть його великий успіх не міг пробити цієї байдужості.

Крім вступу Вебера і Ріттерштега у «Молоді орли», інших подій у класі не було. Учні швидко звикли до свого нового наставника-націоналіста. У класі його не дуже любили, але й не дуже не любили, він був учитель, як і всі інші вчителі, і про нього більше не говорили. Феноменальні досягнення Гейнріха Лавенделя у футболі хвилювали клас більше, ніж націонал-соціалістські висловлювання Фогельзанга.

Заспокоївся і ректор гімназії Франсуа. М'який, лагідний, сидів він у просторому ректорському кабінеті між бюстами Вольтера й Фрідріха Великого. Ось уже майже три тижні, як Фогельзанг тут, і поки що не сталося жодної неприємності. Лише одне засмучувало пана Франсуа – жахлива німецька мова доктора Фогельзанга. Ця солдатська, канцелярська, штампована націонал-соціалістська новонімецька мова газетних передовиць. Перед сном, сидячи на ліжку й повільно спускаючи підтяжки, він скаржився жінці:

– Ця людина псує мені все, що я дав хлопцям. Думка й слово – тотожні. Сім років намагалися ми навчити наших хлопців простої й ясної німецької мови. І от міністерство випускає на них цього тевтона. Черепові новонародженої дитини можна надати якої хочеш форми: довгої чи круглої. Чи засвоїли діти німецьку мову настільки, щоб чинити опір цьому німецькому жаргонові? Мені гірко подумати, що їм доведеться вступити в життя без ясних понять, висловлених ясними словами.

Добрі очі пана Франсуа засмучено дивилися крізь товсті неоправлені скельця окулярів.

– Річ зараз не в цьому, Альфреде, – рішуче заявила жінка. – Будь радий, що ти з ним поки що в добрих відносинах. У наш час потрібна особлива обережність.

Дружина педеля Меллентіна була розчарована. Наслухавшись свого чоловіка, вона чекала, що «новий» відразу вчинить щось визначне. Але педель Меллентін не відступив так легко від своєї думки. «Танненберг теж не за один день був узятий», – казав він. «У нього щось буде», – казав він з притиском. Фрау Меллентін заспокоїлась і повірила чоловікові, бо він завжди добре передбачав погоду, чуючи наперед кожний вітер за два дні.

* * *

Об одинадцятій годині двадцять хвилин пан Маркус Вольфсон, продавець філії меблевої фірми Оппенгеймів на Потсдамерштрассе, почав справу з фрау Ельсбет Геріке, що бажала купити до Різдвяних свят стілець для свого чоловіка. Вона ще певно не знала – купити стілець чи крісло; ясно було лише, що треба придбати щось з меблів спеціально для чоловіка. Пан Вольфсон продемонстрував перед нею різноманітні стільці й крісла. Проте фрау Геріке була жінка з не надто рішучим характером, до того ж така купівля була для неї святом, з нього їй хотілось якомога довше втішатись; їй подобалось, що навколо неї старанно клопочуться. А пан Вольфсон клопотався дійсно дуже старанно.

Пан Вольфсон був гарний продавець, обслуговування клієнтів він вважав за завдання свого життя.

Об одинадцятій годині сорок шість хвилин він міг вітати себе з успіхом: покупиця «кльонула». Пан Вольфсон побачив це досвідченим оком психолога-продавця з багаторічним стажем. Фрау Геріке, хоч він витратив на неї стільки часу й красномовності, була щасливим випадком для нього. Бо те, на що вона «кльонула», було крісло в стилі бароко – модель № 483. П'ять років тому оппенгеймівські майстерні випустили досить велику серію крісел бароко моделі № 483. Треба, до речі, зазначити, що з приводу цього між шефами мало не дійшло до розриву. Старший шеф, доктор Густав, загалом несперечливий пан, що не втручався у справи, назвав це крісло компрометуючим через поганий смак, і по суті саме з приводу цієї моделі № 483 було засновано художній відділ і запрошено доктора Фрішлінга. Проте продавцеві Маркусові Вольфсону крісло моделі № 483 подобалося; воно мало імпозантний вигляд, а міщанська клієнтура фірми Оппенгеймів любила певну пишноту. Все ж загалом

модель ця успіху не мала. Крісло забирало багато місця, квартири були невеликі, кожен міг купити не такі незграбні й дешевші крісла, в яких зручніше було сидіти. Всі намагання спокусити клієнтуру кріслами в стилі бароко ні до чого не приводили. Довелося продавати їх з втратою, за півціни. Продавці, коли вдавалося продати таке крісло, діставали п'ять процентів премії.

І ось панові Вольфсону, очевидно, вдасться його продати.

Красномовно змальовує він, як відразу набуде благородного вигляду кожна кімната, яку прикрасить це крісло. Він запросив фрау Геріке спробувати, як зручно в ньому сидіти; він не може не сказати їй, – так, між іншим, – який благородний вигляд вона має саме в цьому кріслі.

О дванадцятій годині вісім хвилин він добився своєї мети. Фрау Геріке заявила, що хоче придбати крісло в стилі бароко, модель № 483, за п'ятдесят дев'ять марок.

Пан Маркус Вольфсон витратив на цю покупницю вісім хвилин зі своєї перерви на обід, що починалась о дванадцятій і закінчувалась о другій годині. Але він не шкодував. Навпаки, він був у прекрасному настрої. Вже з самого початку він передчував, що нерішуча клієнтка нарешті «кльоне» на крісло в стилі бароко № 483, на цю стару заваль.

Дванадцять годин вісім хвилин, вісім хвилин втрачено. Зате він заробив чотири марки сімдесят п'ять пфенінгів. Це виходить, п'ятдесят дев'ять пфенінгів на хвилину: непоганий заробіток! Якби йому за кожну хвилину так платили, він охоче пожертвував би всю свою перерву на обід.

Пан Вольфсон поспішає до кафе Лемана, де він звичайно проводить свою перерву. Дорогою купує він «Бе-цет ам Міттаг». «Бе-цет» є і в кафе Лемана, але там вона завжди зайнята, а сьогодні, після удачі з покупницею крісла бароко, він може дозволити собі купити газетку. Улюблене місце біля вікна вільне, він сідає, розгортає бутерброди, які жінка дала йому з собою, сьорбає гарячу каву. Пан Леман, власник кафе, підходить до його столика.

– Все гаразд, пане Вольфсон? – запитує він.

– Все гаразд, – відповідає пан Вольфсон.

Жуючи, сьорбаючи каву, проглядає він газету. Кількість безробітних зростає; ця криза – щось жахливе.

Його особисто криза, щоправда, не лякає. Він уже двадцять років служить у фірмі Оппенгеймів, він сидить там міцно. Дарма що криза, а тільки сьогодні вранці він знов заробив чотири марки сімдесят п'ять пфенінгів преміальних. Ось уже в сьомий раз одержує у цьому листопаді преміальні. Він задоволений з себе.

Перегортаючи газету, пан Вольфсон бачить у дзеркалі себе. Він не дуже високої про себе думки. Виглядає він нічого собі; але деякі з його колег на вигляд кращі. З дзеркала на нього дивиться пан найімовірніше маленький, ніж великий на зріст, з темним кольором обличчя, чорними жвавими очима, чорним, розчісаним на проділ, сильно напомаженим волоссям і чорними вусиками, що без особливого успіху претендують на бравість. Горе пана Вольфсона – це його маленькі, рідкі, попсовані зуби. І найнеприємніше – угорі, якраз посередині, немає зуба. Це дуже негарно. У лікарняній касі йому вже обіцяли вставити зуб. Дантист Шульц, колега по ощадному фереїну «Старі оселедці», пояснив йому, що найкраще не просто вставити зуб, а зробити так званий місток. Але лікарська каса на це не піде, доведеться йому викласти на це гроші з власної кишені. Це коштує загалом вісімдесят марок, але Шульц, виходячи з суто колегіальних почуттів, йому, як членові того самого фереїну, зробить місток за сімдесят марок; можливо, що панові Вольфсону вдасться виторгувати ще п'ять. Сімдесят марок – великі гроші, але витрати на власне тіло річ невідкладна. Те, що йому вставлять у рот, він носитиме все життя і навіть після смерті – до Страшного суду. Коли він проживе ще тридцять п'ять років, усі витрати дорівнюватимуть дві марки на рік, а з процентами на проценти – марок з вісім. Чотири марки сімдесят п'ять пфенінгів – непогані преміальні, а він одержує їх у цьому листопаді ось уже сьомий раз. Місток потребуватиме певно шість-сім сеансів. Нема чого й думати, що він устигне з такою зтяжною справою до Різдва. Звичайно, було б чудово – поновити свій фасад.

Проте, панові Вольфсону ясно, що не своїм виглядом досяг він успіхів у житті та у своїй спеціальності. Він відвоював успіх у долі своїми здібностями й впертою енергією. Він до тонкощів вивчив справу обслуговування покупця. Передусім не шкодувати сил. Ні в якому разі не зівати. Не випускати з рук покупця, хоч би як він бурчав. Вибір в Оппенгеймівських магазинах досить великий. Коли покупець

відмовиться від двадцяти речей, завжди можна знайти двадцять першу. Не виправдовуватись перед собою ніякою втомою.

Пан Вольфсон покінчив з бутербродами, але, зважаючи на ті самі чотири марки сімдесят п'ять пфенінгів, він може, очевидно, дозволити собі сьогодні шоколадне тістечко зі збитими вершками. Він замовляє.

Приємне смакування тістечка ненадовго затьмарюється заміткою в його «Бе-цет». З обуренням читає Маркус, що націонал-соціалісти хотіли на ходу викинути з вагона підземної залізниці якогось чоловіка іудейської зовнішності тільки через те, що в нього, мовляв, був вираз огиди на лиці, коли вони, співаючи свого гімна, дійшли до слів:

Сміється серце в грудях,
Коли єврейська кров юшить.

Проте вони натрапили на сильного чоловіка, інші пасажири допомогли йому, і хулігани не тільки не змогли виконати свій намір, а й були, як це з задоволенням констатує газета, затримані поліцією і дістануть належну кару.

Пан Вольфсон читає про це з неприємним почуттям. Але неприємне почуття не лишається довго. Випадок у підземці – окрема подія. Загалом політичне становище в даний момент сприятливіше, ніж за останній час. Рейхсканцлер Шлейхер міцною рукою тримає націонал-фашистів. Націонал-фашистський рух вже перейшов через свій найвищий пункт. Пан Вольфсон читає про те тричі на день: вранці в «Моргенпост», удень у «Бе-цет» і ввечері в «Ахт-Ур-Абендблат», які наводять безперечні докази, що націонал-соціалісти ні за яких умов не матимуть подальшого успіху.

Пан Вольфсон перебуває у цілковитій згоді з собою і цілим світом.

Хіба немає в нього всіх підстав бути спокійним і задоволеним? Якщо до нього зайде сьогодні ввечері Моріц – його шурин Моріц Еренрайх – він йому покаже. Моріц Еренрайх, складач «об'єднаних друкарень», сіоніст, член спортивного товариства «Маккабі», бачить усі німецькі справи у найчорнішому світлі. Чого, власне, хочуть такі люди, як Моріц Еренрайх? Кілька хуліганів хотіли викинути з вагона єврея. Ну? Їх заарештували, і вони будуть належно покарані.

Особисто пан Маркус Вольфсон нічого поганого не зазнав. У нього прекрасні відносини з колегами, його люблять у кафе Лемана й у ферейні «Старі оселедці».

І що, можливо, ще важливіше, – до нього добре ставиться управитель дому Краузе. Це просто щастя, що він дістав в одному з цих нових домів на Фрідріх-Кайзерштрассе в Темпельгофі свою чудову квартиру на три кімнати. Вісімдесят дві марки – це ж подарунок, друже мій, справжній подарунок. Будівництво цих домів субсидувалося містом. Квартирна плата в них менша, ніж нормальні відсотки на вкладений у будівництво капітал. Подарунок, просто подарунок, друже мій. Фірма Оппенгеймів добила для своїх службовців двадцяти таких здешевлених квартир; своєю квартирою пан Вольфсон зобов'язаний повіреному Брігерові, цебто по суті своїй комерційній здібності.

На жаль, контракти уклалися не більше як на три роки, з них уже двадцять місяців минуло. Але пан Вольфсон приятелює з управителем Краузе, він знає, чим його взяти. Пан Краузе любить розповідати анекдоти, дуже старі й завжди одні й ті самі; щоправда, дуже нудно завжди вислуховувати їх з напруженою увагою і реготати вчасно – не занадто рано й не занадто пізно. Але Маркусові Вольфсону це прекрасно вдається.

Він злизує рештки вершків з вусів, кличе кельнера, щоб розплатитись. Настрій його, коли він витягає гаманець, ще кращає. Справа не тільки у семи преміях. Увесь підсумок за листопад у нього прекрасний.

Пан Вольфсон, після всіх відрахувань, має одержати чистих 298 марок за місяць. Потім преміальні й проценти дають загалом ще 50 марок у середньому. 300 марок він віддає фрау Вольфсон на утримання сім'ї з чотирьох душ; таким чином йому залишається, крім місячного квитка на підземку, близько сорока марок на каву та інші витрати. Раз на тиждень пан Вольфсон звичайно іде в ресторан «Старий Фріц» і ріжеться там у скат з колегами по фереїну. Він добре грає і іноді картковими виграшами, – хоч 20 відсотків з них відраховується в касу фереїну – збільшує місячний прибуток марок на шість-сім. У цьому листопаді він має чималий шмат. Даючи місячний звіт фрау Вольфсон, він спокійно може приховати від неї цілих вісім або навіть десять марок.

Чекаючи на кельнера, він сласно обмірковує, що йому зробити з прихованими грошовими лишками. Він міг би, наприклад, купити кілька краваток, що вже давно ваблять його очі, він міг би запросити

до кафе фрейлен Ерльбах із бухгалтерії. Він міг би, приміром, ще раз поставити на оту закордонну конячину. Ясно. Це якраз те, що треба. Вісім чи дванадцять марок – річ чудова, але жирним зробиться шмат, коли вони перетворяться на вісімдесят-сто марок. Маркус Вольфсон завжди йде ва-банк. Це знають його колеги в магазині, це знають колеги по фереїну. Він зробить це зараз; ще не повертаючись у магазин, він забіжить до тютюнової крамниці Мейнеке, де приймаються ставки, і поставить гроші на коня.

Пан Мейнеке радо зустрічає старого клієнта.

– Давно не бачилися, пане Вольфсон. На кого думаете грати? – питає він і тут же додає: – Великий попит зараз на Маркезіну, але ви добре знаєте, любий пане Вольфсон, у мене щодо цього немає певної думки.

Ні, пан Вольфсон не має зайвих грошей, щоб ставити на Маркезіну. Але є там коник, що зветься *Quelque fleurs* (Кілька Квіток). Пан Вольфсон гордий своєю прекрасною французькою вимовою.

– Ну, – каже він, – так я твердо «за».

Після сповненої хвилювань першої половини дня, друга пройшла тихо. А потім настала найкраща частина доби – вечір.

Вже дорогою додому, хоч яке прокурене й важке повітря було в підземці, Маркус Вольфсон з насолодою смакує наперед те почуття затишності, яке обійме його в його квартирі. Він підіймається сходами до виходу з підземки. Ось і знайомі дерева. А ось і вкрита травною ділянка, яку почнуть забудовувати наступного року. Ось він звернув на Фрідріх-Карлштрассе. А ось і він, дорогий його серцю будинок. Так, Маркус Вольфсон любить ці будинки, де двісті сімдесят квартир, схожих одна на одну, як коробки від сардин, він гордий ними. І чуває він себе в своїй квартирі, як сардина в своїй коробці. «*My home is my castle*»^[5] – одна з небагатьох англійських фраз, що запам'яталася після трирічного навчання у реальній школі.

Він іде сходами. З площадки кожного поверху назустріч йому линуть пахощі їжі, крізь двері проходять звуки радіо. На третьому поверсі праворуч – його двері.

Перш ніж відімкнути їх, він, як і кожного дня, переживає маленький напад люті. На дверях поруч прибіта візитна картка: «Рюдігер Царнке». З ненавистю дивиться пан Вольфсон на цю візитну картку. Він, Маркус Вольфсон, людина спокійна, але цю картку він би

з охотою зірвав. З усіма, або принаймні з величезною більшістю мешканців цих будинків він почуває себе як єдина плоть і кров; їхні радощі, їхні клопоти, їхні погляди – це його радощі, його клопіт, його погляди. Ці люди – його друзі, а пан Царнке – ворог. Не лише тому, що шурина пана Царнке всіма засобами прагнув заволодіти квартирою поруч з Царнке, цебто його, пана Вольфсона, квартирою, але ще й тому, що з усякого найменшого приводу пан Царнке любить вивішувати з усіх своїх трьох вікон фашистські прапори. Пан Царнке постійно порушує душевний спокій пана Вольфсона, він розлючує його. Стіни тонкі, вдень і вночі доноситься з сусідньої квартири гучний скрипучий голос пана Царнке. Пан Вольфсон часто зустрічає пана Царнке на сходах і при всьому бажанні не може не відзначити, що в пана Царнке гарні, здорові, білі зуби.

Кинувши розлючений погляд на візитну картку пана Царнке, пан Вольфсон відчиняє двері своєї квартири. З кухні лунає гучний співучий голос дружини:

– Ти вже прийшов, Маркусе?

Він часто глузує з цього дурного запитання.

– Ні, – каже він з добродушною насмішкою, – я ще не прийшов.

Жінка далі пореється на кухні. Він скидає комірць, змінює коричневий вихідний костюм на старий потертий домашній, скидає черевики і вдягає розтоптані зручні домашні пантофлі. Човгаючи, проходить у другу кімнату, всміхаючись, оглядає своїх сплячих дітей – п'ятирічну Ельсхен і трирічного Боба, іде назад. Сідає у чорне вольтерівське крісло, куплене за пільгову ціну в крамниці фірми, – справжня знахідка, – те що зветься «меціє». З насолодою вдихає Маркус пахощі битої котлети, так званої кассельської грудинки. Радіо вмикати немає потреби, він користується радіо пана Царнке. Сьогодні приємна гучна музика; він заглядає в газету: ага, «Лоенгрін».

Фрау Міріам Вольфсон, – пан Вольфсон зве її Марією, – діловита, досить товста рудувата блондинка, – несе їжу. На стіл ставиться й пляшка пива, холодного, пінистого, апетитного. Пан Вольфсон розгортає газету, їсть, п'є, читає, слухає радіо й жінку. Вся його істота відчуває насолоду від вечірнього затишку.

А втім те, що йому викладає багатослівно фрау Вольфсон, не дуже приємне; фрау Вольфсон чекала, що він буде бурчати з цього приводу. Вона говорить про потребу придбати для п'ятирічної Ельсхен нове

зимове пальто. Соромно дивитись, в якому пальті бігає Ельсхен: вона виросла з нього. Фрау Гоппенгарт вже пустила шпилечку з приводу цього.

– Ваша донька скидається на тріснуту ковбасу, – досить дотепно визначила фрау Гоппенгарт. Час уже нарешті Бобові успадкувати пальто Ельсхен.

Фрау Вольфсон почала викладати свої міркування ще перед тим, як Тельрамунд кинув обвинувачення Ельзі Брабантській. Коли Лоенгрін викликав на бій Тельрамунда, вона саме висловлювала свої міркування про те, скільки може коштувати пальто для Ельсхен. За її підрахунками, марок вісім-десять. Ну звичайно, пан Вольфсон бурчить. Але фрау Вольфсон відразу бачить, що загалом справа не така трагічна. Вже до кінця першого акту «Лоенгріна» подружжя домовилось до Різдва придбати для Ельсхен пальто.

Фрау Вольфсон прибрала зі столу. Маркус Вольфсон знов сів у чорне крісло, дочитав газету і в той час, як Ельза та Лоенгрін під звуки весільного маршу вступали у свою спочивальню, а в кімнаті ще чути було приємні пахощі кассельської грудинки з квашеною капустою, він задумливо втупив очі у знайому сіро-коричневу вогку пляму, вгорі на стіні. Вона з'явилася незабаром після переїзду сюди, спочатку зовсім маленька, а тепер он як зросла. Вона проступає якраз над дуже гарною картиною, яка зветься «Гра хвиль» – на ній змальовані боги й богині, що, плаваючи, грають у квача. Пан Вольфсон купив її у художньому відділі фірми Оппенгеймів. Йому продали її дешево, хоч і рама на ній прекрасна. Місяць тому між картиною і плямою було принаймні дві долоні відстані, а тепер там і одної долоні не буде. Пан Вольфсон багато дав би, щоб узнати, чи з'явилась і наскільки зросла пляма з другого боку стіни, в пана Царнке. Та, на жаль, про це нема чого й думати. З цими людьми неможливо говорити. Вони на ходу викидають людей з вагонів підземки. Пан Вольфсон мав розмову з управителем, паном Краузе, з приводу плями. Той обіцяв йому, що навесні буде ремонт, а загалом, на думку пана Краузе, такі плями – це дурниці, це такий же додаток до кожної порядної квартири, як немовля до дівчини. Можливо. Але все ж ця пляма зовсім некрасива. Доведеться цими днями знову поговорити з паном Краузе.

Міркування Маркуса Вольфсона урвалися, бо прийшов його шуряк Моріц. Фрау Вольфсон поставила на стіл другу пляшку пива, і

чоловіки заговорили про світові події та про господарство. Складач Моріц Еренрайх, маленький, кремезний, з рішучим жвавим обличчям, дуже поораним зморшками, з карими гострими очима й скуйовдженим волоссям, ходив, широко розставляючи ноги, з одного кутка в інший, як звичайно, ні з чим не погоджуючись, сповнений найпохмуріших передчувань. Він не схильний розглядати випадок у підземці, як винятковий. Такі «подвиги», – передбачає він, – будуть тепер у Німеччині звичайною справою, як свого часу в царській Росії. Палити й громити будуть на Гренадірштрассе, на Мюнсштрассе. Не краще буде й на Курфюрстендаммі: панам, що там живуть, доведеться теж дещо пережити.

Маркус Вольфсон розщедрується ще на пляшку пива. Йому подобається схлипуючий звук, з яким вискакує корок. Він з добродушною іронією дивиться на кремезну, боксерську фігуру шуряка.

– Що ж, Моріце, на твою думку, нам треба робити? – питає він. – Чи не вступити всім до спілки «Маккабі» і навчатись боксу?

Моріц Еренрайх не зважає на дурні жарти. Він добре знає, що треба робити. Треба мати в кишені п'ятсот англійських фунтів, щоб виїхати до Палестини.

Падіння англійського фунта в цей час дуже наблизило Моріца до здійснення його планів. Він уже назбирав чотириста сорок фунтів.

– Якби ви були розумні – ти, Маркусе, і ти, Міріам (він так само вперто зве сестру Міріам, як пан Вольфсон зве її Марією), ви поїхали б зі мною.

– Чи не скажеш мені засісти під старість за старогєбрейську мову, – глузує пан Вольфсон: він сьогодні в доброму настрої.

– Сам ти ніколи її не подолаєш, – знущається Моріц Еренрайх. – А ось дітей своїх ти марно не вчиш старогєбрейської мови. Між іншим, наші курси відвідує одна з Оппенгеймів, вона робить непогані успіхи.

Те, що одна з Оппенгеймів вивчає старогєбрейську мову, примушує пана Вольфсона задуматися. З цікавістю вислуховує він від Моріца Еренрайха деякі відомості про Палестину. Ця країна, виявляється, є однією з небагатьох, незачеплених кризою. Експорт зростає. Розвивається там і спорт. Пан Еренрайх сподівається незабаром узяти там участь у спортивній олімпіаді. Моріц говорить палко,

захлинаючись, бігає з одного кутка в інший; він заражає своєю пристрастю.

Та все ж панові Вольфсонові навіть і на думку не спадає кинути Берлін. Він любить це місто, він любить меблеву фірму Оппенгеймів, він любить будинок на Фрідріх-Карлштрассе, він любить свою сім'ю, своє житло. «My home is my castle». Із задоволенням дивиться він на картину у красивій рамі, на богів і богинь, що грають у квача. Коли б не пляма над картиною і не пан Царнке за стіною – він був би безмежно щасливий.

* * *

Спершись на руку, сидить за письмовим столом професор Едгар Оппенгейм у директорському кабінеті ларингологічної станції міської клініки. Суворо дивиться він на купу написаних і надрукованих паперів. Наскільки він любить все інше, зв'язане з його працею лікаря-хірурга, настільки ненавидить цей директорський кабінет, канцелярську роботу, адміністрування. Старша сестра Гелена, що стоїть діловита й рішуча недалеко від дверей, щоранку дивиться на свого професора, як на нового цікавого хворого, тільки що приставленого до лікарні. Вона знає, що обидва обличчя Едгара Оппенгейма, які він найчастіше показує зовнішньому світові, – одне серйозне, суворе, зосереджене, друге – підкреслено впевнене, бадьоре – це маски. Він за натурою невтримний, радісний працівник, він певний себе, але для того, щоб цілий день демонструвати цю певність, цю енергію перед сотнями нових і нових людей, – для цього треба напружуватися, і вона, сестра Гелена, знає, що його бадьорість часто буває штучною, судорожною.

Загалом сестра Гелена ладить зі своїм професором. Але коли він біля письмового стола, з ним дуже важко. Вона бачить вертикальні зморшки над його носом, вони їй прекрасно знайомі. Це погана ознака. Зараз тільки початок дванадцятої, а професор Оппенгейм уже встиг провести прийом, зробив два або три приватні візити, і перед ним ще напружений робочий день. Сестра Гелена знає, що перший запас енергії у нього вже витрачений, йому треба підгвинтити себе. Він перевтомлений. Її професор завжди перевтомлений. Якби хоч фрау Гіна Оппенгейм не була така церемонна. Тут, у клініці, вона, сестра Гелена, може його оберігати. Але безсоромний народ пронюхав, як

вдертись до нього повз клініку. Вони дзвонять до нього на квартиру, і фрау Гіна, ця жалюгідна курка, не може ні перед ким його відстояти. Він завжди готовий виїхати до хворого.

Сьогодні Едгар Оппенгейм з особливою огидою сидить над своєю кореспонденцією. Щорік стає складніше й складніше працювати. Дрібниці, які раніш автоматично улагоджувались, вимагають тепер довгої огидної тяганини. Суворо, немов перед ним погано підготовані до іспитів студенти, оглядає він листи.

Сестра Гелена рішуче підходить до письмового стола. Показує на записку, де щось крупно написано й тричі підкреслено червоним.

– Ви це бачили, пане професор?

Професор Оппенгейм у лікарському халаті, не змінюючи положення широко розсунутих рук, не змінюючи положення великої масивної голови, скоса зиркає на записку, похмуро каже:

– Бачив.

У записці сказано: «Пан таємний радник Лоренц зайде о дванадцятій годині. Прохання до пана професора Оппенгейма по змозі бути на місці».

Едгар Оппенгейм із незадоволенням сопе.

– Це певне з приводу Якобі.

– А з якого ж приводу ще? – суворо говорить сестра Гелена. – Справа Якобі вже дуже затяглася.

«Справа Якобі», – думає Едгар Оппенгейм. Уже, значить, існує справа Якобі. А здавалось би, усе так просто. Доктор Мюллер, що був старшим лікарем ларингологічної клініки, вступив на запропоновану йому в Нільському університеті професорську кафедру. Едгар Оппенгейм хотів, щоб на місце Мюллера призначений був його улюблений асистент доктор Якобі. Півроку тому призначення це було б оформлене за два тижні. Лікар Якобі надзвичайно цінний науковий працівник, він виключний діагност, незамінний для Оппенгейма в лабораторії. Але він людина незграбна, з бідної сім'ї берлінського гетто, непоказний, негарний, несміливий. Колись усі ці обставини не могли становити перешкоди. Едгар Оппенгейм певний, що коли звільнити Якобі, який голодував протягом усіх років навчання, від найпекучіших грошових турбот, коли дати йому можливість вільно працювати, він зробить у науці великі діла. Щоправда, доктор Якобі нагадує тих карикатурних євреїв, яких можна бачити в гумористичних журналах; але, нарешті, що ж важливіше для пацієнта – приємний вигляд чи знання хвороби?

Едгар зітхає. Значить, таємний радник Лоренц бажає з ним говорити. Лоренц – головний лікар всіх міських клінік. Теоретик невидатний, але великий практик. Теорією він, однак, не нехтує, як це робить багато хто з таких практиків. До наукової роботи ставиться з повагою і в міру сил підтримує її. Принципіально він погодився підтримати й кандидатуру Якобі, і все ж в Едгара якесь неприємне почуття у зв'язку з розмовою, що має відбутися.

Отже, Лоренц буде о дванадцятій. Обхід хворих Едгар повинний доручити доктору Реймерсу.

– Добре, – зітхає він, – до дванадцятої я буду тут. Якщо на кілька хвилин запізнюсь, попросіть пана радника Лоренца зачекати.

Едгар завжди запізнюється. Сестра Гелена розраховує сьогодні на це, сьогодні їй це буде зручно: вона хоче переговорити з паном Лоренцом про щось близьке, що зачіпає її професора.

Едгар повертається до неї. Він щось певне вирішив, і тому обличчя його відразу змінюється. Це знов бадьоре обличчя впевненої у собі людини, яку знають люди.

– У лабораторію я ще можу збігати, га, сестро? – всміхається він. – А від цього, – він показує на купу паперів навколо себе, – звільніть мене на сьогодні, раз я вже погодився на розмову з Лоренцом.

Він шельмувато, як учень, що хоче уникнути неприємної лекції, всміхається, встає і миттєво опиняється за дверима.

Швидкими кроками, вивертаючи ступні всередину, прямує він довгим, укритим лінолеумом коридором. У лабораторії сидить над мікроскопом лікар Якобі – маленький, зігнутий. Едгар Оппенгейм енергійно махає рукою, щоб він спокійно продовжував роботу. Але лікар Якобі підводиться. Худий, заклопотаний, незграбний, він подає Едгарові м'яку, суху, дитячу руку. Едгар знає, як важко цьому чоловікові, дуже схильному потіти, мати завжди сухі руки, щоб вони не утруднювали його роботи.

– Ми не повинні обманювати себе, професоре, – каже лікар Якобі. – Результат у випадку 834 безнадійний. Хворий був у третій стадії.

Едгар знизує плечима. Метод Оппенгейма – той самий хірургічний метод, що уславив його автора, – на певній стадії хвороби не можна застосовувати без ризику летального кінця. Оппенгейм ніколи не доводив іншого. Він заглиблюється з доктором Якобі в обговорення статистики захворювань. Важливо точно розмежувати окремі стадії хвороби, точно встановити момент переходу другої стадії в третю. Будь-що-будь треба знайти спосіб знизити коефіцієнт непевності.

Палко і незграбно говорить лікар Якобі зі своїм патроном. А патрон сьогодні глибше, ніж завжди, переконаний, що вже коли хтось може вдосконалити метод Оппенгейма, так це він, фанатик точності, лікар Якобі. Цьому Якобі цифри його статистики хвороб справді важливіші, ніж цифри його прибутку. Він не думає більше про те, що розмовляє з єдиною людиною, яка може забезпечити йому пристойні умови існування. Та й ця людина забуває, що за кілька хвилин вона матиме розмову, яка вирішить долю її теперішнього розмовника. Кутаючись у халат, немов йому холодно, сутулиться на табуретці маленький Якобі. А Едгар бігає з одного кутка в інший швидкими, дещо важкими кроками, вивертаючи ступні всередину; халат плутається у нього між ногами. Обидва забули про все, що не стосується життєздатності й коефіцієнта розмноження певної бацили.

Раптом Едгар перелякано спиняється. Він витягає годинника: десять хвилин на першу. Його кидає в жар, коли він згадує, що старий

Лоренц чекає на нього. Він припиняє розмову на півслові. Маленький лікар Якобі, блискучий вчений, як тільки розмова перестає торкатись його мікробів, загасає і перетворюється на сірого потворного карлика, яким він і є насправді.

Чи сказати йому, що він поспішає у справі, яка торкається його, Якобі. «Ні, – думає Едгар, – у жодному разі ні. Старий Лоренц – людина чесна, але в адміністративних справах завжди є якийсь коефіцієнт непевності. В усякому разі не менший, ніж при хірургічному способі Оппенгейма. Як він сидить, цей бідняк, – шкода дивитись».

Поспішно тисне Едгар руку Якобі. В нього рука не велика, але малесенька ручка Якобі потопає у ній.

– В один із найближчих вечорів ви повинні у нас повечеряти, любий Якобі. Мені хочеться з вами хоч раз добре поговорити. Ех, ця клята наша берлінська заклопотаність.

Едгар усміхається; від усмішки обличчя його відразу стає зовсім молодим.

Знов лине він коридорами, і халат парусами лопотить за ним. Він запросив маленького Якобі на вечерю, треба сказати Гіні, треба умовитись щодо часу. Сестра Гелена має йому нагадати про це. Добре було б умовитись на такий вечір, коли Рут буде вільна. Чому він згадав раптом про дочку? Безперечно, якась асоціація з доктором Якобі. Напевне, це загарливість або, просто кажучи, одержимість, з якою обоє прагнуть своєї мети. Він, Едгар, глузує з сіонізму Рут. Йому б слід було приділяти дочці більш уваги. Більше розважності, дочко! Не йди в монастир, Офеліє! Шкода, що найпростіші речі найважче зрозуміти. Він – німецький лікар, німецький вчений. Але не існує медицини німецької або медицини єврейської, існує наука й більш нічого. Це знає він, знає Якобі, знає старий Лоренц. Але Рут уже цього не знає, і ще менш, ніж вона, знають це люди, від яких залежить справа. Йому трохи неприємно думати про нараду, на яку він поспішає. «Кінець кінцем, треба було б відіслати маленького Якобі до Палестини», – всміхається він.

* * *

У директорському кабінеті все відбувається так, як гадала сестра Гелена. Таємний радник Лоренц з'явився точно о дванадцятій, її

професор спізнився, в неї є час, щоб порадитися з Лоренцом.

Метод Оппенгейма, відомий у цілому світі, в останні часи дедалі більш стає мішенню для злісних нападів берлінських газет. Оппенгейма обвинувачують у тому, що він користується пацієнтами третього розряду – незаможними безкоштовними пацієнтами міської клініки, – для своїх небезпечних для життя експериментів. «Єврейський лікар, – пишуть із звичайною своєю грубістю деякі фашистські газети, – не зупиняється перед тим, щоб заради власного рекламування лити потоки християнської крові». Час вже покласти край цьому свинству, – думає сестра Гелена. Зовсім необов'язково, щоб її професор терпляче зносив удари всіх цих сопляків. Вона стоїть біля письмового столу, рішуча, міцна.

– Я хочу, нарешті, звернути його увагу на це, пане таємний радник, – каже вона тихим рішучим голосом. – Хай він, нарешті, вживе якихось заходів.

Таємний радник Лоренц сидить біля письмового столу. Він прямо велетень – під дуже білим коротким волоссям червоне обличчя з маленьким плоским носом і синіми виряченими очима, над якими звисли кошлаті білі брови.

– Я б просто на...в на це, донько, – випалив він з баварською невимушеністю.

Немов уламки роздрібнених скель, вилітають слова з його великого рота, у якому багато золотих зубів.

– Свинячий хлів, – гуркоче він і б'є червоною у товстих здутих жилах рукою по газетах з відкресленими статтями. – Всяка політика – це хлів, і коли немає неодмінної потреби особливих заходів, найкраще її просто ігнорувати. Тільки так можна досадити цим свиням.

– Але він – державний службовець, пане раднику, – гнівається сестра Гелена.

– На мою думку, – і собі гнівається старий Лоренц, – це ще далеко не є причиною розпочинати тяганину з цією сволотою. Торкатись до неї – тільки руки бруднити. Не сушіть собі цим голови, донько моя. Поки міністр мене не турбує, я й пальцем не поворохну. Все це, – він змахнув убік газети, – для мене просто не існує. Покладіться на мене.

– Якщо ви так гадаєте, пане таємний радник... – знизує плечима сестра Гелена і, почувши кроки Едгара, виходить далеко не заспокоєна.

Едгар Оппенгейм просить пробачити його за спізнення. Таємний радник Лоренц не підводиться назустріч, а простягає руку, сидячи, тримається по-приятельському.

– Так ось, колего, я відразу ж до справи, *medias in res*, так би мовити. Не заперечуєте? Мені хотілося б хоч раз як слід поговорити з вами про справу Якобі.

– Хіба вона така складна? – питає Едгар Оппенгейм. Голос у нього відразу стає незадоволеним, нервовим.

Лоренц облизує свої золоті зуби; намагається бути підкреслено сердечним.

– А що за наших часів не складне, любий Оппенгейм? Бургомістр, здавалося б, який ловкач і пролаза, – знає у міністерстві всі ходи й виходи, – і все ж субсидію для клініки щоразу складніше витягти. Особливо для ваших історій, пане Оппенгейм, – для теоретичних робіт, для лабораторії, – тут вони, перш ніж дати, скавчать з приводу кожної марки. Ми не можемо не зважати на це. Ваш Якобі, зрозуміло, кандидатура добра. Не можу сказати, щоб мені особисто він був симпатичний, це була б неправда, але він – вчений, це справді так. Варгуус теж не наважився прямо відхилити його кандидатуру. Але, знаєте, кого він виставляє як серйозну конкуренцію Якобі? Реймерса, вашого Реймерса, колего Оппенгейм.

Едгар Оппенгейм ходив з кутка в куток швидкими дрібними кроками, механічно намагаючись надати своєму важкому тілові рухливості. Стара історія: професор Варгуус, його колега по берлінському університету, заперечує тому, що пропозиція виходить від нього, Едгара. Запропонувати кандидатуру доктора Реймерса – це до чорта хитро. Доктор Реймерс, другий асистент Едгара, симпатична одверта людина, яку люблять хворі. Едгар нічого не має проти Реймерса, але він за Якобі. Становище його важке.

– А яка ваша думка, колего? – питає він, продовжуючи ходити.

– Я вам вже пояснив, Оппенгейм, – каже Лоренц, – у принципі я за вашого Шлеміля.^[6] Але заявляю вам прямо: передбачаю труднощі. Деякі впливові особи мають за краще показну зовнішність, ніж внутрішню змістовність. Чорт би її побрав, цю політичну клоаку. При всіх інших однакових умовах Реймерс має перевагу перед вашим маленьким Якобі тільки на довжину крайньої плоті. Я не думаю, щоб пани з магістрату вимагали фотографії обох кандидатів у голому

вигляді, але дехто з них напевно вважатиме за бажане, щоб кандидати особисто представились. Не знаю, чи це підвищило б шанси нашого Якобі.

Едгар спинився досить далеко від Лоренца. Його буркотливий голос зазвучав раптом дуже виразно порівняно з неясним гуркотінням старого Лоренца.

– Ви хочете, щоб я зняв кандидатуру доктора Якобі?

Лоренц ще більше вирячив свої очі, збираючись вочевидь відповісти щось міцне, але не зробив цього. Навпаки, надзвичайно лагідно, без властивого йому гримотіння, сказав:

– Я нічого не хочу, Оппенгейм. Я хочу тільки одверто говорити з вами, та й годі. Реймерс для мене більш любий. Кажу, як воно є. Але як наукову силу я волюю вашого Якобі.

Едгар Оппенгейм старанно присунув до себе стілець, важко на нього опустився; сидячи, він, як і всі Оппенгейми, здавався дуже високим на зріст. Він сидів похмурий, штучна бадьорість його зникла. Старий Лоренц раптом підвівся, випростався: величезна червона, біловолоса голова підносила над могутнім тулубом. Величезний халат колихався на дужому тілі. Він підійшов до Едгара. «Справжній лікар, – сказав він колись одному боязкому студентові, – може все, робить усе, а боїться тільки Бога і нікого більше в цілому світі». «Страх Божий» – так прозвали його з того часу студенти. Але сьогодні він не був гнівним Єговою.

– Я не перебільшую своїх заслуг, Оппенгейм, – сказав він так лагідно, як тільки міг. – По суті я – старий сільський лікар. Я розбираюся у хворобах своїх пацієнтів, і інколи мій нюх підказував мені те, чого ви, молоді, не знаєте. Але я не знаю дуже багато того, що відомо вам, молодим. Загалом, Реймерс – людина мені до смаку. Але я надаю перевагу вашому Якобі.

– Що ж робити далі? – спитав Едгар.

– Про це я хотів вас спитати, – відповів Лоренц. І як Едгар Оппенгейм вперто мовчав, і навколо довгого рота його лягла маленька незвична іронічна зморшка, Лоренц додав: – Признаюся прямо, я легко міг би відразу ж провести вашого Якобі, але з отриманням субсидії нам тоді буде погано. Піти на це? Ризикнути? Ви цього хотіли б?

Оппенгейм видав якийсь гуркотливий чудний звук, у якому були і гіркий сміх, і заперечення одночасно.

– Ну, ось бачите, – сказав Лоренц, – у такому випадку лишається єдина тактика: відтягти рішення. За місяць політична ситуація може змінитися на краще.

Оппенгейм щось пробурчав. Лоренц прийняв це за висловлення згоди. Задоволений, що неприємна розмова закінчилась, він голосно й полегшено зітхнув і поклав руку на плече Оппенгеймові.

– Наука може терпіти. Доведеться, очевидно, і Якобі трохи почекати.

Білий халат могутньо колихнувся навколо широких стегон. Лоренц збирався йти.

– От якби хтось поєднав у собі зовнішній вигляд Реймерса з достоїнствами Якобі. Інакше вони на це не підуть. Вся суть у недосконалості людської природи, колего. Загалом, паршива штука, – він уже був за дверима; останні слова прозвучали як відгуки минаючої грози. – Я маю на думці людську природу.

Коли Лоренц пішов, Едгар підвівся. Вертикальні зморшки над переніссям поглибилися. Незвичайно повільно пройшовся він кілька разів з кутка в куток, вивертаючи ступні всередину. Потім усупереч усьому почав переконувати себе, що розмова закінчилась вже не так погано. В усякому разі, старий Лоренц за маленького Якобі, а старий Лоренц – це людина слова. Поганий настрій Едгара зник швидко, як у дитини. Коли сестра Гелена ввійшла в кімнату, на обличчі його знов сяяло блакитне небо.

Сестру Гелену, в протилежність до Оппенгейма, менш задовольнила розмова зі старим Лоренцом. З властивою їй ґрунтовністю обмірковувала вона кожне його слово. Він сказав, що порадить професорові Оппенгейму скаржитись на негідників лише тоді, коли сам міністр на це натякне. Але пізно чи рано міністр, звичайно, натякне. Вона повинна підготувати свого професора. «На мою думку, все-таки краще буде, коли я покажу йому ці статті».

Проте, побачивши сяюче обличчя Едгара, сестра Гелена, незважаючи на свою рішучість, відклала розмову.

– Дуже було неприємно? – обмежилась вона запитанням.

– Ні, ні, – усміхнувся Едгар Оппенгейм своєю привітно-лукавою усмішкою. – Так собі.

* * *

Під час п'ятихвилинної перерви перед годиною німецької мови Бертольд тримався мужньо, удаючи, що забув про іспит, який зараз буде, розмовляв з товаришем про всякі дрібниці. І вчитель Фогельзанг удавав, що його аж ніяк не турбують майбутні події. Він увійшов у клас, сів як завжди біля кафедри, випнув груди і почав перегортати записну книжку.

– Що в нас сьогодні? Так, так, доповідь Оппенгейма. Будь ласка, Оппенгейм.

І коли Оппенгейм вийшов, Фогельзанг, очевидно, в прекрасному настрої, жартівливо підбадьорив його.

– Вольфрам фон-Ешенбах, починай.

Бертольд стояв між кафедрою і партами у підкреслено недбалій позі, виставивши праву ногу вперед, опустивши праву руку, злегка взявшись у бік лівою. Він поставився до праці серйозно, не відступив ні перед якими труднощами і він досяг мети: тепер йому було ясно, чим є для нас, або принаймні для нього самого, Арміній Германець. З погляду раціоналістів, подвиг Армінія був, мабуть, марний: але такий погляд не міг встояти перед почуттям безумовного захоплення, яке у сучасного німця мав викликати подвиг цього борця за волю. Цю думку збирався розвинути Бертольд, за старими добрими правилами, засвоєними у школі: загальний вступ, постановка проблеми, принципова точка зору доповідача, докази, заперечення, спростування заперечень; на закінчення – повторити основну тезу доповіді, різко підкреслену. Бертольд до останньої коми написав усе, що хотів сказати. Але як він промовляв легко, то й не став механічно затверджувати напам'ять написане. Він вирішив, твердо дотримуючись основного плану, покластись на хвилиenne натхнення у формулюванні деталей.

Він стоїть перед класом і промовляє. Він бачить перед собою обличчя товаришів: Макса Вебера, Курта Баумана, Вернера Ріттерштага, Гейнріха Лавенделя. Але він говорить не для них. Він говорить тільки для себе й для того, хто сидить позаду – для ворога.

Бо вчитель Фогельзанг залишився позад Бертольда, за його спиною. Він сидить, випроставшись, ані на секунду не послаблюючи уваги, слухає. Бертольд не бачить його, але він знає: погляд Фогельзанга вперто встромлений в нього, прямо йому в потилицю. Він

відчуває те місце над комірцем, куди проходить погляд Фогельзанга. Йому здається, немов хтось гострим нігтем впився у це місце.

Бертольд намагається не думати ні про що, крім своїх слів. Він має говорити добрих півгодини. Приблизно вісім хвилин уже пройшло, вступ він закінчив, постанову проблеми виклав, тези свої виклав, перейшов до доказів. Аж раптом він почуває, що погляд Фогельзанга його відпустив. Так, Фогельзанг підвівся дуже тихо, щоб не перешкодити. Він пройшов уперед, Бертольд побачив його біля стіни ліворуч. Він ішов навшпиньках, розміреним, дуже обережним кроком, вздовж лівого ряду парт. Бертольд чув, як тихо поскрипують його черевики. Фогельзанг пройшов у самий кінець класу, у лівий кут. Він хоче мати Бертольда перед очима, хоче бачити, як з вуст Бертольда злітають слова. Ось він стоїть за останньою партою, виструнчившись – чи не спирається він рукою на якусь невидиму шаблю? – нерухомо спрямувавши блідо-голубі очі на губи Бертольда. Під цим поглядом Бертольд відчуває ніяковість. На хвилину повертає він голову до вчителя, але вигляд його ще більше йому перешкоджає. Він дивиться то просто перед собою, то сіпає, крутить головою, немов йому досаждає муха.

Він закінчує «докази». Він говорить вже не так добре, як спочатку. У класі душно – у гімназії королеви Луїзи класи завжди занадто натоплені, – на верхній губі в Бертольда з'являються краплинки поту. Він переходить до «заперечень».

– Подвиг Армінія, – говорить він, – з погляду тверезого розуму не дав, можливо, виразних зовнішніх результатів, бо треба визнати, що за кілька років римляни знов опинились там, де вони були до битви у Тевтобурзькому лісі. Так от...

Він запнувся на хвилину, раптом втратив нитку думок. Зробив зусилля, щоб зосередитись. В уяві він бачить вузькі сторінки свого латинського Тацита й великий шрифт свого німецького Тацита у розкішному виданні. Він знову дивиться у лівий кут. Фогельзанг стоїть, як і раніше, нерухокий, сторожкий. Бертольд відкриває рот, закриває його, знов відкриває, опускає очі вниз, на кінчики черевиків. Секунд вісім напевне вже пройшло з того часу, як він замовк, а може й цілих десять. На чому він спинився? Так, на тому, що подвиг Армінія не дав по суті зовнішніх результатів. Безперечно, Лютерівський переклад Біблії або винахід Гуттенберга відіграли для Німеччини та її

світового значення більшу роль, ніж бій у Тевтобурзькому лісі. Подвиг Армінія – це слід визнати – не мав практичного значення.

Чи так він хотів це сказати? Він збирався висловити це значно обережніше, не так різко, не так прямо. Ну, та нехай уже. Вперед, Бертольде, рушай. Тільки, будь ласка, без пауз. І так уже перша пауза тривала цілу вічність. Але тепер він знову впіймав нитку. Тепер вже з ним нічого не може трапитись. На «спростовуванні» він вже не зіб'ється. Другої паузи ви не дочекаєтесь, пане доктор. Він переможно скоса посміхається у дальній куток.

– І все ж... – починає він.

Але що це? Чому раптом так дивно змінилось обличчя Фогельзанга. Чому шрам, що розсікає його обличчя, налився кров'ю, чому Фогельзанг так вирячив очі? Не допоможе, пане доктор. Нитка у мене в руках, ви мене не зіб'єте більш.

– І все ж, – впевнено починає він знову, – визнавши все це...

Але тут його обривають. Різкий голос квакає з кутка:

– Ні, не визнавши. Я цього не визнаю. Ніхто тут не визнає цього. Я не потерплю цього. Я не бажаю слухати далі. Що ви собі думаєте, молодий чоловіче? Хто, на вашу думку, сидить тут, перед вами? Тут, перед справжніми німцями, в ці тяжкі для Німеччини часи, ви насмілюєтесь назвати марним, безглуздим велетенський подвиг, що поклав початок німецькій історії! Ви наважуєтесь користатись аргументами найогиднішого опортунізму, а потім заявляєте, що визнаєте їх. Коли в вас самих немає навіть іскри німецького духу, то позбавте хоч нас, людей, що патріотично мислять, ваших мерзот. Я забороняю це! Чуєте, Оппенгейм? Я забороняю вам це не тільки від своєї особи, але й від імені всієї навчальної установи, яка поки що німецька.

Настала мертва тиша. Духота в класі давно вже навела на учнів якусь дрімоту, вони сиділи кволі, дехто клював носом. Різке квакання Фогельзанга примусило їх стрепенутись, глянути на Бертольда. Чи таке страшне було те, що він сказав? І що, власне, він сказав? Здається, щось про Лютера й Гуттенберга. Гнів Фогельзанга був для них не цілком зрозумілий, але можливо, що Оппенгейм справді трохи перебрав міри. У таких доповідях треба викладати лише те, що є в підручниках, не більше і не менше. Оппенгейм, очевидно, ускочив.

А Бертольд, коли Фогельзанг його обірвав, був глибоко здивований. «Чого йому треба? Чого він розкричався? Нехай він дасть йому договорити. Раніше в них ніколи не перебивали доповідача. Доктор Гейнціус ніколи цього не робив. Але Гейнціус закопаний на Штанедорфському кладовищі. А цей тут кричить. Адже треба навести «заперечення». Їх не можна обминути, треба довести їх неправильність. Так нас навчали. Так сказано у правилах, так викладав нам доктор Гейнціус.

Я ж нічого не казав проти Армінія. Це були тільки «заперечення», і я збирався їх спростувати. Ось мій рукопис. Свій погляд я ясно виклав на початку розділу Б. Нехай він перестане, нарешті. Чого він так кричить?

Як тільки він запропонував мені Армінія, я відразу відчув щось недобре. Мені треба було настоювати на «гуманізмі». І Гейнріх тоді теж сказав, що Фогельзанг – свиня, і все це чиста підлота. Адже він верзе суцільну нісенітницю. Я ж маю рукопис, він у парті, у сумці. Досить тільки прочитати його, і всякому буде ясно, як шоколад, що ця свиня верзе чисту нісенітницю.

Що я власне сказав? Вже й не пам'ятаю точно. В рукописі цього не було. Я можу на нього послатись. І кожний побачить, що я хотів сказати.

Ні, я не буду посилатись на рукопис. Нехай Арміній просто дурний дикун. Я його ненавиджу. «Заперечення» було правильне. Як я сказав, так воно й є».

Він змінив свою недбалу позу. Він стоїть дуже прямо, високо піднісши масивну голову, прямо дивлячись сірими очима. Він груддю зустрічає град ворожих слів.

А той, здається, закінчив свою балаканину. Бертольд стоїть і великими білими зубами прикушує нижню губу. Треба було б витягти зараз рукопис і сказати: «Чого ви власне хочете, пане вчителю? Будь ласка, ось мій рукопис». Але він не говорить цього. Він мовчить, ображений, розлючений. Сірі очі твердо витримують погляд блідо-голубих очей. Нарешті, після нескінченної паузи, він говорить чітко, не дуже голосно:

– Я – добрий німець, пане вчителю. Я такий же добрий німець, як і ви.

Ця нечувана зухвалість єврейського юнака на хвилину позбавляє доктора Фогельзанга дару мови. Потім він збирається вибухнути. Але ні. Всі козири у нього в руках, і він не хоче програвати партію через необдуманий вибух. Він стримується.

– Так, – каже він, теж не дуже голосно, – ви, значить, добрий німець. Будьте ласкаві, дайте другим судити, хто добрий німець, а хто ні. Добрий німець!

Він зневажливо хмикає. Лише тепер він виходить зі свого кутка, але вже не тихо: чітко, по-військовому, відбиває він крок. Він простує до Бертольда. Ось він стоїть проти нього, уп'явшись очима в його очі, і перед замерлим у напруженому чеканні класом запитує зі штучним спокоєм:

– Чи не хочете ви, принаймні, хоч попросити пробачення, Оппенгейм?

Одну десяту частку секунди Бертольд і сам думав просити пробачення. Він сказав щось, чого не хотів говорити, сказав до того ж різко й невдало, тому що не зосередився у ту хвилину. Чому не визнати цього? Тоді все буде погоджено, і він зможе довести доповідь до кінця, і всі побачать, що він добрий німець, а цей крикун до нього просто чіпляється. Але від погляду Фогельзанга, від вигляду його відворотного, зарозумілого, розсіченого обличчя порив Бертольда зникає, не оформившись у виразну думку.

Товариші не відводять очей від Бертольда. Поведінка Фогельзанга справила враження. Видно, що Оппенгейм справді перебрав міру. Так чи так, відступати тепер не можна, це було б не гідно чоловіка. З цікавістю чекають вони, що вчинить Бертольд.

Обоє – Фогельзанг і Бертольд – стоять, не відводячи очей один від одного. Нарешті Бертольд порушує мовчання:

– Ні, пане вчителю, – каже він усе так само тихо, майже несміливо. – Я не буду просити пробачення, пане вчителю, – додає він.

Усі задоволені.

Задоволений і Фогельзанг. Тепер перемога за ним. Поведінка Оппенгейма дасть йому змогу показати, як німецький педагог розправляється з розкладницькими елементами.

– Прекрасно, – каже він. – Я візьму це до відома, учню Оппенгейм. Сідайте.

Бертольд іде до своєї парти. Звичайно, він вчинив нерозумно. Він бачить це з того, як поводить себе ворог, з його блискучих очей. Але якби йому знов довелося вибирати, він вчинив би так само. Він не може просити пробачення у цієї людини.

А Фогельзанг твердо вирішив не виходити з рівноваги ні за яких умов. Проте він не може втриматись, щоб побіжно, але з тим більшою зловтіхою не сказати гімназистові Оппенгейму, що сідає на своє місце:

– Згодом ви мабуть будете раді, Оппенгейм, якщо все обійдеться тільки такою карою... А тепер перейдемо до читання нашого Клейста, – легко й спокійно говорить Бернд Фогельзанг.

* * *

Чутка про подію швидко поширюється по всій гімназії. Вже до перерви на обід вона доходить до ректора Франсуа; ректор не дивується, коли до нього з'являється вчитель Фогельзанг.

Фогельзанг ледве дозволяє собі кинути несхвальний погляд на Вольтерів бюст, – такий він сповнений подіями. Але він бере себе в руки, старанно уникає перебільшень, подає точний звіт. Франсуа слухає його з явною досадою, нервово поглажує вуси маленькими випещеними руками.

– Неприємно, – повторив він кілька разів, коли Фогельзанг закінчив, – дуже неприємно.

– Яких заходів думаєте ви вжити проти гімназиста Оппенгейма? – стримано спитав Фогельзанг.

– Оппенгейм – це сумлінний юнак, – сказав ректор Франсуа, – до того ж він з великою цікавістю ставиться до німецьких письмових робіт і доповідей. Безперечно, в нього є дбайливо пророблений рукопис доповіді. Не зайве було б, мабуть, перш ніж остаточно судити про цю подію, глянути в його рукопис. Найпевніше, тут просто lapsus linguae, мовна помилка. І коли це так, то при всій повазі до ваших мотивів, колего, не слід занадто суворо судити його за просту ораторську помилку.

Фогельзанг здивовано підняв угору брови.

– Я гадаю, пане ректор, що в даному випадку не може бути досить суворого заходу. В той час, коли ганебний мир, продиктований Версальським договором, особливо тяжко пригнічує країну, якийсь хлопчисько насмілюється плоскою раціоналістичною критикою

розвінчувати один з найбільших німецьких подвигів. У той час, як ми, добрі німці, ми, свідомі націоналісти, провадимо нелюдську боротьбу, добиваючись відродження нації, якийсь учень, хлопчисько, зневажає прагнення наших предків скинути з себе кайдани. Вашому Вольтерові, пане ректор, можливо й личила б така поведінка. Але як можна вишукувати мотиви для пробачення, коли учень все ж таки німецької гімназії дозволяє собі таку зухвалість? Пробачте за відвертість, це щось понад моє розуміння.

Ректор Франсуа неспокійно совався у кріслі. Тонка рожева шкіра його обличчя здригалась. Форма мови цієї людини катувала його чи не більше, ніж її зміст. Пишномовність, тріскучий мітинговий пафос викликали в ньому майже фізичне нездужання. Нехай би цей чоловік був кар'єристом. Найгірше, що він щирий, що він вірить цій нісенітниці, яку верзе. Відчуваючи власну незначність, він закував себе у броню копійчаного націоналізму, крізь яку не проникає жоден промінь здорового розуму. А він, Франсуа, мусить спокійно, уважно і ввічливо вислуховувати всю цю маячню. Який темний час! І на цей раз Гете мав рацію: «Людці нічого так не бояться, як розуму. Глупоти слід би їм боятися, якби вони втямили, що справді страшно». А він, Франсуа, що піднявся на високості культури, мусить сидіти тут із зв'язаними руками. Він не сміє стати на бік розумного хлопчика й захистити його від цього йолопа, його вчителя. Бо, на жаль, Гророва Хмарка має рацію. Коли піддатись своїм почуттям, коли наважитись одверто визнати розум, – то все бичаче стадо націонал-соціалістичних газет розлютовано замукає. А республіка слаба, республіка завжди стоїть осторонь, нікого не захищає, щоб не роздражнити мукаючих биків. Втратиш роботу й хліб, діти будуть пролетаризовані, а сам не матимеш найкращого дару життя – спокійної старості.

Тим часом доктор Фогельзанг викладає свої думки з приводу подробиць події.

– *Lapsus linguae*, – говорить він, – ви сказали *lapsus linguae*. Але чи не в тому полягає значення цих шкільних доповідей, що через контакт із слухачем розкриваються справжні настрої доповідача? – Доктор Фогельзанг сів на свого улюбленого коника. – «Сказане слово важливіше за слово написане». Прекрасний приклад керівника показує

це. Ось що каже керівник з цього приводу у своїй книжці «Моя боротьба»...

Але тут ректор Франсуа перериває його.

– Ні, колего, – каже він, – тут я відмовляюсь іти за вами.

Його м'який голос зазвучав незвичайно рішуче, привітні очі сердито блимнули з-під великих скелець окулярів, ніжні щоки почервоніли, він випростався, і відразу стало видно, що він вищий на зріст від Фогельзанга.

– Бачте, колего, з того часу як існує ця школа, я борюся в ній за чистоту німецької мови. Природою своєю я людина не бойова, життя примусило мене дечим поступитись. Але одне можу сказати твердо: у боротьбі за слово я не йшов на будь-які компроміси і не піду. Мені, звичайно, принесли книжку вашого керівника. Деякі колеги включили її до своїх шкільних бібліотек. Я не взяв. Я не знаю іншого твору, який би так грішив проти духу нашої мови. Я не допущу, щоб у стінах моєї школи ця книжка хоча б тільки цитувалася. Я наполегливо прошу вас, колего, не цитувати тут цієї книжки ані в моїй присутності, ані в присутності ваших учнів. Я не дозволю нівечити німецьку мову хлопців.

Бернд Фогельзанг сидів, щільно стиснувши тонкі губи. Він був працюючий і серйозний, добре знав німецьку мову й граматику. Він вчинив помилку. Не слід було цитувати книжку керівника перед цим недобррозичливим слухачем. На жаль, не можна ніяк заперечувати, що в певному розумінні ректор Франсуа має рацію. Керівник німецького національного руху нетвердо знав основи німецької мови. В цьому він був, зрозуміло, *mutatis mutandis*,^[7] схожий з Наполеоном, так само як і в тому, що він народився не в тій країні, яку мав звільнити. Але все ж мовні огріхи керівника завжди завдавали страждань Фогельзангові, й у вільні години він потай працював над книжкою «Моя боротьба», очищуючи її від найбільш кричущих помилок, так би мовити, перекладаючи її на граматично й стилістично бездоганну німецьку мову. І ось тепер довелося йому беззахисно проковтнути зухвалу витівку ректора Франсуа. Заперечувати не було чого. Невидима шабля випала в нього з рук. Він сидів мовчки, закусивши губи.

У перші хвилини ректор Франсуа смакував своє повстання. Життя примушує не раз жертвувати розумом на користь нижчих потреб, і щодо цього Хмарка примусила його зробити кілька поступок, але він

ще не так низько впав, щоб дозволити підносити собі гній книжки «Моя боротьба» як ароматні есенції. Потроху, однак, йому ставало не по собі від похмурого замкненого обличчя Фогельзанга, від його сердитого мовчання... Він, Франсуа, енергійно вступився за свою улюблену німецьку мову. Ну, а тепер досить. Він знов перетворився на примирливого пана, яким і був від природи.

– Зрозумійте мене правильно, колего, – почав він заспокійливо. – Я найменш хотів зачепити вашого керівника. Ви знаєте, як імператор Сигізмунд зрізав єпископа, що хаяв його за граматичні помилки. Він сказав йому: «Я, імператор римський, стою вище граматики!» Ніхто не вимагає від вашого керівника знання німецької граматики, але від вихованців гімназії королеви Луїзи я його вимагаю.

Це звучало як пробачення. «Але яка все ж зухвалість з боку цього Франсуа так сміливо говорити про слабості керівника. Те, що йому, Фогельзангові, дозволяється думати, далеко ще не дозволено говорити цьому подібному до жінки чоловікові. Ні, Бернд Фогельзанг, хоч би там що, не облишить свою справу. Хоч би що!» – думає він.

З цієї хвилини кара за провину учня Оппенгейма стала життєвим завданням доктора Бернда Фогельзанга.

– Ближче до справи, пане ректор, – проквакав він, і невидима шабля знов опинилась у нього в руках. – У випадку з Оппенгеймом наявне не тільки зневажання німецького духу, – а це межує в наші часи із зрадництвом, – але й нечувано зухвале порушення шкільної дисципліни. Я вимушений вдруге спитати вас, що ви маєте на думці вжити проти зухвалого учня Оппенгейма?

Ректор Франсуа сидів втомлений, чемний, несміливий, як і завжди.

– Я подумаю, колего, – сказав він.

У гімназії королеви Луїзи чутки поширюються швидко. Рік тому педель Меллентін з найбільшою підлесливістю вклонявся молодому Оппенгеймові, синові хазяїна меблевої фірми. А тепер він відвів очі, коли Бертольд пройшов мимо нього. А як він виструнчився перед паном доктором Фогельзангом! І стояв ще струнко, коли двері за Фогельзангом вже зачинились. Хто ж, як не він, повторював усім, що новий наставник покаже цим шмаркачам, де козам роги правлять. Хто був правий? Ще раз всі могли переконатись, який нюх має педель Меллентін.

* * *

У 212 з 270 квартир домового комбінату на Фрідріх-Карлштрассе в Темпельгофі світилися різдвяні ялинки. Ялинки коштували від одної до чотирьох марок. Це були здебільшого скромні ялиночки, прикрашені різною мішурою, свічечками й ліхтариками та солодощами різного кольору, не дуже корисними для здоров'я. Під ялинками розкладені були подарунки, різноманітні, але завжди однакові: білизна, щось з убрання, сигари, шоколад, іграшки й пряники. Надзвичайно широкі натури розмахнулись на фотоапарати, на радіоапарати, навіть два велосипеди були в числі подарунків у домовому комбінаті на Фрідріх-Карлштрассе. Етикетки з цінами здебільшого були познімані, але тому, хто одержав подарунок, не дуже довго доводилось допитуватись, щоб узнати точну вартість подарованої речі.

І в квартирі Маркуса Вольфсона світилася різдвяна ялинка. Пан Вольфсон виявив на цей раз щедрість. Він виклав на ялинку дві марки сімдесят пфенінгів. Вона, власне, коштувала три п'ятдесят, але продавець скинув вісімдесят пфенінгів. А втім, пан Вольфсон легко міг дозволити собі таку щедрість. Неймовірно сталося. Добра конячка Quelques Fleurs прийшла до фінішу переможницею. Першого грудня пан Вольфсон мав у кишені 82 марки додаткового прибутку, про які фрау Вольфсон нічого не знала. Але вона мала одержати свою частку благ від прихованої суми.

Він надягнув подаровані жінкою штани, а вона стояла перед комплектом постільної білизни, про який давно мріяла, вражена його якістю. Пан Вольфсон заплатив за нього всього тільки двадцять п'ять марок. Вона дивувалася з чоловіка. Сама вона не знала такої крамниці, де за подібний комплект узяли б менше за тридцять дві марки. Пан Вольфсон, щоправда, теж не знав, бо фактично він заплатив тридцять чотири марки.

І зимове пальто Ельсхен мало такий вигляд, що у фрау Гоппенгарт, яка раніш так часто пускала шпильки, язик присохне, коли вона його побачить. А Боб дістав зовсім надзвичайний подарунок: аероплан-бомбовоз. Коли бомбовоз заводять, він підіймається у повітря й скидає гумову кульку. На коробці, в якій лежить бомбовоз, надруковано: «Найкращий бомбовоз. Версальський договір перешкоджає Німеччині

захищати свої кордони. Але надійде день, коли Німеччина розірве свої кайдани. Пам'ятай про це!»

Пан Вольфсон не забув і себе. Йому тепер наплювати на лікарняну касу з її скупістю. Один зуб. Він може дозволити собі розкіш вставити цілий місток. Сьогодні вранці він реалізував свій давній проект: подзвонив телефоном Гансові Шульцу й дав тверде замовлення на відновлення свого фасаду. Фрау Вольфсон він, звичайно, скаже, що таки добився містка у лікарняній касі. П'ятдесят монет він після закінчення роботи відразу ж покладе Шульцові на стіл, а решту п'ятнадцять той може спокійно зачекати. Шульц візьметься до праці негайно після Різдвяних свят, і в перші дні нового року Маркус Вольфсон з'явиться перед здивованими сучасниками з новим фасадом. Він нікому нічого не каже, навіть фрау Марії. Але про себе він дуже гордий. Він малює у своїй уяві себе з новим фасадом. Йому пригадуються плакати, на яких всміхаються елегантні чоловіки з великими білими зубами. *Keer smiling* – усміхайся! Хай тільки рот у нього прикраситься новими зубами, і тоді йому нема чого більше бажати.

По радіо звучать дзвони, хорали, благочестиві співи. Діти заспівали: «Тиха ніч, свята ніч». Вони це співають майже по всіх квартирах великого дому на Фрідріх-Карлштрассе. Досить довго в усьому будинкові панують благочесні настрої. Вони панують і в квартирі Вольфсона. Але раптом від бомбовоза відскочила якась частина. На маленького Боба кричать, він реве, його вкладають спати. Потім на ялинці запалюється гілочка. На Ельсхен кричать, вона реве, її вкладають спати.

Поки фрау Марія вкладає дітей, Маркус Вольфсон сидить у чорному глибокому кріслі – рідка знахідка – задоволений, напівсонний. У цей час у домі на Фрідріх-Карлштрассе багато людей сидять так само задоволені, напівсонні. Задоволеність кожного підсилює задоволеність загальну. Пан Вольфсон – один із задоволених. Він бажає своїм сусідам всякого добробуту.

Крім одного з них. Він усміхається широко й задоволено, коли з сусідньої квартири, заглушуючи радіо, донісся сердитий крик. Панові Вольфсону не доводиться особливо напружувати слух, щоб зрозуміти в чому річ: Царнке-син зламав якусь частину свого бомбовоза, і Царнке-батько всипає йому. Пан Царнке приказує при цьому, як дорого

йому коштував бомбовоз: дві марочки вісімдесят пфенінгів готівкою виклав він за нього. Це подвоює задоволення пана Вольфсона, бо він за свій заплатив тільки дві марки п'ятдесят пфенінгів.

І загалом Святвечір Царнке, при всій зовнішній подібності до Святвечора у Вольфсонів, проходить не так мирно, як у них. Фрау Царнке тричі нагадувала чоловікові, що в Темпельгофській філії у Такка є коричневі закриті черевики, дуже міцні й недорогі. А пан Царнке замість того, щоб подарувати їй ці коричневі черевики, подарував сам собі книжку «Моя боротьба». При всій своїй повазі до політичної діяльності чоловіка фрау Царнке визнала його поведінку за егоїстичну і не могла не висловити своєї думки, хоч і натяками, але досить дошкульними. Пан Царнке і собі, як добрий німець, відповів їй без натяків. Голосна суперечка між подружжям Царнке тривала довго і сприяла тому, що самопочуття Маркуса Вольфсона ще покращало.

Усміхаючись, сидів він у своєму кріслі, розглядаючи картину «Гра хвиль» і пляму, яка тепер заходила вже за картину, слухав благочестиві співи по радіо і скандал у сусідній квартирі, відчуваючи себе членом однієї великої родини з усіма (крім найближчого сусіда) мешканцями домового комбінату на Фрідріх-Карлштрассе і святкуючи мирне веселе Різдво.

* * *

Наступного вечора Вольфсони були в гостях у Моріца Еренрайха на Оранієнштрассе в центрі Берліна. Вольфсони рідко бували у Еренрайхів, вони загалом рідко виходили з дому. Маркус Вольфсон найкраще почував себе у власній квартирі. Але була ханука, свято вогнів – цього року свято випало щось дуже пізно, звичайно ханука бувала за три-чотири тижні до Різдва, – і так уже повелося, що Вольфсони щороку у це свято бували в родичів.

Маркус Вольфсон, весь ще сповнений настроями вчорашнього гармонічно проведеного Святвечора, зручно сидів в одному з крісел, оббитих зеленим репсом, які прикрашали вітальню Моріца Еренрайха, і палив одну з двадцяти сигар, які Моріц щедро подарував йому з нагоди свята. Сигари були по п'ятнадцять пфенінгів кожна. Одне, друге – і вечер влетів Моріцеві принаймні у сім-вісім марочок. По суті, чудна людина цей Моріц. Свідомий, багато читає і все ж суворо дотримується таких дурниць, як свято ханука. Ну, хіба не дурниці

справді: 1932 року в центрі Берліна запалювати свічки на ознаку перемоги, яку дві тисячі років тому якийсь там єврейський генерал одержав над якимсь там ассирійцем. Чи залишилось хоч би щось від тієї свободи, яку, мовляв, завоював цей генерал. На ходу викидають людей з вагонів підземки. І це зветься свободою?

І все ж пан Вольфсон з благодушною цікавістю розглядає чудний світильник, який запалив Моріц, щоб відсвяткувати за старовинним звичаєм свято. Це – підставка з дев'ятьма мисочками для олії і гнотів, причому одна мисочка висунута наперед. Підставка прикріплена до стінки у формі трикутника з дуже тонкого срібла з вирізьбленими фігурами Мойсея і Арона. Мойсей зі скрижалями, а Арон – у клобуку і в одягу священнослужителя. Еренрайхи дістали в спадщину цей світильник з сім'ї дружини; він дуже старовинний. Скільки може він коштувати? Пан Вольфсон щороку ставить перед собою це запитання. Коли доводиться заганяти такі речі, за них завжди дають мізерну частину того, на що розраховував.

Заспівали гімн: «Моаус Цур Ешуосі, твердиня й скеля мого спасіння». Це старовинний гімн, щось на зразок єврейського національного гімну. Моріц завжди підкреслює, що він святкує хануку на підставі національних, а не релігійних переконань. Мелодія легко залишається в пам'яті. Моріц сильним голосом заспіває, високі голоси жінок і дітей підхоплюють, і навіть Маркус Вольфсон тихенько підтягує. Співи заглушають шум радіо, що проникає з квартир нагорі, внизу й поруч. Коли закінчили співати, фрау Міріам, вона ж Марія, зазначила, що по суті ханукальний гімн красивіший від різдвяної пісеньки «Тиха ніч, свята ніч». Моріц Еренрайх сердито заявив, що він утримується від висловлювання з цього приводу. Пан Вольфсон вирішив, що обидві пісні однаково красиві.

Уклавши дітей спати, фрау Вольфсон і фрау Еренрайх починають обговорювати різні домашні справи. А панове Вольфсон і Еренрайх обмінюються думками з питань політики й економіки. Чим більше скептицизму й квієтизму виявляє Маркус, тим пристрасніше захищає свої рішучі переконання Моріц Еренрайх.

– Глянь-но, – хвилюючись, каже він і дістає якусь газетну вирізку. – Ось що пише якийсь доктор Рост. «До цього часу є ще німці, які кажуть: звичайно, в усьому завинили євреї, та хіба немає чесних євреїв... Це дурниці. Адже якби кожний наці знав хоч би одного

порядного єврея, то при дванадцяти мільйонах наці мало б бути дванадцять мільйонів порядних євреїв. Ну, а їх всього в Німеччині щось із шістьсот тисяч». Ні, ні, – заявив Моріц, – я не бажаю жити серед народу, який терпить «вождів» з подібною логікою.

Маркус Вольфсон роздумує над аргументом доктора Роста. Доброму продавцеві теж доводиться іноді розвивати сміливі погляди, але користуватись логікою доктора Роста при обслуговуванні покупців фірми Оппенгеймів, було б, мабуть, дуже ризиковано.

– А втім, – розповідає він Моріцеві, – до нього особисто фашисти ставляться загалом досить пристойно. Буває, звичайно, що покупці відмовляються від послуг продавців-євреїв, але лише в рідких випадках вони можуть відрізнити продавця-єврея від хрещеного. Був навіть випадок, коли покупець, прийнявши продавця-хрещеного за єврея, відмовився від його послуг і побажав, щоб з ним зайнявся саме він, Маркус Вольфсон.

Моріц, що походжав широкими кроками по кімнаті, глузливо зареготав:

– Ти видно прийдеш до розуму лише тоді, коли з забинтованою головою будеш милуватись краєвидом з вікна міської лікарні.

Маркус усміхнувся. Про себе він, щоправда, подумав, що йому теж відомий один з таких молодців, від яких усього можна сподіватись. У цьому переконаний він не менше від самого Моріца, і це не хто інший, як пан Рюдігер Царнке. Пан Царнке без церемонії викинув би його, Маркуса, на повному ході з вагона підземки. Цим би він відразу убив двох зайців: вчинив би подвиг у націонал-соціалістському дусі й звільнив би квартиру для свого шурика.

Моріц не міг угамуватись. А хто, скажіть, будь ласка, створив німецькій культурі світову славу? Десять мільйонів консервативних євреїв, що говорять на ідиші^[8] цією старовинною німецькою мовою. Вони найглибше вірили в німецьку культуру. Вони самі протягом усієї війни підтримували німців. Дванадцять тисяч сімсот двадцять три німецьких євреїв загинуло в останню війну – 2,2 відсотка всіх євреїв, що живуть у Німеччині, значно більше, ніж відповідний відсоток загального населення країни. При цьому не враховані хрещені євреї і діти від змішаних шлюбів. Коли їх сюди зарахувати, то буде вже близько п'яти відсотків, тобто цифра, що більш ніж удвоє перевищує

відповідний відсоток загального населення. Тепер вони, німецькі євреї, мають за це все подяку.

– Ні, ні, мені тут нема чого більш робити. Досить. Залишилось зібрати всього вісімнадцять фунтів стерлінгів, і шлях у Палестину мені відкритий. Цього року ми востаннє тут з вами святкуємо свято Маккавеїв. Я тікаю.

Ханукальні вогні догорали. Маркус Вольфсон спокійно слухав шуряка, покурював третю з Моріцевих сигар, потягував старе Асбахське. В нього своя думка, а в Моріца своя. Було б навіть нецікаво, якби обоє думали однаково.

Коли в Моріца колючки в сидінні, нехай тікає на здоров'я в Палестину, він, Маркус, проводить його на поїзд, помагає йому на прощання ручкою. Але він залишиться на місці й буде чесно заробляти свій шматок хліба.

* * *

Цього вечора і Жак Лавендель запросив на святкування хануки двох гостей: племінника Бертольда й племінницю Рут Оппенгейм.

Жак Лавендель мав пристрасть до колекціонування старовинних предметів єврейського ритуалу. В нього було п'ять старовинних ханукальних світильників прекрасної роботи: два італійських – доби Ренесансу, польський – з двома міфологічними звірями і благословляючими руками, вюртемберзький – з фігурами птахів і дзвоником, і ще один чудний з Буковини, роботи вісімнадцятого століття, чомусь з годинником; цей світильник своєю абсурдністю особливо тішив Жака Лавенделя.

І тут співали цього вечора гімн: «Моаус Цур Ешуосі. твердиня й скеля мого спасіння».

Жак Лавендель співав своїм хрипким голосом, радіючи при тому, як дитина. Бертольд дивився на цього співаючого чоловіка з певною відчуженістю. Вогні й гімн нічого йому не промовляли. Ялинка говорила йому більше. З ханукальними обрядностями він просто мирився та й усе. Він прийшов, маючи таємну надію обговорити з дядею Жаком і з Гейнріхом свій прикрий інцидент з доктором Фогельзангом. Його лякало, що з того самого дня ця справа залишалася на місці, тоді як він знав, що її не ліквідовано. Від дня цього інцидента він ні з ким не говорив про це. Думка довіритись батькам або дяді Йоахимові була йому нестерпна. Найкраще мабуть зрозуміють його дядя Жак і Гейнріх.

Бертольд нетерпляче чекав кінця вечери. У дяді Жака Лавенделя їли добре, довго й багато.

Рут Оппенгейм глузувала з дяді Жака, який, мовляв, тільки тоді відчував таємний зв'язок, що протягом сотень років зв'язує євреїв на землі, коли він виконував старі звичаї. Дядя Жак глузував з Рут, бо вона вбачала єдину можливість у зв'язку між єврейством у політиці.

Було вже пізно, а Бертольд досі не знайшов приводу заговорити про те, що лежало в нього на серці. Очевидно, вже не буде для цього нагоди, вечір був загублений. Він готувався йти.

Рут Оппенгейм тільки-но розповіла про випадок з єврейською дитиною з однієї зі східних провінцій. Маленький Яков Файбельман ходив до школи, яку відвідували майже виключно націонал-соціалістські діти. Більшість дітей з класу Якова входила в організацію фашистської молоді. Хлопчики завжди носили при собі гумові палиці. Одного разу хтось із цих хлопців заявив, що в нього в класі вкрали палицю. Вчитель, обурений, що в нього в класі є злодії, наказав зробити трус в усіх ранцях. Палиця знайшлась у ранці маленького Файбельмана, куди її очевидно підкинули. Страшений галас: «Шмулик злодій». Хлопчиків довелось кинути школу. З цього часу він немов збожеволів, весь час плаче, казала Рут, і його нічим не можна заспокоїти.

Як тільки Рут закінчила, Бертольд чомусь раптом заговорив. Без будь-якого переходу він почав розповідати про свої справи, про нав'язану йому доповідь «Арміній Германець»; про те, як доктор Фогельзанг його перебив; про вимогу просити пробачення. Як він не намагався, він нічого не міг зробити зі своїм широким хлоп'ячим обличчям, яке мимовільно висловлювало напруження, зосереджену думку, заклопотаність, але йому вдалося вже зберегти хоч би зовнішній спокій і мужню рівність, подеколи він навіть досягав того легкого й байдужого тону, якого прагнув.

Було б тяжкою поразкою для нього, якби слухачі прийняли його історію з такою самою байдужістю, з проклятою байдужістю дорослих, досвідчених людей. Але цього не сталося. Бертольдові майже неприємна була серйозність, з якою вони сприйняли його розповідь.

Дядя Жак, схиливши голову набік, напівзаплющив голубі очі. Він обдумував.

– Коли римляни зайняли Іудею, – сказав він нарешті, – вони наклали на іудеїв великі мита. І спитали вчителів Талмуда: «Чи давати про товари правильні відомості, чи ні?» Відповіли рабини: «Горе тим, хто їх дасть, горе тим, хто їх не дасть». Як би ти не вчинив, юначе, він однаково намагатиметься закинути на тебе петлю. – Дядя помовчав трохи й провадив далі: – Я не сказав би «так», не сказав би й «ні». Я б заявив: «Те й те мав я на думці. Коли слова мої здалися кому-небудь образливими, я дуже жалкую і беру їх назад». Ректор Франсуа людина розумна.

Гейнріх сидів на високій скрині, – він взагалі любив найнепридатніші для сидіння місця, – і спритним гімнастичним рухом попеременно викидав то одну то другу ногу.

– Ректор Франсуа, – сказав він, – is a good old fellow, путящий чоловік. Але the boys (хлоп'ята) вважатимуть такий хід за відступ. Довгий телепень – є там у нас такий Вернер Ріттерштег, – заявив на засіданні президії футбольного клубу, що Бертольда слід виключити за те, що він до цього часу не попросив пробачення. Я йому поки що вліпив разок. Через два дні він заявив, що коли Бертольд попросить пробачення, це буде погано. Слово чоловіка є слово чоловіка, і не можна йти проти честі.

– Честь, честь, – сказав дядя Жак і похитав головою. Він нічого більш не сказав, але ніколи Бертольд не чув гострішої критики цього поняття.

– А втім я не думаю, – провадив Гейнріх, старанно розглядаючи носачи своїх черевиків, – що ця свиня Фогельзанг задовольниться половинчастою заявою. Ліквідувати справу можна, тільки ясно й повно визнавши свою провину.

Гейнріх перестав вимахувати ногами, зіскочив із скрині.

– Go ahead – сміливіше вперед! – звернувся він до Бертольда. – Покінчи з цим. Цілого шкільного апарату не подолаєш. Ти виявив досить громадянської мужності. Ти сказав про цього старого дикуна безперечно правильно. Але безглуздо перед людьми обстоювати своє твердження тільки тому, що воно правильне. Північна хитрість тут більш доречна, ніж твердість. Одно я можу сказати, – закінчив він мудро й став раптом схожий на батька, – практичних висновків зі своєї роботи над Армінієм ти зробив до чорта мало.

– Неправда, неправда, неправда, – загарячилася Рут Оппенгейм. Вона стріпувала оливково-смаглявою головою з чорним волоссям, що здавалось як завжди трохи скуйовдженим. – Такою опортуністичною поведінкою ти від цих людей не відкараскаєшся. Їм імпонує тільки одне: натиск і натиск.

Бертольд здивовано глянув на кухню. Чи не вона безмежно захоплювалася подвигом Армінія Германця? А тепер вона вимагає, щоб він обстоював свою раціоналістичну критику. Отака вона завжди. Не дуже сильна в логіці, але – характер.

Ханукальні вогні догорали. Жак Лавендель дістав грамофонні платівки – єврейські пісні – і поставив старовинну народну єврейську пісеньку. Він тихенько підспівував платівці:

Десять братів нас було,
Торгували ми вином.
Один, сердега, вмер,
Лишилось нас дев'ять.

Йосель на скрипоньку,
Тев'є на бас.
Заграйте мені пісеньку,
Розважте на час.

Коли гості почали прощатись, тітка Клара, що весь вечір мовчала, сказала:

– Нічого іншого не залишається, Бертольде, ти повинен попросити пробачення. Не відкладай надовго й зроби це на письмі, поки не закінчились канікули. Напиши ректорові Франсуа.

* * *

Сибіла відіслала покоївку й разом з Густавом почала сервірувати холодну вечерю. Діловито бігала вона по своїй гарненькій квартирці з двох кімнат. Густав знов і знов відчував радість, бачачи, як вона пам'ятає про найдрібніші його смаки й звички; вона добре розумілася на тих речах, що прикрашають зовнішній бік життя. Тоненька, схожа на дитину, розумна, чарівна, вона клопоталась навколо нього, гомоніла, немов мудра бабуся. Кожна з окремих речей, які її оточували, була з таких, від яких при потребі можна відмовитись; але якби Густавові довелося відмовитися від них, чи варто було б тоді жити?

Густав був променисто-веселий. Він любив цей час між Різдвом і Новим роком. Він сидів, їв, пив, розмовляв. Договір на біографію Лессінга було укладено. Гонорар, звичайно, не з розкішних. Йому належало протягом вісімнадцяти місяців одержувати по двісті марок. За роботу, що вимагає приміром чотири тисячі годин, досить мізерна плата. Але більшу частину праці він вже зробив й тепер, – сміється він, – на півтора роки він забезпечена людина.

Сибіла слухала уважно, без усмішки. Її маленькі, чистенькі, часто жорстокі оповідання давали їй від трьохсот до чотирьохсот марок на місяць. Ніхто не знав, якого труда коштували їй ці оповідання, як старанно шліфувала вона кожне слово й як низько оплачувалася її праця. Густавові легко казати. Для нього ці двісті марок дрібний додатковий прибуток. Чоловіки витрачаються на подарунки – квіти, шоколад, духи. Часто за одну вечерю у дорогому ресторані вони платять шістьдесят-сімдесят марок. Вони не знають, що іноді можна краще ошчасливити людину, витративши на вечерю тільки двадцять марок і віддавши їй решту сорок грішми. Густав був ні в якому разі не скупий. Він щомісяця переводив на її рахунок у банку чималу суму. Але добре вдягатись коштує грошей, гонорар за оповідання надходить повільно, часто буваєш у скрутному стані. Звертатись по гроші до чутливого Густава неможлива річ.

Двісті марок. Квартира коштує грошей, автомобіль, шовкові сорочки. Панчохи дешеві. Один росіянин нещодавно написав гарний роман про три пари шовкових панчо. Вона, Сибіла, накреслила план оповідання про жінку – соціолога, спокійну, розсудливу, але змушену заробляти собі на життя модним письменництвом. Розвиток теми поки що слабкий, але тепер вона натрапила на ідею. Двісті марок – це прекрасна база для розвитку побічної дії.

По суті треба було б поговорити про це з Густавом. Саме тоді, коли справа торкається композиції, він може підказати багато цікавих думок, але сьогодні в нього немає відповідного настрою. Зате в неї він є. В ній відбувається якась робота, їй хочеться зафіксувати план оповідання.

Густав тим часом говорив про свого Лессінга. Виявилося, що Клаус Фрішлін у цій справі дуже корисний. Питання в тому, чи має він увесь час працювати над Лессінгом. Тоді йому доведеться відмовитись від завідування художнім відділом фірми Оппенгеймів. Лессінг буде

готовий щонайбільше через півтора року. Чи варто в такому разі відривати Фрішліна від посади, щоправда, нудної, але постійної?

Сибіла слухала його неухважно, думки її були зайняті новим оповіданням. Густав помітив її неухважність. Дещо ображений, він пішов від неї раніш, ніж збирався.

* * *

Наступного дня професор Мюльгейм обідав у Густава. Обличчя маленького жвавого чоловіка зморщувалося сьогодні якимось особливо хитро.

Перед самим кінцем робочого дня він приготував для Густава прекрасну справу. Протягом багатьох років він настирливо умовляв Густава перевести свої гроші за кордон. Справи в Німеччині стають дедалі загрозливішими. Чи не божевільний той, хто залишається у поїзді, на якому персонал виявляє очевидні ознаки безумства? Тепер у Мюльгейма є нагода без будь-якого ризику перевести капітал Густава за кордон. Він ґрунтовно викладає Густавові деталі. Справа задумана дуже хитро, все цілком законно, спритно обійдені хитрі статті валютного законодавства.

Мюльгейм маленькими ковтками попивав чорну каву. Терпляче, пункт за пунктом, пояснював він другові всю складну справу. Густав слухав, нервово вистукуючи сильною волосатою рукою якусь мелодію на своєму коліні. «Око боже» перекочувалось туди й сюди. Іммануель Оппенгейм хитро, добродушно, сонно дивився на внука. Добре було дідові Іммануелю, йому ніколи не доводилося розв'язувати такі проблеми. А втім він напевне вдячно прийняв би пропозицію Мюльгейма. Але йому, Густавові, вона не до душі. Всією істотою повстає він проти цієї справи. Збентеження, внутрішня боротьба відбувалися на його обличчі, що ніколи не ховало жодного душевного хвилювання.

Мюльгейм сердився, гарячився. Кому, власне, збирається залишити Густав гроші в Німеччині? Мілітаристам, щоб вони розпорошили їх на таємне озброєння? Фашистам – на утримання їх штурмових загонів і оплату пропаганди, яку провадять вони? Тринадцяти тисячам великих аграріїв, щоб вони вгатили нові мільярди у своє безглузде господарство?

Густав підвівся і швидкими важкими кроками, ступаючи на цілу ступню, став ходити по кімнаті. Напевне, Мюльгейм має рацію. Гроші, які сплачуєш державі, йдуть зовсім не на громадські потреби. Вони йдуть не на захист його, Густава, а для нападу на нього. Але так чи так, вони служать для підтримки порядку, не того, можливо, який потрібен, але все ж таки якогось порядку. А Густав був разом з Гете тієї думки, що несправедливість краща, ніж безладдя. Густав простяг Мюльгеймові сильну волохату руку:

– Я дуже тобі вдячний, Мюльгейм, за твої піклування про мене. Але свої гроші я залишу в Німеччині.

Мюльгейм руки не взяв. Він з досадою дивився на цю вперту людину. Справа була певна, абсолютно законна. Акційне товариство, до якого він запропонував ввійти Густавові, мало серед своїх акціонерів кілька німецьких націоналістів і навіть гітлерівців. Удруге не буде нагоди таким вірним шляхом переправити капітал за кордон. Останній строк для дачі підпису закінчувався завтра з останнім днем року. Чого Густав, власне, хоче, чому він відмовляється? Які в нього заперечення? Чи не буде він ласкавий висловити свої аргументи.

Густав, загнаний у тісний кут, швидко ходив по кімнаті. Аргументи? Ніяких. Він вважає за нечесне вибирати свої капітали з Німеччини. Він любить Німеччину, і це все. Міркування сентиментального порядку, вони безсилі перед логікою Мюльгейма. Але що поробиш, такий вже він сентиментальний чоловік.

– Чому б, – Густав усміхнувся по-хлоп'ячому хитро, шельмувано, – власникові півмільйонного капіталу й принаймні вдвоє більшого нерухомого майна, не дозволити собі трішки сентиментальності.

– Для цього ти й повинен забезпечити собі кілька сот тисяч марок, ідіоте, – з серцем сміючись, сказав Мюльгейм, – щоб у майбутньому дозволити собі бути сентиментальним.

Посперечавшись ще деякий час, Густав нарешті погодився. Він підписався, щоправда не на чотириста тисяч марок, як настоював Мюльгейм, а тільки на двісті тисяч. Мюльгейм полегшено зітхнув. Нарешті він хоч частково забезпечив свого чудакуватого друга. Густав підписав довіреність, яку Мюльгейм розгорнув перед ним.

– Не забудь, між іншим, – заявив Густав гордо, – що я, крім того, одержую ще за Лессінга двісті марок щомісячного прибутку.

Покінчивши з нудними діловими питаннями, Густав швидко знов став веселим, і коли з'явився Фрідріх Вільгельм Гутветтер, він сявав, як завжди. Але Мюльгейм не міг так легко відірватися від політичних тем.

– Ми бачили розперезаного пролетаря, – сказав він, – це було не дуже гарне видовище. Ми бачили розперезаного великого буржуа, великого аграрія, мілітариста, це було видовище огидне. Але все це нам буде здаватися раєм, коли ми побачимо розперезаного дрібного буржуа – фашистів та їхніх керівників...

– Невже ви серйозно так думаєте, високоповажний професоре? – здивувався Гутветтер, приязно дивлячись на Мюльгейма великими дитячими очима. – Я собі це інакше уявляю, – лагідно сказав він. – Мені здається, що війна була лише прологом. Вік великих боїв тільки почався. Це буде вік руйнації. Останні покоління білої раси нещадно знищуватимуть одне одного. Грім з'єднається з морем, вогонь із землею. Для такого бою потрібний рогатий мозок. У цьому бачу я суть майбутньої національної імперії. Войовнича трансцендентність, правосуддя, побудоване на вищих законах заборони, культивування сп'яніння й жертви в ім'я буття незмінного звіра – така перспектива.

Він говорив лагідно, якимсь споглядальним голосом, випещена голова його лагідно здіймалась над сюртуком, схожим на попівський одяг, дитячі очі дивились мрійливо. Коли він закінчив, Густав і Мюльгейм деякий час мовчали. Потім Мюльгейм сказав:

– Добре. Раз ви так гадаєте. А поки що ви, може, не відмовитесь ще від одної чарки кон'яку й від сигари.

* * *

1905 року в Москві вийшла книжка під назвою: «Велике в малому. Антихрист як близька політична можливість». Автором був якийсь Сергій Нілус, чиновник синодальної канцелярії. До дванадцятого розділу був додаток, під назвою: «Протоколи сіонських мудреців». «Протоколи» містили звіти про таємні зібрання ватажків цілого єврейського світу, які мовляв з'їхались у Базелі восени 1897 року в зв'язку з першим сіоністським конгресом. На цих зборах начебто вироблялися директиви для здобування світової влади євреїв.

Книжка була перекладена на ряд іноземних мов і справила сильне враження, передусім в академічних колах Німеччини. 1921 року один

із співробітників лондонського «Таймсу» довів, що більшість цих протоколів дослівно списана з брошури якогось Моріса Жолі 1868 року. У цій брошурі прибічники Наполеона III, масони й бонапартисти, обвинувачувались у грандіозній змові для захоплення світової влади. Автор «Протоколів» просто замінив слова «масони й бонапартисти» словом «євреї».

А ті «протоколи», що не були списані з брошури, були запозичені з роману «Біарріц», виданого того ж 1868 року якимсь Гедше під псевдонімом Джона Редкліфа. У цьому романі описувалося, як кожні сто років князі розсіяних по всьому світу дванадцяти колін Ізраїлевих збираються на єврейському кладовищі у Празі й радяться про те, що робити далі для зміцнення влади євреїв над світом.

Викриття грубої фальсифікації викликало в цілому цивілізованому світі шалений регіт. Тільки в Німеччині й особливо в університетських колах і далі вірили в «протоколи».

Густава Оппенгейма дуже потішали «протоколи» і все, що було з ними зв'язано. Його цікавили документи людської глупоти, і він зібрав невелику колекцію різних видань протоколів і літератури про них.

Напередодні Нового року ректор Франсуа звичайно обідав у Густава. Франсуа розшукав особливо потішне видання «протоколів», – видав їх якийсь Альфред Розенберг, – і приніс Густаву цей скромний подарунок.

Обід пройшов весело, в цікавій розмові. Ректор Франсуа походив з емігрантської французької родини. Здоровий розум, гуманність з давніх-давен належали до традицій цієї родини, що гордо зберігала найкращі заповіді XVIII і XIX століть. Тепер, зрозуміла річ, під впливом фрау Емілії-Грзової Хмарки, ректор Франсуа став обережним і тільки серед близьких друзів наважувався згадувати про своє походження. Тут, у розмові з Густавом, Альфред Франсуа міг дати собі волю. У них були однакові літературні смаки, обидва ненавиділи політику, обидва були фанатичними борцями за чистоту слова. Тут Франсуа міг спочити душею. Обидва вони знали людську глупоту, бездонну, мов океан. Але вони знали, що нарешті розум так само невпинно перемагав глупоту, як Одиссей перемаг циклопа Поліфема, як люди бронзового віку подолали людей кам'яного віку.

Густав Оппенгейм і ректор Франсуа провадили застольну бесіду в дусі тих бесід, що не раз напевне їх провадили предки Франсуа.

Але ще до того, як обід закінчився, Франсуа раптом пригадав, що він не виконав обіцянки, яку дав Грозовій Хмарці. Коли він розповів їй, яку цікаву книжечку подарує завтра Густавові, фрау Франсуа заявила йому:

– Коли ти завтра будеш у свого друга, ти принагідно можеш поговорити з ним про твого Оппенгейма. Нехай умовить цього шмаркача якнайскоріше залагодити конфлікт з Фогельзангом. У наші часи такими речами не можна нехтувати.

Вона так довго чіплялась до Франсуа, що він обіцяв їй поговорити про це з Густавом.

І ось він починає обережно з зауважень загального характеру. Війна змінила німецьку мову, внесла в неї нові поняття, нові слова, загострила лексику й синтаксис. Коли вживати виключно нові звороти, то буде щось огидне. Коли ж добре старе органічно переплітається з добрим новим, то в результаті утворюється новий стиль – не такий лагідний, як стара німецька мова, твердіший, холодніший, розсудливіший, мужніший. Деякі з його учнів прекрасно сприймають цю нову німецьку мову. До найсприйнятливіших належить і Бертольд Оппенгейм. У цьому юнакові поєднується розуміння сучасної техніки з живим інтересом до гуманістичних проблем, до духовного. Треба сподіватися, що цей нестерпний новий вчитель, якого посадили до них у школу, як картоплину в грядку тюльпанів, не дуже багато напсує. І тут він розповідає про випадок з Фогельзангом.

Густав слухає досить байдуже. Невже Франсуа гадає, що він поставиться до цього епізоду як до проблеми? До чого все-таки люди, замкнені у своїй професії, схильні переоцінювати всяку дурницю, що пов'язана з нею. У чому справа? Дуже просто. Бертольд висловив розумну думку. Вчитель через якісь низькі міркування не бажає з нею погодитись. Невже Франсуа серйозно думає, що в ХХ столітті потягнуть до відповідальності юнака за те, що він висловив у школі розумну думку?

До цього ще не дійшло, – відповідає ректор Франсуа і погладжує невеликими випещеними руками вуса. Але Густав, очевидно, недооцінює впливу, який має націонал-соціалістський рух, на жаль, і на школу. Франсуа розмовляв з одним із референтів міністерства, – до речі, цілком порядною людиною, з якою у нього прекрасні відносини. Референт обіцяв йому – при першій можливості – забрати з його

школи цього неспокійного нового вчителя. Але й сам референт залежить від зовнішніх обставин і вимушений завжди йти на всякі компроміси. Єдина тактика у справі Фогельзанг-Оппенгейм, яка здається йому, Франсуа, правильною, – це тактика відтягання. Коли Фогельзанга переведуть з його школи, справа автоматично припиниться. Але це, як сказано, тільки гадана можливість. Правильніше було б на це не розраховувати. Чи не умовить все-таки Густав свого племінника вибачитись?

Густав здивовано глянув. Після передмови Франсуа він чекав іншого закінчення. Він зсунув густі брови, над великим носом прорізались глибокі зморшки, все його мінливе обличчя виявляло здивування. Віддаючи через Мюльгейма розпорядження перевести частину свого капіталу за кордон, він виходив з того самого почуття обережності, яке зараз виявляє Франсуа. Але навряд чи така обережність властива й Бертольдові. Після короткого мовчання Густав сказав:

– Ні, любий Франсуа. У цій справі я не можу вам допомогти. Я розумію, що можна приховати правду, яку знаєш. Але мій племінник висловив свою правду, і я не буду йому радити зрікатись її заднім числом, та ще й просити пробачення.

На обличчі його відбилосся відчуження, гордовитість, він сидів дуже прямо. «У цьому він схожий на Гете, – подумав Франсуа. – Сидячи, він здається дуже високим. А Гророва Хмарка буде незадоволена», – думав він і все-таки з чистим сумлінням міг сказати, що зробив усе, що від нього залежить. А взагалі, він був задоволений з поведінки Густава.

Обоє полегшено зітхнули, коли обід закінчився й можна було перейти до бібліотеки пити каву.

У цій красиво обставленій кімнаті приємно було розмовляти про вічну бездонну, як океан, людську глупоту й про таку ж вічну перемогу духу над нею. Густав приєднав одержані тільки що «протоколи» до своєї колекції памфлетів. Усміхаючись, витяг він книжку фюрера «Моя боротьба», що стояла поруч з «протоколами», прочитав своєму другові «найсоковитіші» місця. Франсуа затикав вуха; він не хотів слухати спотворену німецьку мову цієї книжки. Густав умовляв його потерпіти. Безперечно, обурення проти форми перешкоджало йому оцінити комізм змісту. Незважаючи на протести Франсуа, він прочитав йому

кілька уривків. «Підлота єврея безмежна, – читав Густав, – і не доводиться дивуватися, що німецький народ уявляє собі диявола як втілення зла, у фізичній подобі єврея...»

«Це євреї і тільки євреї, – читав далі Густав, – приводили й приводять негрів на береги Рейну, щоб шляхом схрещування згубити ненависну їм білу расу, звести її з політичних і культурних висот і самим підвестись до панування над нею... Євреї, – читав він, – хочуть створити в Палестині єврейську державу зовсім не для того, щоб оселитись там, а для того, щоб мати організаційний центр світового шахрайства з суверенними правами, – притулок для викритих негідників і вищу школу для майбутніх пройдисвітів».

Ректор Франсуа, хоч і почував велику огиду, не міг не сміятися з цього нагромадження нісенітниць. Сміявся й Густав. Він читав далі. Обоє голосно реготали. Але Франсуа не міг довго витримати читання цієї неапетитної книжки.

– Не можу вам сказати, любий друже, – сказав він, – як мені стає погано, коли я мушу слухати цитату з цієї неохайної книжки. Скажу не перебільшуючи: мені буквально з душі вивертає.

Густав усміхнувся, розпорядився внутрішнім телефоном, щоб Шлютер приніс коньяку, потім поставив книжку фюрера на місце рядом з «протоколами».

– Хіба не дивно, – сказав він, – що одна й та сама епоха породжує людей таких різних ступенів розвитку, як автор книжки «Моя боротьба» й автор книжки «Неприятнь до культури»? Анатом майбутнього століття, порівнюючи мозок того і іншого, напевне запевнятиме, що їх розділяє щонайменш три тисячі років.

Шлютер приніс коньяк, наповнив чарки.

– Що вам таке, Шлютер? – спитав Густав. – У вас дуже поганий вигляд.

Франсуа теж здалося, що звичайно спокійний і моторний Шлютер чимсь схвильований.

– Дзвонили з міської клініки, – сказав Шлютер і обличчя його потемніло, – шуринові моєму дуже погано. Навряд чи дотягне він до Нового року.

Густав був вражений.

– Коли ви їздили до нього востаннє? – спитав він.

– Позавчора, – відповів Шлютер. – Жінка була вчора. Він сказав їй: «Не можна цим собакам завжди потурати. Вони запоганяють усю країну, коли люди будуть мовчати. Якби я точно знав, що знову станеться те саме, я все одно сказав би так».

– Ідіть у клініку, Шлютер, – запропонував йому Густав. – Зараз же. І Берті накажіть, щоб вона йшла. Ви мені не потрібні. Переключіть сюди телефон. Коли хтось прийде, я сам відкрию. Візьміть машину, коли хочете.

– Дякую, пане доктор, – сказав Шлютер.

Густав розповів Франсуа в чому справа. Шурин Шлютера, Пахніке, – механік за професією, пристойна людина, що не втручається у політику, був свідком однієї з тих бійок між республіканцями й фашистами, які тепер трапляються щодня. Один з республіканців був убитий у бійці. Наці заявили звичайно, що республіканці напали на них, і їм, мовляв, довелось оборонятись. Це було звичайне пояснення, яке дають фашисти, коли вбивають своїх ворогів. У процесі проти фашиста, що застрелив республіканця, механік Пахніке, допитаний як свідок, розповів усе як було, тобто що бійку почали фашисти. А втім, ані йому, ані іншим свідкам, які показали під присягою те саме, не повірили і вбивцю виправдали. Але скоро після процесу фашисти напали вночі на Пахніке й так його поранили, що довелося відвезти його в лікарню.

– Ось бачите, любий Оппенгейм, – сказав Франсуа, коли Густав кінчив, – у нас у Німеччині не цілком небезпечно ставати одверто на бік правди й здорового розуму. Можливо, що тепер ви не так суворо поставитесь до мого бажання вберегти вашого племінника від долі механіка Пахніке.

– Ви цілком неприпустимо узагальнюєте, любий Франсуа, – досить різко заперечив Густав. – Врешті ані ви, ані ваші педагоги, ані панове з міністерства народної освіти не належать до найманих вбивць. Ні, ні, переважна більшість німців – це Пахніке, а не фашисти. Всіма своїми грішми й обіцянками фашистам не вдалося обдурити навіть одної третини населення. При таких витратах наслідки просто мізерні. Ні, любий Франсуа, у народу добра душа.

– Кажіть мені це частіше сильними словами, – сказав Франсуа. – Нам треба вірити в це. А я іноді перестаю вірити. Чи не час, проте, нам кинути політику? Я ніяк не можу позбутися поганого присмаку, що

залишився від цієї нудотної книжки. Давайте змиємо його чимсь добрим.

Він порився у книжках. Витяг том Гете. Всміхаючись, прочитав: «У смутні часи народ кидається з одного боку на другий, як хворий у гарячці».

Вони обмили свій дух від бруду «протоколів» і «Моєї боротьби».

Так минули дві добрі години. Тяжкий настрої зник. Ні, народ, що віками виховувався на такій літературі, не дасть себе обдурити недорікуватим потяканням «протоколів» та книжки «Моя боротьба». Густав виявив зайву обережність, виконавши пораду Мюльгейма, а у Франсуа немає ніяких підстав сумніватися у сприятливому кінці конфлікту з Фогельзангом. Густав, звичайно, має рацію: основна маса німецького народу складається з таких людей, як механік Пахніке, а не з сволоти, що йде у фашистські найманці. Вони задумались над словами вмираючого Пахніке: «Якби я точно знав, що знову станеться те саме, я все одно сказав би так». Пахніке, а не пан Фогельзанг, висловлюють думки німецького народу. Він, цей народ, вірний здоровому розуму, не попаде на гачок пишних промов фюрера. Спокійно, весело й впевнено друзі жартували: ким закінчить своє життя цей «вождь» – як закликальнич ярмаркового балагану чи як страховий агент.

* * *

Тридцятого січня президент Німецької республіки призначив автора книжки «Моя боротьба» рейхсканцлером.

Книга друга

Сьогодні

Німці мають на своїй совісті найантикультурнішу хворобу і нерозум – націоналізм, цей névrose nationale, на який хворіє Європа; вони відібрали в Європи її мисль і розум.

Ніцше

Густав Оппенгейм їхав на Гертраудтенштрассе на нараду власників меблевої фірми Оппенгеймів. Мартін з надзвичайною наполегливістю просив його цього разу бути неодмінно.

Минуло всього кілька днів після призначення нового рейхсканцлера. Вулиці кишіли народом. Всюди видно було коричневі сорочки, фашистський гакуватий хрест. Машина Густава, якою вміло й спритно керував Шлютер, просувалась досить повільно.

Ось знов червоний вогник світлофора.

«У американців, – подумав Густав, – є добра приказка: «The lights are against me» (вогні йдуть проти мене)». Але йому не було часу додумати думку до кінця. Його увагу відвернув пронизливий голос якоїсь старої, що наполегливо пропонувала ляльки. Ляльки зображували «вождя». Стара піднесла одну з них до скла автомобіля. Коли притиснути ляльці живіт, вона викидає вгору руку з розкритою долонею – жест, що запозичений італійським фашизмом у Стародавнього Риму, а німецьким фашизмом – в італійського. Стара, пестячи ляльку, кричала:

– О бідний, о великий, ти боровся, ти страждав, ти переміг!

Густав не став дивитись на потворне смішне видовище. Він, як і вся Німеччина, був вражений несподіваним призначенням «вождя» на пост канцлера. Щоправда, це вразило його менш, ніж самого фюрера. Але все ж і він не розумів подій. Чому саме тепер, коли фашистський

рух вже йде на зменшення, найвищий пост країни довіряється такій людині, як автор книжки «Моя боротьба»? У тенісному та у театральному клубі Густавові пояснювали, що великої небезпеки в цьому нема, що вплив поміркованих, розсудливих членів кабінету паралізує вплив фюрера. Все це тільки навмисний маневр, розрахований на те, щоб утримати розхвильовані маси. Густав слухав і радо погоджувався.

Мюльгейм, звичайно, розцінював події серйозніше. На його думку, пануючі угруповання, з великими аграріями на чолі, налякані можливістю розкриття величезної панамі з субсидіями, закликали варварів на допомогу. Мюльгейм не вірив у те, що, допустивши варварів до корита, їх легко буде позбутися. У цього сангвініка склалося враження, що цивілізація центральної Європи перебуває під загрозою такої навали варварів, якої світ не знав з часу переселення народів.

Песимізм друга викликав у Густава тільки усмішку. Народ, що створив таку техніку, таку промисловість, не впаде раптом у стан варварства. Адже тільки недавно хтось вираховував, що в країнах з пануючою німецькою мовою сам тільки Гете розійшовся більш ніж у ста мільйонах примірників. Ні, такий народ недовго буде прислухатись до галасу варварів.

На тихих вулицях району вілл, у якому жив Густав, останні події майже нічого не змінили. Лише потрапивши вперше в місто, він побачив, якими нахабами поставали варвари. Їхні загони заповнювали вулиці. Їхня новенька коричнева форма, здавалось, відгонила кравецькою майстернею, їхній античний жест привітання – ну просто статисти на якійсь провінціальній сцені. На розі вулиць вони спиняли прохожих з карнавками і пропонували робити пожертви на виборчу кампанію. Густавові схотілося послухати, що вони кричать. Він опустив скло.

– Жертвуйте на Німеччину, яка прокидається! Вона вижене євреїв до Єрусалима!

Густав служив колись в армії, кілька місяців був на фронті. Енергійні клопотання Анни обертали його в свій час від дальших фронтних переживань. Службу в армії, це безглузде підкорення чужій волі, Густав вважав за найогидніший період свого життя. Він намагався викреслити його з пам'яті; він просто ставав хворий, коли

думав про нього. Побачивши коричневі сорочки, він відразу пригадав усі тяжкі часи.

Виїхали на Гертраудтенштрассе. Ось і дім фірми Оппенгеймів, затиснутий іншими домами, старомодний, солідний. І тут перед під'їздом зодягнені у форму фашисти жебрали в прохожих на свою виборчу кампанію.

– Жертвуйте на Німеччину, яка прокидається! Вона вижене євреїв до Єрусалима! Підтримайте вождя! – вигукували вони дзвінкими хлоп'ячими голосами.

Старий швейцар Лещинський нерухомо стояв у дверях. Його обличчя, з важким квадратним підборіддям, з цупкими сідими вусами, закам'яніло. Він особливо похмуро вклонився Густавові, штовхнув обертаючі двері особливо чітким рухом: він підкреслив перед цими шмаркачами в коричневих сорочках свою пошану до патрона.

У директорському кабінеті всі вже чекали на Густава. Там уже були Жак Лавендель і Клара Лавендель, довірені Гінце й Брігер, не було тільки Едгара. Густав увійшов швидкою, твердою ногою, ступаючи на всю ногу. Він намагався мати безтурботний сяючий вигляд, як завжди. Глянувши на копію портрета Іммануеля Оппенгейма, сказав:

– Прекрасна копія. Я підозрюю, Мартіне, що ти залишив собі оригінал, а мені повісив копію.

Але на гучну веселість Густава відгукнувся тільки меткий пан Брігер.

– Справи йдуть прекрасно, пане Оппенгейм. Наці влаштовуються на широку ногу, а коли люди влаштовуються, їм потрібні меблі. А хто буде постачальником меблів для коричневих установ? Ми!

Перейшли до справи. Мартін почав із кількох зауважень загального характеру. Фашисти використовують антисемітизм як засіб пропаганди. Можливо, навіть дуже ймовірно, що тепер, прийшовши до влади, вони відмовляться від цього засобу як від непотрібного й економічно шкідливого. Але вжити заходи безпеки все ж не зайве. Він просить висловитись з цього приводу пана Брігера.

Маленький, довгоносий пан Брігер, що мав типову єврейську зовнішність, заговорив, як звичайно, розв'язно. Нічого іншого майже не залишається, як злити всі оппенгеймівські магазини в одне акціонерне товариство «Німецькі меблі». Добре було б також нарешті прийти до якоїсь згоди з паном Вельсом. Пан Брігер вже зондував, які

там наміри. Як це не дивно, але саме він найкраще вміє домовитись з цим лютим гоєм. Коли чутки справедливі і гроза ще має тривати – а це, на його думку, дуже ймовірно, – він дивиться на перспективи дещо песимістичніше, ніж Мартін Оппенгейм. Необхідно до виборів перевести оппенгеймівські підприємства у неєврейські руки – принаймні на 51 відсоток. Треба, щоб це мало цілком очевидний і безперечний вигляд, хоч насправді, звичайно, цього й не буде. Технічно це можна зробити, але операції, пов'язані з цією справою, надзвичайно делікатні, клопітні і для них потрібні від обох партнерів взаємне розуміння, рішучість, добра воля. В усіх трьох прикметах ми сильні; але цього не можна сказати про пана Вельса.

Така була думка пана Брігера, він виклав її, пересипаючи промову гострими дотепами, з підкресленою легкістю, хоч це й не завжди йому вдавалося.

Коли він закінчив, Мартін висловив свою думку.

– Треба зробити і те й друге: і злитись в акціонерне товариство «Німецькі меблі», і розпочати переговори з Вельсом. Гадаю, що з ним найкраще полагодить справу пан Брігер.

Це непряме визнання, що він, Мартін, дещо попсував при своєму побаченні з Вельсом, далось йому нелегко, але мовчати про це він вважав за некоректне.

Показний пан Гінце сидів нерухомо й був очевидно не згодний з тим, що говорилося.

– Я гадаю, – сказав він, – що коли професор Мюльгейм візьметься до справ, то протягом тижня з «Німецькими меблями» все буде оформлено. Ми ще не дожили, дякувати богові, до того, щоб Оппенгеймам бігати за якимсь там паном Вельсом. Нехай тільки акціонерне товариство «Німецькі меблі» стане фактом, і ми спокійно можемо чекати, поки наш приятель не заявиться сам.

– Прекрасно, – сказав Жак Лавендель, привітно глянувши на пана Гінце. – Ну, а що, коли приятель не заявиться? Що, коли він щоденно слухає по радіо базікання фюрера і вірить йому? Голова в нього, бідолахи, не дуже міцна! Не будемо, панове, наперед покладатися на розсудливість інших. Ви бачите – поки що цей розрахунок ніколи ще не виправдував себе. Розпочніть переговори з цим гоєм. Сьогодні ж таки. Не будьте дріб'язковими. «Не зав'язуй морду битливому бикові». Киньте йому в зуби більший шматок. Це все ж краще, ніж віддати все.

Густав сидів з міною людини, яка слухає із увічливості, але яку, по суті, розмова стомлює. Він втопив очі в грамоту, що висіла в рамці на стіні. Текст він знав напам'ять:

«Купець Іммануель Оппенгейм з Берліна зробив німецькій армії добрі послуги своїм постачанням. Генерал-фельдмаршал фон Мольтке».

Густав опустил плечі, напівзаплющив свої тьмяні карі очі. Зміна була ледве помітна, і все ж він відразу втратив усю свою моложавість і став раптом схожий на Мартіна.

Коли Брігер закінчив, всі чекали, що Густав стане говорити перший. Лише коли він не висловив бажання говорити, тоді довелось виступити Мартінові. Тепер, оскільки Густав і далі вперто мовчав, Мартін звернувся до нього з запитанням:

– А твоя думка, Густаве?

– Я не згоден з тобою, Мартіне, – відповів він, і голос його, звичайно дружньо-буркотливий, прозвучав роздратовано й рішуче. – І з вами не згоден, пане Брігер, і навіть з вами, пане Гінце. А вже найменш я згоден з вами, Жак. Не розумію, чому ви всі раптом перелякались. Що сталося? Популярному дурневі надали високе звання й паралізували його вплив, оточивши його солідними людьми. Невже ви справді думаєте, що Німеччині прийшов кінець лише тому, що на вулицях бешкетують кілька тисяч озброєних шмаркачів?

Він випрямився; сидячи, він здавався дуже високим. Його привітне обличчя було роздратоване і збуджене.

– Що ви собі уявляєте? Чого ви перелякались? Боїтеся, що нашим покупцям заборонять купувати у нас, чи що? Закриють наші крамниці, або, може статись, конфіскують наш капітал, вкладений у підприємство? Тому тільки, що ми євреї?

Він підвівся, став ходити по кімнаті міцними, твердими кроками, сопів своїм товстим носом.

– Дайте мені, будь ласка, спокій з вашими дитячими казками. Погромів у Німеччині більш не буває. З цим уже покінчено. Сто чотирнадцять років минуло від останнього погрому, коли ви хочете знати точно. Невже ви думаєте, що шістдесят п'ять мільйонів німців перестали бути культурним народом тому, що вони дозволяють кричати кільком дурням і негідникам? Я цього не думаю. Я проти того, щоб зважати на кількох дурнів і негідників. Я проти того, щоб стерти з

вивіски добре ім'я Оппенгеймів. Я проти того, щоб розпочинати переговори з тупоголовим Генріхом Вельсом. Ви мене не заразите вашою панікою. Не розумію, як можуть дорослі люди піддаватись цій балаганщині.

Всі були збентежені. Витриманість Густава, його лагідність стали приказкою. У ділових питаннях він ніколи особливо не суперечить. Ніколи не був він у такому збудженні, як сьогодні. У чому річ? Чи є хоч одне єврейське підприємство, яке б не вжило заходів безпеки? Як міг такий розумний чоловік, як Густав, бути таким сліпим? Ось вони, наслідки постійних занять літературою та філософією.

Жак Лавендель заговорив перший.

– Ви й досі думаете, що під цією широтою добрий намір перемаже, – він лагідно глянув на Густава. – Якби ваші слова та Богові у вуха, – сказав він далі лагідним, теплим, приятним голосом. – Коли мислити в плані історичних закономірностей, ви напевне маєте рацію, Густаве. Але ми, ділові люди, на жаль, примушені мислити лише в плані дуже невеликих відрізків часу. День, про який ви говорите, безумовно настане. Але ніхто з нас не знає, чи доведеться йому дожити до цього дня. Тобто як підприємство. Ви матимете рацію, та фірма вже не існуватиме.

– Ваша впевненість – прекрасна, – сказав показний пан Гінце, підвівся й палко потиснув Густавові руку. – Дякую за ваші слова. Справді, це якоесь допомагає, підносить. Але як комерсант я мушу сказати: впевненість у серці, обережність у справах.

Мартін мовчазно витяг пенсне, старанно протер скельця, поклав його назад. Збентежений, заклопотаний дивився він на брата. Несподівано побачив, що Густавові п'ятдесят років. Ні спорт, ні безтурботне спокійне життя не врятували його. Ось він стоїть і говорить якісь слова, що не мають нічого спільного з реальністю. Мартін подивився на портрет старого Іммануеля. Йому раптом стало ясно, що на його місці старий Іммануель уже рік тому розпочав би переговори з Вельсом і давно вже дійшов би з ним згоди; усміхаючись і похитуючи головою, він давно б усунув з марки фірми ім'я й портрет. Що важить ім'я або портрет? Важливі інтереси діла. Сім'ю свою він давно б переселив за кордон, кудись туди, де живуть спокійніші, культурніші люди. Мартін відчув раптом, що він набагато старіший за брата.

– Тихо, тихо, Густаве, – сказав він. – Вихід якось знайдеться.

Густав стояв у кутку. Він дивився, все ще схвильовано, на присутніх. Що він мав спільного з цими діловими людьми, які тремтять за свої капітали? Всі вони вкупі були йому неприємні з їх дешевим скепсисом. Адже існувала велика Німеччина, від Лютера до Ейнштейна й Фрейда, від Гутенберга і Бертольда Шварца до Цеппеліна, Габера й Бергіуса, і ось лише тому, що ця Німеччина, будучи в крайній скруті, на хвилину втратила голову, вони вже здають, ці ділові люди.

– Ніякого виходу не треба, – сердито звернувся він до Мартіна. – Нехай все залишається як є. Саме лише існування «Німецьких меблів» – це занадто велика поступка.

Всі почали сердитись.

– Будьте розумні, Густаве, – сказав Жак Лавендель. – Кант є Кант, а Рокфеллер – Рокфеллер. Кант не міг би методами Рокфеллера писати книжок, а Рокфеллер методами Канта не міг би робити свої комерційні справи. – Він сердечно глянув на Густава: – Клопочіться філософією історії на Максрегештрассе, а на Гертраудтенштрассе – клопочіться комерційними справами.

Як це не дивно, а вихід з неприємного становища знайшла Клара. Її брат Густав їй подобався; але слухаючи, як він промовляє, вона зрозуміла ще краще, чому вона одружилась саме з Жаком. Вона весь час мовчала, про її присутність забули. Всі були здивовані, коли ця тиха жінка заговорила:

– Коли Густава так хвилює питання про збереження імені Оппенгеймів, – запропонувала вона, – то можна тут, на Гертраудтенштрассе, продовжувати справу під фірмою Оппенгеймів, а всі філії об'єднати під фірмою «Німецькі меблі». Я думаю, що Густав не буде заперечувати проти того, щоб Брігер приватним порядком провадив переговори з паном Вельсом.

Ця пропозиція розсудливої рішучої жінки сподобалась і Густавові, і всім іншим. Без зайвих слів її прийняли. Густав зробив ще кілька застережень. Він був незадоволений з себе. Йому було досадно, що він себе не стримав. Урешті і він дав свій підпис.

Залишившись на самоті, Мартін важко сперся руками на крісло. Незбагненна поведінка брата пригнічувала його. «Йому доведеться багато в чому перевчитись, – подумав він. – Чому Густав не хоче

визнати того, що всі бачать? Ця Німеччина 1933 року не має нічого спільного з Німеччиною нашої юності. В ній нічого не залишилося від Німеччини Гете й Канта, до цієї думки треба звикнути. З «Фауста» він не зрозуміє Німеччини наших днів. Тут уже доведеться йому звернутися до книжки «Моя боротьба».

* * *

На Корнеліусштрассе за вечерею Мартін намагався зав'язати безжурну розмову. Звичайно, він не має наміру ховати від Лізелотти, що сьогодні вирішили. Але буде дуже важко, якщо Лізелотта легко це сприйме. І все ж він хоче, щоб вона це сприйняла легко. Лізелотта сидить між балакливим чоловіком і мовчазним сином. Вона починає відчувати неспокій Мартіна і примічає із зростаючою тривогою, що Бертольда мучить якесь переживання, що ним він не хоче поділитись.

Після вечері Мартін без будь-якої передмови розповідає коротко, що тепер, за винятком основної фірми, всі оппенгеймівські філії мають перейти в товариство «Німецькі меблі». Лізелотта сидить перед ним, гарна й струнка. Вона трохи схиляється наперед, коли Мартін розповідає, її мигдалеподібні сірі очі шукають його тьмяних карих очей, її ясне обличчя стає серйозним.

– Всі? – питає вона. – Всі філії?

Її глухий голос звучить напрочуд тихо.

– Це нелегко, Лізелотта, – каже Мартін.

Лізелотта нічого не відповідає. Вона лише трохи ближче до нього посуває свій стілець. Мартін сподівався, що вона легко поставиться до цього. Тепер він глибоко втішений з того, що помилився.

* * *

Густав Оппенгейм попросив Еллен Розендорф пройти з ним у його кабінет. Вони пили чай, розмовляли, пообідний час пройшов приємно. У кабінеті Еллен лягла на широку кушетку, Густав увімкнув світло, не дуже яскраве, сів проти неї в крісло.

– Ну, Еллен, – сказав він, пропонуючи їй папіросу, – що ви хочете мені розказати? Що трапилось?

– Нічого й усе, – відповіла Еллен. Вона лежала, і її гарне смагляве обличчя було в півтіні. Вона двічі затяглась папіросою. Потім недбало сказала: – Я порвала.

– З ким? – спитав Густав трохи боязко. – З monsieur?

– А з ким же іще, любенький шефе? – відповіла Еллен. – Він мені подобався. Я часто ставила перед собою питання, чи це було б так само, якби він не був кронпринцем. Думаю, що так. Врешті все в ньому прекрасно пасувало одне до одного. Саме таким повинен бути кронпринц, цей кронпринц.

– А тепер щось раптом перестало пасувати?

– Природно, – сказала Еллен, – що для нього сучасне становище слушне. Він був би дурнем, якби не сприяв фашистам. Хоч по суті йому ніщо так не пасує, як доля кронпринца без посади. Я звичайно йому не закидатиму, що він тішить себе думкою принагідно знов посісти свою посаду. Чому не використати фашистів, якщо вони можуть стати в пригоді? Є ж сила єврейських фірм, що постачають їм обмундирування, меблі, тканини для прапорів. Не треба тільки забувати при цьому, з якого тіста зроблені ці наші сучасники. Використавши їх, треба руки вимити. Він це знає так само, як і ми. Він глузував з фюрера, реготався на все горло, коли хтось читав його книжку. Він уміє добре сміятись. А тепер, уявіть собі, Густаве, з того часу, як той став канцлером, він ставиться до нього цілком серйозно. Він насмілюється навіть твердити, що цей фюрер щось являє собою. Спочатку я думала, що це просто дотеп. Але він наполягає. Він так довго сам собі брехав, що тепер нічого не можна вдіяти. Світ став бридкий, Густаве.

Густав слухав серйозно й ніжно. Жінки саме тому так цінили його, що він умів слухати, всіма своїми почуттями входячи в їх справи. Крізь її легковажний, недбалий тон він відчував, як глибоко зачепив її розрив з принцем. Він міг собі уявити, як саме це сталося. Вона, певно, мала з принцем якусь політичну розмову, і він, з властивою йому необережністю, очевидно не втримався від якоїсь антисемітської вихватки. Густав нічого не сказав, сів біля неї на кушетку, взяв її за руку, гладячи її ніжну смагляву шкіру.

– Чи не дивно, Густаве, – сказала вона через хвилинку. – Людина розуміє становище так само, як ви й я. Націонал-соціалістський рух зайшов у глухий кут, велика промисловість не давала грошей. З фюрером покінчили. «He was over». Я сама чула, як monsieur казав це одному англійцеві. Невелика купка безвідповідальних аграріїв, не знаючи, що робити далі, відкрила шлюзи варварству. Фюрер зробив

для цього свого «успіху» не більше, ніж ми з вами. Навіть папаша Гінденбург, у якого силоміць вирвали згоду, більше зробив. І тепер мені наважуються казати, нібито успіх доводить, що у фюрері все ж щось є.

– Знаєте, – скаржилась вона далі, – все це перемішало всі мої погляди на людську велич. Мене вже лякає питання, а що, як і велич інших людей отак само сфабрикували заднім числом з їх успіху? Жахливо думати: що, коли й за Цезарем не більше було, ніж за цим фюрером?

Густав усміхнувся.

– Щодо цього я вас можу заспокоїти, Еллен. Більшість великих людей залишили нам конкретні докази того, що вони фактично діяли й думали. Цезар, наприклад, залишив дві книжки. Коли хочете, Еллен, я прочитаю вам сторінку з Цезаревої «Галльської війни» і для порівняння сторінку з книжки «Моя боротьба».

Еллен усміхнулася.

– Втішайте мене, Густаве, – попросила вона, – це мені дуже потрібно.

Але раптом вона знов стала серйозною.

– Якби хоч знати, чи довго це триватиме? – задумливо проказала вона.

– Це просто паніка, – палко заявив Густав, – більше нічого.

Проте Еллен глянула на нього серйозно й похмуро, похитала повільно своєю гарною біблейською головою.

– Такими дешевими аргументами, – сказала вона, – ви все ж мене не втішите.

– Хіба ви не вірите? – спитав болісно вражений Густав. – А що ж, ви гадаєте, що це триватиме й далі? – Він запитував настійливо. Думка дівчини здалась йому раптом значнішою, ніж думка його мудрого друга Мюльгейма; він чекав напружено її відповіді.

– Ви що, вважаєте мене за ясновидця, Гануссена? – всміхнулася Еллен. – Одне для мене ясно. З тією самою певністю, з якою після вступу Америки у війну можна було сказати, що війну програно, з такою ж певністю я знаю, що справа фашистів кінчиться погано, але коли й як надійде цей кінець, і чи не буде при цьому капут і всій країні... – вона знизала плечима.

– Що ви кажете, Еллен? – спитав Густав; брови його піднялись, але він не випустив її руки. – Через те, що якийсь дурний принц не встояв перед варварством, ви думаєте, що й ціла Німеччина потоне у варварстві.

– Я нічого не думаю, – спокійно зауважила Еллен. – Я лише кажу, що варварів легко розгнуздати, але трудно їх приборкати. Варварство має свої принади. Я сама часто дуже схильна до варварства; я збрехала б, коли б не визнала цього. Більшість людей напевне ще дужче на це реагує.

Вона лежала перед ним, гарна, засмучена, глузлива, розумна. Вона без каяття, проте, глузуючи з себе, вийшла з цієї дурної пригоди з принцем, крізь яку їй ганебно й цинічно довелося пройти. Густав раптом відчув жагуче бажання. Своїми сильними волохатими руками він схопив її. Наблизивши голову щільно до неї, він настійливо казав:

– Еллен, поїдьмо геть з цього дурного Берліна, їдьмо на Канарські острови. Я кину свого Лессінга. Їдьмо зі мною, Еллен! Зроби це, Еллен.

Вона погладила його велику, палку голову.

– Ви дитина, Густав. Такий ви є. Не треба вам їхати на Канарські острови, щоб це мені довести.

* * *

Густав збирався провести вечір на самоті, працюючи над Лессінгом. Але раптом його потягло до людей, до розмов. Він поїхав у театральний клуб. У клубі панував непоганий настрій. Господарські кола поставилися до зміни поки що оптимістично. Фюрер, який не розмірковуючи повторює все, що йому навіюють, цілком у руках великого капіталу. Всі були переконані, що він не наважиться на будь-які експерименти. Великі аграрії і магнати важкої індустрії, що вміли обводити навколо пальця далеко розумніших соціал-демократів, легко впораються з недотепами-фашистами. Вони знають, для чого допустили фашистів до влади. На сцені розігрується вистава, а за кулісами підписуються торговельні угоди. Стара історія.

Густав говорив мало, слухав багато. Політичні й господарські питання його не дуже цікавили. В його життя, у його духовний світ цей переворот не може вдертись. Ця впевненість щодалі більше зміцнювалася у ньому. Він уже не розуміє, як міг піддатись загальній

паніці, яку бридку сцену влаштував він у кабінеті Мартіна. Жахливо! У п'ятдесят років він все ще, як дитина, не вміє опанувати себе. Але надалі він буде міцно тримати себе в руках. Ані слова більше про політику. Треба покласти край всій цій дурній зайвій балаканині.

Він випив. Зіграв партію в екарте. Грав досить необережно. Але все ж вигравав, і йому здалося це доброю ознакою. Коли він ішов, біля входу до грального залу стояв старий служник Жан. У Густава була звичка давати старому, коли вигравав, п'ять марок. Сьогодні він як завжди приготував кредитку і, виходячи, сунув її в руку старому. Йому подобалася гідність, з якою старий дякував, непомітно й все ж підкреслено. Частину дороги додому Густав пройшов пішки. Була свіжа зимова ніч. Життя було легке й приємне, як і раніше.

Він добре спав і прокинувся у бадьорому настрої. Праця просувалася добре. Доктор Фрішлін, що кинув посаду в меблевій фірмі й щоденно працював тепер вранці з Густавом, подав кілька цікавих думок. Листи, що надійшли, теж були приємні. Особливо приємний був Густавові лист відомого письменника, з яким він був знайомий по Товариству бібліофілів. Письменник запрошував його підписати відозву проти зростаючої варваризації громадського життя. Густав усміхнувся з радості й по-хлоп'ячому зняквів, хоч ніхто не міг бачити його усмішки. Невже його літературну працю так високо оцінюють, що надають його підписові певної ваги? Він удруге перечитав лист і підписав відозву. Почувши про цю історію, професор Мюльгейм реагував далеко не так, як чекав Густав.

– Нехай це впливає на твоє письменницьке самолюбство, Оппенгейм, – сказав він з досадою, – але я все ж від підпису ухилився б.

Густав підвів брови, над носом проступили різкі вертикальні оппенгеймівські зморшки.

– Поясни, будь ласка, чому? – роздратовано запитав він.

– Невже це треба пояснювати? – незадоволено сказав Мюльгейм. – Чого ж ти чекаєш від такої відозви? Невже ти думаєш, що німецька академічна балаканина може вплинути хоч би на якусь там міністерську канцелярію?

Густав, очевидно, все ще не розумів; тоді Мюльгейм одверто виклав усе, що думав з цього приводу.

– Мушу тобі сказати, Оппенгейм, що ти неприпустимо наївний. Хіба ти думаєш, що ефект цієї відозви хоч якоюсь мірою виправдає ту ціну, яку тобі доведеться заплатити за твій підпис? Хіба ти не бачиш, чудак ти, яку ти кашу заварив для себе й для всіх Оппенгеймів? Тобі тепер добре дістанеться від фашистської преси. Ці писаки не дадуть тобі спокою. Крім них, зрозуміла річ, ніхто не відгукнеться на цю відозву. Рік тому це були б просто дурниці, але тепер ці писаки є рупором уряду, і досить-таки безсоромного уряду. Твоєму братові Мартінові буде дуже неприємно читати цю погану писанину.

Густав стояв, немов учень, що дістав прочухана.

– Тебе дійсно не можна лишати самого і на мить, Оппенгейм, – м'якше закінчив Мюльгейм.

Але Густавове збентеження швидко пройшло. Що таке? На нього знов хочуть нагнати страху. Він ласкаво просить позбавити його цих ідіотських розмов. Він не бажає їх слухати, він не допустить, щоб йому перешкождали вступатися за Німеччину Лессінга, Гете, Фрейда. Ради бога, нехай купка божевільних ідіотів купує стільці для своїх дорогоцінних сідниць не в Оппенгеймів.

Мюльгейм глузливо дивився на збудженого Густава. Відповідав йому холодно, іронічно. Друзі розлучились у незгоді.

Зовсім інше враження справила відозва на Сибілу Раух. Вона з радістю побачила серед відомих імен ім'я свого друга. З властивою їй дитинністю й сердечністю вітала вона Густава. Як це було благородно з його боку! Так сміливо, не думаючи про наслідки, дати свій підпис. Сибілі подобався її друг. На думку Густава, її оцінка була значно природніша і реальніша, ніж ставлення до цієї справи політиків, юристів, ділових людей.

Він працював, жив. Праця про Лессінга успішно просувалася, життя було прекрасне. Нехай у палаці рейхсканцлера порядкує варвар, – його, Густава, це мало турбує.

* * *

Те, що не вдалося ані Мартінові, ані Жакові Лавенделю, ані спритному Брігерові, ані акуратному Гінце, що не вдалося навіть мудрому професорові Мюльгейму і прекрасній, дотепній Еллен Розендорф, а саме: похитнути твердий оптимізм Густава, – те вчинили,

як це не дивно, три стільці. Точніше: три стільці для їдальні по 37 марок за штуку, моделі № 1184.

У фрау Емілії Франсуа, на прізвисько Грозова Хмарка, стояло в їдальні тільки шість стільців, а їй давно вже здавалося, що треба мати дев'ять. Її дурнуватий чоловік подавав в останні часи дедалі більше приводів для незадоволення. Інцидент з цим шмаркачем Оппенгеймом до цього часу ще не був ліквідований, дарма що політична ситуація загострилася, та й відносини її чоловіка з учителем Фогельзангом лишали бажати кращого. Отже, ректор Франсуа, бажаючи задобрити свою Емілію, вирішив подарувати їй до дня народження три стільці, яких бракувало. По суті фрау Франсуа не заперечувала проти такого подарунку, але її непокоїли технічні деталі купівлі. Стільці можна було замовити тільки в Оппенгеймів, щоб вони пасували до комплекту. Але в цей час службовець міністерства освіти, що посідає більш-менш видатну посаду, викличе загальний осуд, коли він купуватиме в євреїв. А тому ніяк не можна було припустити, щоб стільці були привезені повозкою фірми Оппенгеймів або через їх фактора. Вона наполягала на тому, щоб Франсуа, замовляючи стільці, чітко підкреслив цю обставину. Найпростіше було б подзвонити Густавові і сказати йому про її побажання. Ректор Франсуа відмовився; фрау Франсуа запевняла, що такі прохання тепер явище звичайне, інакше більшість єврейських фірм мусили б закритись. Франсуа під натиском дружини обіцяв їй поговорити принагідно з Густавом. Він сподівався обставити цю розмову хитро, згадавши про стільці мимохідь, побіжно. Проте фрау Емілія наполягла на тому, щоб Франсуа телефонував при ній, і, очевидно, саме через її присутність при розмові прохання Франсуа не прозвучало так невинно, як це йому хотілось.

Щоправда, Густавові вдалося закінчити телефонну розмову в тому невимушеному тоні, в якому її хотів провести Франсуа. Але, повісивши трубку, він раптом дуже змінився на обличчі. Значить, друзі його соромляться речей, придбаних у його фірмі? Густав спохмурнів, він відчував, як схвильовано б'ється його серце. Віра й оптимізм зникли з його свідомості, немов повітря з драної гумової камери.

* * *

Доктор Бернд Фогельзанг мав 35 років. Він був молодий і тямкий. Різкі манекенні рухи, які він виробив собі у провінції, у Берліні

округлилися, не втративши, однак, своєї молодцюватості, комірець став на сантиметр нижчий. Ще багато чого іншого навчився доктор Фогельзанг за цей час. Фюрер боровся чотирнадцять років, поки добився перемоги. І ось тепер, ставши канцлером, він не сурмить про свій тріумф, він стримується, вичікує, поки ворог не буде зломлений остаточно...

Бернд Фогельзанг у сфері своєї діяльності наслідує тактику фюрера. Як і той, він міг чекати. При всій стриманості своєї поведінки він встиг, однак, підготувати ґрунт для тих часів, коли в сьомому класі гімназії королеви Луїзи запанує справжній німецький дух. Кожний учень знав уже напам'ять поезію Гейнріха фон Клейста «Німеччина – синам своїм», і серце Бернда Фогельзанга починало радісно битись, коли клас хором промовляв могутні, сповнені ненависті рядки. Крім класичного гімна, знали напам'ять і сучасний гімн націонал-соціалістів «Горст-Вессель».

Ректор Франсуа стомлено й похмуро сидів у своєму великому ректорському кабінеті між бюстами Вольтера і Фрідріха Великого. Від Вольтерового духу в гімназії королеви Луїзи й сліду не залишилось, а від духу Фрідріха Великого вціліло лише все погане. Рідко траплялося, щоб хто-небудь зі старих учителів насмілювався захищати ліберальні ідеї, якими колись уславилась його школа. Про перехід Фогельзанга до іншої установи й мови більше не було. Франсуа змушений був безпорадно дивитись, як ця людина назавжди нівечить чутливі розуми його вихованців.

При всьому тому Фогельзанг поводився ввічливо й коректно, не даючи ніяких приводів до скарг. Він, наприклад, не намагався прискорити розв'язку сумного випадку з Оппенгеймом.

З неприємною привітною усмішкою, яка ще більш розтягувала риси його обличчя, кожного тижня принаймні закінчуючи обговорення інших питань, він принагідно казав своєю кумкаючою східнопруською вимовою:

– *Caeterum censeo disciplum Oppenheim esse castigandum.* [9]

Ректора Франсуа морозило від цього дотепу. Він теж намагався всміхнутись з-під своїх білих викоханих вусів. Безпорадно дивився він крізь неоправлені скельця своїх окулярів на цю людину, що холодно, ввічливо й розсудливо всміхалась. Йому здавалось, що Фогельзанг

тримає у своїх червонястих з білявими волосинками руках якесь дуже неприємне боргове зобов'язання.

– Звичайно, колего, – похапливо казав він, – я не випускаю з уваги цієї справи.

І вчитель Фогельзанг більше не наполягав на своїй вимозі, він тільки вдячно всміхався.

– Добре, добре, – казав він і прощався.

Зустрічаючи учня Оппенгейма, ректор Франсуа ніколи не пропускав нагоди сказати йому кілька привітних слів. Бертольд Оппенгейм за останні тижні помітно змужнів. Обличчя його стало задумливіше, твердіше, мужніше. З-під упертого його лоба зосереджено дивились сміливі сірі очі. Жінки почали задивлятися на нього. Про свої особисті справи він говорив щодалі менше. Навіть ректор Франсуа, в дружньому ставленні якого Бертольд не сумнівався, не міг схилити його до одвертої розмови.

Проте, доктор Фогельзанг не чіплявся до Бертольда. Він приділяв йому не більше і не менше уваги, ніж іншим, і не збирався зменшувати його успіхів. Якось, відзначаючи вдалу відповідь Бертольда, він з люб'язною гримасою під густими білявими вусиками, похвалив його:

– Маєте голову, Оппенгейм! Маєте голову!

Другого разу, схвально висловившись про добірний стиль Бертольда, він зазначив:

– Трішечки рідкувато, занадто гладко. Немає нерівностей. Немає гострих країв. Більше твердості, Оппенгейм. «Ландграф, будь твердим».

Бертольдові вистачило почуття справедливості, щоб сприйняти цю думку як обґрунтовану.

Гейнріха Лавенделя турбувала спокійна витриманість Фогельзанга. Фогельзанг не з тих, хто схоче поховати історію з Армінієм Германцем. Чим більше він відтягує, тим небезпечніше.

– Він тільки чекає, щоб біфштекс просмажився, – говорив Гейнріх Бертольдові. – Я наскрізь бачу цю свиню. На твоєму місці я не став би чекати, поки він вирушить у наступ. Go ahead, Бертольд. Вперед! Виклич його. Сміливіше.

Бертольд лише знизував плечима, відмахуючись.

Бертольд тепер мав значно мужніший вигляд, ніж Гейнріх. Прекрасний він мав вигляд. Взагалі, це був прекрасний хлопець. Він

міг усе що завгодно довести або спростувати. Проте, по суті, з них двох Гейнріх був доросліший, Бертольд усе ще дитина. Гейнріхові страшенно хотілося йому допомогти. Але доводилося стояти осторонь і дивитись, як той вибереться. Чорт забирай! Він не наважується вдруге розпочинати розмову з Бертольдом. Повертаючись додому, вони майже не розмовляли. Але тепер Гейнріх часто проводив Бертольда ще один квартал, хоч це й було йому не по дорозі, і Бертольд це помічав.

* * *

Діставши від Гейнріха ляпаса, Вернер Ріттерштег, на прозвище Довгий Телепень, спочатку перестав домагатися його дружби. Він навіть іноді пискливо, істерично знущався з товариша, який раніше викликав його захоплення, проте його серце не витримало, коли одного разу він попросив олівця, і Гейнріх люб'язно, як завжди, простяг йому свій, немов нічого не трапилося. Другого дня він привітався з Гейнріхом знов: «How are you, old fellow?» і знов почав висловлювати йому дружні почуття. Гейнріх залишався холодним. Він лише терпляче зносив підлецування Довгого Телепня. Коли ж Ріттерштег побачив, що Гейнріх тісніше здружився з Бертольдом, у ньому знов піднявся гнів. Як це так? Він, чистокровний арієць, тобто самою природою поставлений вище за першого-ліпшого єврея, він, прийнятий у лави «Молодих орлів» самим Берндом Фогельзангом, – він знизився до дружби з Гейнріхом, а цей невдячний нехтував ним для цього зухвалого Оппенгейма. Яка нечувана ганьба!

По суті, йому було начхати на те, що думав про нього єврейський хлопець. Але справді було не начхати. Його гризло й пекло, що Гейнріх на нього не дивиться. Він мусив йому довести, що він більшого калібра, ніж цей франтик Оппенгейм. Треба було вигадати якусь штуку, аби тільки відкрити Гейнріхові очі.

У той час почалася виборча кампанія. У демократичній газеті «Тагесанцейгер» з'явилась стаття дуже відомого журналіста Ріхарда Карпера, якого націонал-соціалісти вперто називали, знущаючись, Ісідором Карпелесом. У цій статті Карпер висміював численні стилістичні огріхи у книжці фюрера. Газету, звичайно, негайно заборонили, але стаття мала свій вплив, зокрема, справила сильне враження на Бернда Фогельзанга. Йому кортіло хоч у своїй вузькій сфері розправитись з коварним ворогом. Він показав учням свого

класу, які дріб'язкові витівки цього Ісідора Карпелеса, на прізвище Карпера. Він пояснив своїм вихованцям, що в діяльності державного діяча етичний бік важливіший від зовнішніх форм. Він виклав їм свою улюблену теорію про перевагу усного слова над друкованим. Процитував їм, усунувши перед тим найтяжчі огріхи проти духу німецької мови, кілька фраз фюрера з цього приводу. Він заплямував Карпера-Карпелеса, що зменшував, мовляв, велич фюрера, і відніс його до тих елементів, на які падає основна провина у руйнації, у політичному й моральному занепаді німецького народу.

Вернер Ріттерштег боязко вилуплював свої баранячі очі на обожуваного вчителя, що велично кидав з-під білявих вусиків гнівні слова. Але він не міг спіймати погляду вчителя, бо погляд його, – Вернер це прекрасно бачив, – був невідривно втоплений у Бертольда Оппенгейма. Сумніву не було, весь цей різкий випад Фогельзанга спрямований по суті проти Бертольда Оппенгейма.

Довгий Телепень глянув на Гейнріха. Він схрестив руки на парті, схиливши свою широку біляву голову, немов готовий до удару. Вернер Ріттерштег все це помітив, хоч і прислухався весь час уважно до Фогельзангових слів, не пропустивши жодного.

Під час перерви на обід у дворі Довгий Телепень підійшов до Гейнріха Лавенделя. День був ясний, теплий. У цей лютневий день у повітрі повіяло весною.

– Look here, Harry – поглянь сюди, Гаррі, – сказав він, показуючи замість позиченого олівця великий жовтий «Кохінор». Він сам його дуже дбайливо загострив.

– У мене є тепер машинка гострити олівці, американська, патентована, перший сорт! – заявив він Гейнріхові. Він розглядав своїми водяними очима вістря олівця, довге й тонке.

– Ніж би йому в черево всадити, такій свині, – ні з того ні з сього промимрив Довгий Телепень.

Гейнріх Лавендель сидів на кам'яній огорожі двору і гімнастичними рухами викидав то одну, то другу ногу. Почувши слова Вернера, він раптом спинився.

– Ніж у черево? Кому це? – здивовано глянув він на Ріттерштега.

– Зрадникові, звичайно, цьому самому Карперові, який ззаду нападає на фюрера.

Гейнріх нічого не сказав, тільки ледве помітно скривив свої дуже червоні губи. Невеликий на зріст, кремезний, з рожевими щоками, засмаглий, сидів він проти блілого, немов вицвілого, Ріттерштега. Хоч як погано розумівся Довгий Телепень на людях, але він прочитав у цій ледве помітній гримасі все, що думав про нього цей ненависний і обожнюваний друг-ворог: недовір'я до його слів, зневагу, огиду.

Гейнріх нарешті взяв олівець, акуратно насунув наконечник на вістря і сховав його.

– Той, що я тобі позичив, коштував шість пфенінгів. Твій коштує щонайменш двадцять, але я тобі не поверну твої п'ятнадцять пфенінгів.

Ні, так він не спекається «молодого орла» Вернера Ріттерштега.

– Ось побачиш, побачиш, – чіплявся той нещасний, благаючи про довіру, – я все ж таки штрикну його ножом у черево.

І коли Гейнріх відвернувся, знизавши плечима, він додав, невдало намагаючись бути дотепним:

– Якщо я це виконаю, то повернеш мої п'ятнадцять пфенінгів?

– Ти з глузду з'їхав, хлопче, – сказав Гейнріх.

Пролунав дзвінок, перерва закінчилася. Педель Меллентін дивився, як дочка його складає непродані під час перерви бутерброди, і старанно, не помічаючи учня Оппенгейма, привітно вклонився учневі Ріттерштегу, став струнко перед паном викладачем Фогельзангом.

Заняття йшли далі.

* * *

Через два дні в газеті з'явилося повідомлення: якийсь оскаженілий юнак, ускочивши в приміщення редакції «Тагесанцейгер», заколов насмерть журналіста Ріхарда Карпера. Виявилось, що вбивця – учень сьомого класу гімназії королеви Луїзи, Вернер Ріттерштег. На допиті він заявив, що прийшов висловити своє обурення редакторові Карперу за його відому статтю проти фюрера, та Карпер накинувся на нього і почав душити. Захищаючись, він пустив у хід свій ніж. Після допиту Ріттерштег, як повідомляли газети, випущений на волю, бо немає підстав побоюватись, що він утече.

Батько Ріттерштега, заможний комерсант, що посідав чотири почесні посади, згаряча вліпив синові ляпаса. Фрау Ріттерштег голосила. Яка ганьба на всій родині! Але дуже скоро виявилось, що

Довгий Телепень зовсім не негідник, а герой. Фашистські газети надрукували його портрет. Вони писали, що хоч вчинок юнака і не можна безумовно виправдати, проте зрозуміло, що зухвалі випадки журналіста Карпера могли спровокувати німецьку молодь на активні виступи. Знайомі Ріттерштега-батька телефонували до нього, поздоровляли. Йому піднесли ще два почесні звання. Через 24 години батьки Ріттерштега забули, як вони реагували на вчинок сина в перші хвилини, і в їх очах він зробився героєм. Через 48 годин Ріттерштег-батько міг би з чистим сумлінням запрягтися, що ніколи в житті й не міг чекати від свого героїчного сина іншого вчинку, ніж цей патріотичний подвиг. Незважаючи на скрутні часи, він розщедрився і обіцяв синові купити підвісний мотор до його човна.

Доктор Фогельзанг сповнився найглибшої радості. Приклад Ріттерштега показував, яка чуйна німецька молодь, коли тільки вміти як слід підійти до неї; досить було, як виявилось, легкого натяку, щоб штовхнути її на правильний шлях. Безперечно, Вернер Ріттерштег належить до тієї частини німецької молоді, яка має винищити в Німеччині погань, гнилизну, розклад.

Що вам не підходить,
того цурайтесь;
що вас обурює,
того не терпіть.

Юнацтво вміло перетворювати в життя думки Гете. Він, Бернд Фогельзанг, на своїй маленькій ділянці так само, як фігурер у великому – досяг своєї мети. Після подвигу Ріттерштега 18 з 26 учнів сьомого класу оголосили себе націонал-соціалістами; крім Вернера Ріттерштега і Макса Вебера, доктор Фогельзанг виділив ще шість юнаків, гідних того, щоб вступити до лав «Молодих орлів».

А втім, саме цей успіх примушував його діяти з подвійною обережністю. Поки перемога націонал-соціалістів ще неповна, цебто до виборів, є небезпека, що його переслідуватимуть, як морального ініціатора злочину. Ріхард Карпер був популярним письменником. Ліві газети, що, як завжди, переоцінювали роль окремої особи, палко оплакували його смерть. До виборів рекомендувалось бути обережним. Після виборів Бернд Фогельзанг зможе з подвійною гордістю заявити про свою роль у цій справі. Поки що він ледве чи показав Вернеру

Ріттерштегу свою вдячність. Про випадок з Оппенгеймом він більш не згадував.

Натомість гімназисти відчували надзвичайну повагу перед своїм товаришем. Він наочно показав їм, як реагував би який-небудь Вільгельм Тель або Арміній Германець на огидні витівки Карпера. Те, що він послався на самозахист, лише збільшувало його вагу. Перед спритним ворогом цілком припустимі були такі викрутки; вони походять з тієї самої північної хитрості, про яку завжди говорить Фогельзанг.

Довгий Телепень пишався у сяйві своєї слави. Викладачі панькалися з ним, як із сирим яєчком, хоч його успіхи не були задовільні. Влітку він одержить моторний човен і буде цілими днями їздити зі знайомими дівчатами на озері Тейпіц.

Тільки одна крапля гіркоти отруювала чашу його тріумфу. Він вчинив великий подвиг, – адже це був великий подвиг, це всі визнавали, – але той, заради кого він усе це затіяв, цього не визнавав.

Він крутився коло Гейнріха, благально заглядав йому в очі. Невже Гейнріх не скаже йому нарешті: «Я помилявся, Вернер. Я не думав, що ти здатний на такий подвиг. Пробач мені. Ось моя рука». Але нічого цього не було. Цілий тиждень взагалі нічого не було. Від холодного мовчання Гейнріха Довгий Телепень божеволів.

За тиждень він раптом підійшов до Лавенделя у шкільному дворі, якраз там, де він уперше говорив Гейнріхові про Карпера.

– Що ж, – сказав він, – заробив я тепер свої п'ятнадцять пфенінгів?

Він дивився Гейнріхові просто в очі, сповнений тріумфу, впевненості, почуття переваги.

Але Гейнріх холодно поглянув на нього.

– No, sir, – сказав він. І через хвилину додав роздратовано: – Коли хочеш, я відкладу ці п'ятнадцять пфенінгів до того часу, коли з'ясується, чи ти справді захищався.

Бліді щоки Вернера трохи почервоніли.

– А ти що, граєш роль поліція? – різко спитав він.

Гейнріх знизав плечима. От і все. Вернер не хотів сам собі признатись, що помилився у значенні свого «подвига».

Проте на Гейнріха цей подвиг справив велике враження. Вчинок Довгого Телепня, цього *damned fool*, клятого дурня, збентежив усі його думки і почуття. Що він мав робити? Лише він знає про підготовку

вбивства. В ушах його досі звучав писклявий Вернерів голос: «Ніж треба всадити цій свині в череву» і «Побачиш, я ще встромлю йому ніж у живіт». Він відчуває, що історія з олівцем і п'ятнадцятьма пфенінгами міцно зв'язує його з ланцюгом причин цього вбивства. Проте, що інше міг він відповісти, як не «ти з глузду з'їхав»? Всі вони з глузду з'їхали. Ціла країна – це будинок божевільних. Чи не повинен він, Гейнріх, сказати все, що знає, написати слідчому, що цей герой не герой, а хуліган, що це вбивство не наслідок самозахисту, а наперед задумане. Але чого досягне він, посвідчивши проти цього ідіота? Той, хто знає, знає, а інших він не навчить і вони йому не йнятимуть віри. Це створить лише ускладнення для нього, для його батька, для всіх Оппенгеймів, для Бертольда.

Батько, звичайно, відрадив би виказувати Ріттерштега. Навів би якісь солідні яскраві аргументи. І не розмовляючи з батьком, Гейнріх це добре знає і все ж щось спокушає його сказати про те, що йому відомо. Адже треба сказати те, що є. Не можна спокійно спостерігати, коли з якогось злочинного дурня роблять героя. Хоч який би малий був шанс на успіх, треба спробувати все ж прилюдно показувати, що цей молодець – злочинець і дурень. «Go ahead, Harry, – казав він іноді до себе: – Write to the atloney what happened»^[10] – і напівсердито, напівжартівливо перекладав сам до себе: «Рушай, чоловіче!» Проте все ж розважливість перемагала. Він не сідав до столу, не писав, мовчазно тягаючи за собою скрізь те, що він знав.

Вернер Ріттерштег не схотів мовчки знести поразку, якої зазнав від Гейнріха. Коли з Гейнріхом нічого не вдієш, то – горе Оппенгеймові. Він написав листа Фріцові Ладевігу, голові футбольного клубу. Знову вніс пропозицію виключити Бертольда Оппенгейма з клубу за зневагу до германського духу.

До президії клубу входило дев'ять хлопців, в тому числі й Гейнріх. Фріц Ладевіг з незадоволенням доповів про пропозицію Ріттерштега. Хлопці мовчки глянули один на одного: Бертольд був добрим товаришем. Але з іншого боку, Вернера Ріттерштега вважали тепер за героя всієї школи, і не можна було просто без мотивування відхилити його пропозицію.

– Отже, ваша думка? – після паузи звернувся до зібрання Фріц Ладевіг.

– Ви, звичайно, розумієте, що коли Бертольда виключать, то й я піду, – просто заявив Гейнріх Лавендель, блідий, рішучий, ні на кого не дивлячись.

Незабаром мав відбутися матч з гімназією Фіхте, Гейнріх Лавендель був незамінний воротар.

– Про це не доводиться й говорити, – вирішив президіум і відклав обговорення листа Ріттерштега.

Фріц Ладевіг доповів про це Ріттерштегові і запитав його, чи наполягає він на своїй вимозі, незважаючи на загрозу Гейнріха. Вернер Ріттерштег зник, як і всі члени товариства «Молодих орлів», давати на незручні запитання таємничі двозначні відповіді.

– Про це я мушу порадитись із самим собою! – сказав він.

Ще раз він причепився до Гейнріха.

– Я до тебе з пропозицією: я визнаю прилюдно, що я твій друг. Заявлю, що я солідарний з тобою. Це щось важить, чоловіче, за теперішніх умов. Але я можу це собі дозволити. Ти мені тільки одне обіцяй, що ти залишишся у клубі й утримаєшся від голосування. Коли хочеш, можеш повернути мені п'ятнадцять пфенінгів. Скажи: «Домовились». Така нагода не повториться, – спробував він пожартувати. – Або скажи: «О'кей», – всміхнувся він, немов жебрак.

Гейнріх оглянув його з голови до ніг з тією цікавістю, з якою у зоологічному саду розглядають звірів. І відвернувся.

– Зрозумій же, чоловіче, – покwapно, зблідлими губами сказав Вернер Ріттерштег. – Звичайно, ти можеш мені не повертати п'ятнадцять пфенінгів. Це я пожартував. І в клубі можеш голосувати проти. Але ти не підеш з клубу. Хоч це обіцяй мені.

Гейнріх одвернувся, нічого не кажучи. Високий Ріттерштег поклав руки на плечі меншого, кремезного хлопця і канючив далі:

– Будь розумним, не йди з клубу, залишся.

Гейнріх струсив геть довгі бліді руки зі своїх плечей.

* * *

Ректор Франсуа чимраз довше й довше залишався в своєму службовому кабінеті, бо дома в нього стогін стояв від скарг і заклинань Грзової Хмарки. Але й самотність у його великому ректорському кабінеті дедалі більше затьмарювалась. Яка користь з того, що його книжка «Вплив античного гекзаметра на стиль Клопштока» прекрасно посувалася вперед, коли гинула справа його життя? З гіркою безпорадністю спостерігав він, як націоналізм, що наступає по всьому фронту, затьмарює голови його учнів. Він віддано намагався підтримувати світло в світильнику, але ніч насувалася дедалі глибша, поглинаючи це маленьке світло. Варварство, якого не переживала Німеччина з часів тридцятирічної війни, поширювалося по всій країні. Ландскнехти панували. Їхнє дике виття заглушало прекрасні голоси німецьких поетів.

З почуттям огиди перегортав Франсуа «Скарбницю націонал-соціалістських пісень», офіціальну збірку пісень націонал-соціалістів, з якої на вимогу Фогельзанга вихованці Франсуа вчили напам'ять вірші. І що то були за вірші!

Коли граната рветься
Від щастя серце б'ється...

Або:

Сміється серце в грудях,
Коли єврейська кров юшить.

У класних кімнатах, де колись звучали строфи з Гете і Гейне або стислі переклади клейстівської прози, – тепер виригують це паскудство! Обличчя у ректора кривилося від огиди. Тепер він яскраво уявляв собі, як варвари, вдершись в античне місто, перетворювали храми на стайні для своїх коней.

Альфред Франсуа охоче побував би на Максрегертштрассе, розважив би душу з другом своїм Густавом, почерпнув би від нього втіху і бадьорість. Але в цьому йому було відмовлено. Густав підписався під відомою відозвою проти варварів, і газети варварів кожні два-три дні

накидалися на нього, мов люті пси. Густав був заплямований, і фрау Емілія дуже суворо заборонила Франсуа бувати в нього.

Вчителі з його школи, що були близькі до його напрямку, не наважувались на жодне вільне слово, бо їх з усіх боків цькували.

Старіючий ректор самотньо проводив дні у своєму великому кабінеті. Справа його життя гинула перед його очима, гинули друзі, гинула Німеччина. Він знав, що скоро і в цьому кабінеті, в його останньому притулку, для нього не залишиться місця, як і для бюста Вольтера.

Одного дня ректор Франсуа зустрів учня Оппенгейма в довгому коридорі, що вів у фізичний кабінет. Бертольд ішов повільно. Він мав вигляд зовсім дорослої людини. В очі Франсуа впало, що хлопець, незважаючи на спортивні вправи, починає так само, як його батько, ставити ноги всередину носками. Він дивився на заклопотане Бертольдове обличчя, на його сміливі сірі сумні очі. Він подумав, що Гророва Хмарка напевне не похвалила б його за це, але все ж не міг не затримати хлопця. Він і сам не знав, з чого почати розмову. Нарешті, почав своїм лагідним, тепер завжди сумним, голосом:

– Ну, Оппенгейм, що ви тепер читаете в класі?

У голосі Бертольда було, здається, більше сумної примиреності, ніж гіркоти, коли він відповів:

– Патріотичного поета Ернста Моріца Арндта і патріотичного поета Теодора Тернера, і знов-таки «Скарбницю націонал-соціалістських пісень», пане ректор.

– Гм, так, – сказав ректор Франсуа і глянув навколо себе. Крім двох малих учнів третього класу, не було нікого, навіть педеля Меллентіна. Він сказав, поборовши спазм у горлі: – Бачте, дорогий Оппенгейм, так уже повелося: Улісс цікавий, Улісс схильний до авантур, Улісс потрапляє в печеру Поліфема. Це властиво всякій добі. Але невід'ємною частиною кожної доби є й те, що, кінець кінцем, Улісс перемагає Поліфема. Іноді цього доводиться чекати дещо довше. Я вже навряд чи доживу до цього, але ви доживете.

Учень Оппенгейм глянув на свого ректора. По суті, він у сімнадцять років здавався старшим за п'ятдесятосьмирічного ректора.

– Ви дуже ласкаві, пане ректор, – сказав він.

Ці прості слова прозвучали як утіха для ректора Франсуа.

– Ось що, власне, я хотів вам сказати, Оппенгейм. Недавно вийшло з друку популярне видання «Гігантів» Дебліна. В цілому книжка дещо химерна, але в ній є дві басні, які треба, віднести до найкращих сторінок німецької прози. Слід було б їх внести в усі шкільні хрестоматії. Прочитайте їх, будь ласка, любий Оппенгейм. Одна з них про місяць, а друга – про собаку і лева. Вас без сумніву порадує, що навіть у наші часи в Німеччині ще пишуть такою прозою.

Учень Оппенгейм уважно вдивлявся у свого ректора. Потім з якоюсь дивною неухважністю він відповів:

– Дякую, пане ректор, я прочитаю ці речі.

Можливо, це похмурий спокій Бертольдого голосу так вплинув на ректора Франсуа, що він не міг стриматись. Він підійшов майже впритул до учня Оппенгейма, що був вищий за нього на зріст, і поклав йому обидві руки на плечі.

– Не втрачайте бадьорості, Оппенгейм, – сказав він. – Прошу вас, не втрачайте ви бадьорості. Ми повинні всі нести нашу долю. Що краща людина, то важче їй. Попросіть, будь ласка, свого дядю Густава показати вам листа, якого Лессінг написав після народження свого сина, це було, здається мені, 1777 чи 1778 року, – ваш дядя Густав знає, про що я думаю. Стисніть зуби, Оппенгейм, і тримайтеся.

Хоч ректор Франсуа не був саме тим, кого Бертольд вважав за справжнього чоловіка, проте ця розмова оберігла його на кілька днів від надмірної гіркоти. Наступного вільного дня він зайшов до дяді Густава і попросив того листа.

– Зрозуміло, листа писано в грудні 1777 року. Оригінал зберігається у Вольфенбуттлерівській бібліотеці. Прекрасний лист. Факсиміле видрукував Дюнцер.

Він показав Бертольдові листа. Бертольд прочитав:

«Любий мій Ешенбург, я скористався моментом, коли моя дружина лежить зовсім непритомна, щоб подякувати Вам за Ваше доброзичливе співчуття. Моя радість була така коротка, і я втратив його так неохоче, цього сина. Бо він мав так багато розуму. Не думайте, що небагато годин мого батьківства зробили з мене зоологічного батька. Я знаю, що я кажу. Хіба це не був розум, що його мусили витягати на світ залізними щипцями? Що він так скоро втямив, що з справою негаразд? Хіба це не був розум, що він скористався першою нагодою, щоб піти геть. Правда, він забирає з

собою й матір. Бо мало надії, що я не втрачу її. Я теж хотів мати те, що мають інші люди. Не пощастило мені від того. Лессінг».

Бертольд далі перегорнув збірку листів, прочитав лист, писаний за тиждень:

«Мій любий Ешенбург, я ледве можу згадати, що за трагічного листа я вам написав. Мені дуже соромно, якщо там прохопилися хоч найменші ознаки розпачу. Надія, що моїй дружині покращає, кілька днів тому ще дуже поменшала. Дякую Вам за копію гецівської статті. Ці речі є тепер єдине, що може мене розважити. Лессінг».

І був там ще один лист, писаний за три дні після другого:

«Любий Ешенбург, моя дружина померла, і цього горя я зазнав. Я втішаю себе, що більше подібного горя не доведеться пережити, і стає легше. Отже я знову мушу починати самотньо прямуватиме життєвим шляхом. Будьте так ласкаві, любий Ешенбург, випишіть і надішліть мені з вашого великого Джонсона увесь розділ «Evidence»^[11] з усіма відповідними цитатами».

Бертольд читав. Було трохи незвичайно, що ректор Франсуа порадив йому прочитати якраз цього листа про народження з допомогою щипців. Але Бертольд був зворушений. Те, що цей Лессінг біля смертної постелі своєї видимо дужелюбимої дружини повідомляв друга про її смерть і, раніше, ніж устигло висохнути чорнило, просив прислати йому літературу для роботи – це було надзвичайно. Йому нелегко було, цьому письменникові Г. Е. Лессінгу. Коли він писав свого «Натана», оголошуючи себе прибічником рівноправності євреїв, тодішні фашисти заявляли, що його підкуплено. Проте ніхто не вимагав від нього, щоб він просив пробачення і зрікався написаного. Через півтора роки після того темніше стало в Німеччині.

Бертольд оглядав довгі високі ряди книжок. Це все Німеччина. І люди, що читають ці книжки, – Німеччина. Робітники, що в вільний свій час сидять у робітничих університетах та вивчають науку трудно зрозумілого Карла Маркса – Німеччина. І філармонічний оркестр – Німеччина. І автомобільні перегони на Афус^[12] та робітничі спортивні фереїни – теж Німеччина. Але, на жаль, і книжка націонал-соціалістських пісень – Німеччина, і сволота в коричневій формі – теж. Чи це безглуздя справді пожере все інше? Чи справді залишаться

правити безумці, замість потрапити до божевільні? Німеччино, моя Німеччино! Це захопило його зненацька. Він навчився володіти собою, він і зараз стримується. Але став смутний і червоний, так що дядя Густав підступив до нього, поклав йому на плече сильну, волохату руку і сказав:

– Голову вище, хлопче! У цій країні температура не падає нижче двадцяти дев'яти градусів.

* * *

Едгар Оппенгейм у конторі ларингологічної станції міської клініки підписав, не читаючи, ряд листів, поданих йому сестрою Геленою.

– Так, сестро Гелено, – сказав він, – а тепер можна мені ще збігати в лабораторію.

Він мав перевтомлений, загнаний вигляд. Сестра Гелена рада була б, щоб він з чверть години відпочив у лабораторії. Але цього не можна, ситуація була надто небезпечна. «На мою думку, – сказав їй таємний радник Лоренц, – тепер цю історію мала би взяти в свої руки якась солідна особа жіночої статі».

– На жаль, пане професор, – сказала вона, – я ще не можу вас відпустити. Прошу, прочитайте це, – і вона показала на кілька газетних вирізок.

– Ви дедалі суворіші до мене, сестро Гелено, – спробував Едгар усміхнутись. Він слухняно взяв вирізки, прочитав їх. Це були звичні напади, тільки тон їх був ще різкіший, вульгарніший. Там було сказано, що в одному з кожних двох випадків операція Оппенгейма кінчалась смертю оперованого. Едгар Оппенгейм для своїх убивчих дослідів-операцій використовує виключно пацієнтів третього класу. Це, нібито, ритуальні вбивства найвищого стилю, які єврей-лікар робить з усією публічністю, щоб дати змогу єврейській пресі курити йому фіміам. Очі лікаря потьмарились від гніву.

– Це вони вже пишуть цілі місяці, – різко сказав він, – хіба ви не могли звільнити мене від цього?

– Ні, – відповіла Гелена коротко.

Її голос після гучного незадоволеного голосу Едгара звучав удвічі тихше, але не менш рішуче.

– Ви не повинні далі заплющувати очі, пане професор, – сказала вона з тією суворістю, з якою примушувала пацієнта проковтнути

неприємні ліки. – Ви повинні щось зробити проти цього.

– Але ж кожен знає, – нетерпляче сказав Едгар, – що ми маємо тільки 14,3 відсотка з летальним результатом. Навіть сам Варгуус визнає, що більш ніж у п'ятдесяти відсотках усіх випадків, які вважалися безнадійними, оппенгеймівський метод веде до цілі. – Едгар, спробувавши пом'якшити свою різкість, усміхнувся. – Я завжди готовий дати допомогу, сестро Гелено... Та коли в цих свиней вселився біс, то хіба саме я мушу його виганяти? Ви не повинні вимагати від мене забагато.

Але вона не піддалась на цей тон. Вона сіла, не мавши наміру так швидко закінчити розмову, і сиділа тут, міцна, тверда. Пояснювала йому, що статті цих газет читаються не медиками, а фанатизованою юрбою. Ця фанатизована юрба має вплив на долю міської клініки. Він не може це відкладати надалі. Він повинен скаржитись, – вимагала вона тихо, але рішуче, – негайно скаржитись. Чи він захоче ждати, поки таємний радник Лоренц натякне йому про це?

Едгар Оппенгейм віддавав належне логіці сестри Гелени, але відчував огиду до цієї справи.

– Люди, – різко зауважив він, – що пишуть такі статті, і ті, що вірять їм, підлягають лікуванню у божевільні, а не суду.

Він не може з ними порозумітись, так само як і з медикусами з пралісів, які запевняли, що пневмонію можнавилікувати, лише поклавши пацієнтові на око кал антилопи.

– Коли міністерство або старий Лоренц вважатимуть за потрібне спростувати писанину цих людців, то я не можу їм перешкодити. Але сам я цього не зроблю. Я не асенізатор.

Цього разу сестра Гелена не досягла успіху. Але вона і думки не мала відступати. Вона сьогодні ввечері знову розпочне дискусію, завтра ранком знову, завтра ввечері теж. Хіба цей великий учений, ця дитина, її професор Оппенгейм не уявляє собі, що діється навколо нього?

У лікарнях, в університеті, скрізь бездарні медики нюхом чули світанок для себе. Насувалася епоха, в якій уже не були вирішальними ні заслуги, ні обдарованість, а лише належність до певної раси. Сестра Гелена мала достатню природничу освіту, щоб знати, що в расовій теорії є стільки ж мудрості й дурості, скільки й у вірі в відьом та чортів. Але для всіх, кому таланти інших стояли на перешкоді, було

привабливою річчю замінити брак власних заслуг доказом неєврейського свого походження. Щоправда, досі вони не насмілювались повстати проти її професора. Він належав до десятка або дюжини німецьких лікарів зі світовим ім'ям; його студенти, його хворі були віддані йому. Але хіба він не бачить, як, наприклад, загальна недоброзичливість впливає на його улюбленця, доктора Якобі? Маленький потворний чоловічок ставав усе полохливішим, незграбнішим, ледве наважувався підходити до своїх пацієнтів. А цей незрозумілий професор не хоче цього помічати, не хоче упевнитись, що справа з кандидатурою маленького Якобі пропаша, втішає його з незбагненим оптимізмом, що, мовляв, затвердження – це справа кількох днів.

Тільки безглуздий випадок вирвав Едгара Оппенгейма з тієї добровільної сліпоти, якою він досі захищався від похмурої дійсності. Одного вечора пацієнта третього класу, якого пильно лікували, впіймали на тому, що він всупереч суворій забороні лікаря курив сигару. В цього чоловіка була хвороба гортані; куріння шкодило не тільки іншим хворим у палаті, а найбільше самому йому. Санітарка ввічливо попросила хворого відмовитись на якийсь час від куріння. Він відбувався жартами, не слухався. Вона наполягала, він опирався. Нарешті вона мусила викликати на допомогу чергового лікаря, доктора Якобі. Побачивши маленького, некрасивого єврея, хворий зовсім сказився. Хрипким голосом він немов гавкав, що чхати він хотів на те, що єврейські лікарі йому наказують. Вся ця крамничка може йти під три чорти, а професор найпершим. Досить з нього правити тут за дослідного кролика. Він, німецький чоловік, уставить гарному панові професору пірце в німецьких газетах. Маленький доктор стояв перед ним сполотнілий, безпорадний. Інші пацієнти теж втрутились. Одягнені в синьо-смугасті халати, вони стовпились навколо доктора Якобі. З усіх боків, з ліжок линула до нього гавкуча, хрипка лайка, вигуки, прокльони. Доктор Якобі не мав для галасуючої, бунтуючої палати нічого, крім доводів розсудливості – цього найменш придатного засобу заспокоєння. Сестра Гелена натрапила на щасливу думку викликати доктора Реймерса. Цей заспокоїв «повстанців» двома-трьома міцними грубими прокльонами. Він не побоявся схопити підбурювача за плечі, міцно струснути ним, виставити його з лікарні. Інших він мужньо-грубуватим тоном умовив. Ті, що спочатку

найголосніше висловлювались за бунтівливого курця, зауважили тепер, що він смердюк, який і від Гінденбурга і від Господа Бога не залишив би чистої волосини, і незабаром у палаті чути було тільки тихий голос сестри Гелени.

Зміни в меблевій фірмі Оппенгеймів, підбурні статті проти брата Густава, непристойні статейки проти нього самого Едгара мало бентежили: ця брудна сварка збила його з ніг. Він не міг збагнути, як це хворі, яким допомагали з такою старанністю й досвідченістю, нападали на своїх лікарів, незважаючи на очевидний успіх лікування.

Його вразило те, що навіть ці люди, які зазнали на собі позитивного впливу його лікування, наважились пожертвувати своїм здоров'ям заради цих під'юджувальних статей. Він заявив сестрі Гелені, що порушить судову справу.

Вже наступного дня Едгар зробив візит професорові Мюльгейму. Він спитав Мюльгейма, чи не можна спонукати прокурора *officio*^[13] розпочати справу, бо ж він, Едгар, все-таки державний службовець. Замість відповіді Мюльгейм спитав, у якому році народився Едгар. Тоді він добув коньяк виробу цього року і налив йому чарку. Його порізане зморшками хитре обличчя стяглося у безнадійну усмішку, він сказав:

– Боюсь, Едгаре, що ніякої іншої поради я не зможу вам дати.

Спантеличений, Едгар спитав: як це й чому? Хіба можна сумніватися у тому, що твердження цих газет – безсоромна брехня? На доказ того можна навести величезний матеріал, переконливий для всякого профана. Що ж може заважати йому порушити справу? Хіба вони живуть не у правовій державі?

– Як ви сказали? – перепитав Мюльгейм. Але, побачивши спрямовані на нього злякані очі розмовника, пояснив: – Якби ви прийшли до мене ще місяць тому, Едгаре, коли хоч якоїсь частини законів принаймні формально додержувались, то й тоді, як сумлінний адвокат, я мусив би відрадити вам подавати скаргу. Адже ці газетні писаки старалися б довести свою правоту.

– Але ж... – роздратовано перебив Едгар.

– Знаю, знаю, – махнув рукою Мюльгейм, – довести це вони не спромоглися б. Але ваші противники накомпонували б нових ще абсурдніших і брудніших обвинувачень, суд порушував би все нові й нові додаткові слідства і на вашу голову вилили б стільки бруду, що від

самого обурення ви могли б сконати. Не забувайте, Едгаре, що наші противники мають над нами величезну перевагу – безумовну відсутність чесності. Отже через те вони тепер при владі. Вони завжди застосовували такі примітивні засоби, які іншим здавались просто неможливими, та в кожній іншій країні вони б і були неможливі. Майже всіх скільки-небудь значних керівників лівих вони попросту постріляли одного за одним. І цілком безкарно. Повірте мені, Едгаре, в цій Німеччині не знайдеться тепер жодного судді, який засудив би цих газетних писак. А після виборів до рейхстагу ви не знайдете жодного суду, який би тільки прийняв таку скаргу.

– Не вірю, не вірю, – скипів Едгар і стукнув по столу; але це прозвучало як крик про допомогу.

Мюльгейм знизав плечима. Добув із шухляди бланк на доручення, попросив Едгара підписати.

– Завтра ж я розпочну вашу справу, – сказав він, – але я хотів застерегти від розчарування.

– Як же мої пацієнти можуть довіряти мені, коли про мене можна безкарно говорити такі речі? – злостився Едгар.

– Хто ж вас примушує лікувати ваших пацієнтів? – з гіркотою питав і собі Мюльгейм. – Хто вам сказав, що цього хоче ця держава?

– Але судді, – гарячився Едгар, майже по-дитячому здивований, – судді ж мають вищу освіту; вони ж знають, що це все нісенітниця. Чи, може, вони справді вірять, що я ріжу християнських немовлят.

– Вони вмовляють себе, – відповів Мюльгейм, і при цьому гнів різко скривив його маленьке хитре обличчя, – що досить вам було народитись десь там на сході, щоб по крові і нахилам бути здатним на це.

Зовсім спустошеним почував себе Едгар після розмови з Мюльгеймом. Невже за кілька тижнів так змінився світ, чи за свої сорок шість років він нічого не розумів у ньому?

* * *

Наступного дня він завів довгу розмову з дочкою, Рут. Рут звикла, що батько мило й добродушно жартує з нею. Так він розмовляв з нею і цього разу, але щось інше звучало в його словах, і дівчина скоро відчула, що його упевненість похитнулася. Хоч вона й знала, що батько з природознавчої, так би мовити, точки зору вважає за безглузді її

націоналістичні переконання і що він розмовляє з нею на ці теми тільки для розваги, проте вона не могла відмовитися від захисту своїх ідей з тим запалом щоразу, як і вперше. Помітивши в ньому менший опір, вона й сама пом'якшала. Гіна Оппенгейм мовчки сиділа при цій розмові. Це була нерозумна, мала на зріст жінка. Вона нічого і ніяк з того, що говорилося при ній, не втямила. Але вона чудово знала тон і поведінку чоловіка й дочки. Вона з острахом дивилась на несміливі спроби Едгара шукати науки у дочки.

На цьому ж тижні старий таємний радник Лоренц повідомив Едгара, що професор Варгуус категорично відмовився підтримати кандидатуру доктора Якобі. Тримався Лоренц на цей раз особливо суворо – справжній «страх божий», яким знали його студенти. Едгар став далекогляднішим за останні дні, він бачив за суворістю цього старого його болісну розгубленість.

– Дайте мені пораду, колего, – гримотів старий, і слова, мов уламки скель, вилітали з його блискаючого золотом рота. – Що мені робити? – Він наставив на Едгара свій величезний мідночервоний, опушений сивим волоссям череп. – Я, звичайно, можу відстоювати кандидатуру Якобі. І Якобі пройде. Але тоді ця наволоч викреслить нам з кошторису статтю на утримання вашої лабораторії. Порадьте ж мені?

Едгар розглядав свої руки.

– Мені здається, пане радник, цілком ясным, що треба робити, – сказав він, і голос його звучав рішуче й виразно, наче він доводив пацієнтові потребу операції. – Кандидатуру Якобі ви знімаєте, а я відмовляюсь від свого процесу проти цієї наволочі, якщо дозволите сплагіатувати ваш вислів. – Він засміявся і, здавалося, був у чудовому настрої.

Старий Лоренц почував себе препогано. Цей Едгар Оппенгейм чудовий учений і симпатична йому людина. Лоренц дав йому обіцянку. Старий Лоренц усе може, усе робить, нічого крім Бога не боїться у цілому світі. А тепер, раптом уперше в своєму житті він боїться цієї наволочі, яка їм перекреслює кошторис, і він, Лоренц, ламає обіцянку. Свинство! Але ж пункт про лабораторію у кошторисі він не дасть викреслити. Йому часто доводилося повідомляти близьких друзів і родичів пацієнта, що операція не вдалася, що пацієнт помер. Старий Лоренц був людиною справедливою; ця ситуація була в десять разів гірша.

– Чи не вважаєте ви, пане таємний радник, що буде правильніше, коли я сам покину всю цю справу, перш ніж вони мене викинуть? – спитав раптом Едгар усе з тією ж безнадійною, крижаною усмішкою на губах.

Обличчя старого Лоренца посиніло.

– Ви, мабуть, здуріли, Оппенгейм! – вибухнув він. – Розплюште очі. Цей народ хворий на гостру хворобу, а не на хронічну. Забороняю вам вважати її за хронічну. Чуєте, чоловіче! Наволоч! – вигукнув він раптом і стукнув великою червоною рукою по столу, аж папери розлетілись. – Всі вони наволоч, ці політики. І я не хочу танцювати під їхню дудку. Якщо вони цього сподіваються, то це їхня помилка. Я не поступлюся.

– Гаразд, – сказав Едгар. – Я вірю, пане таємний радник, що ви зробили все, що могли. Ви – добрий товариш.

– Не знаю, Оппенгейм, – відповів старий Лоренц, – уперше в житті я цього не знаю. Ось що.

* * *

Виготовлення моста, який мав оздобити рот пана Вольфсона, затяглося на довший час, ніж пан Вольфсон передбачав, та й подорожчав цей міст. Вісімдесят п'ять марок заправив у кінці місяця з пана Вольфсона дантист Ганс Шульце, «старий оселедець», на тій підставі, що під час роботи над зубами Вольфсона виявилось ще кілька каріозних зубів. У кого іншого дантист менше, як сто монет, не взяв би ні в якому разі. Жартами й умовляннями Вольфсонові нарешті пощастило схилити дантиста погодитися на 75 монет. 50 він одразу заплатив, як було умовлено. Нові зуби таким чином ще не стали його власністю. Він міг, звичайно, покласти на стіл дантиста ще 25 марок і зробити зуби своєю власністю невід'ємною, Якщо він цього не робить, то виключно через те, що наслухався від людей про майбутню інфляцію у зв'язку з вступом націонал-соціалістів до уряду і сподівався внести решту платні вже в знецінених грошах.

Новий фасад був дорогий, але ж пишний. Вусики на губі пана Вольфсона виділялись тепер справді хвацько, а нові бездоганні зуби вигідно відтіняли його швидкі, жваві чорні очі. Маркус Вольфсон усміхався покупцям частіше, ніж колись.

Але на самоті він усміхався рідко, незважаючи на золоту й білу свою пишноту, хоч справи в магазині були тепер кращі, ніж колись. Чутки про інфляцію спонукали багатьох купувати предмети домашнього господарства, замість того, щоб вкладати свої гроші до ощадкаси. Пан Вольфсон у лютому цього року одержав преміальні, хоч звичайно не так багато, як минулого листопада, та, по совісті сказавши, він не має підстав скаржитись на погані справи. Його засмучували інші речі. Насамперед – окремі дрібниці; сама по собі кожна з них – пусте діло, але всі вкупі можуть усякому зіпсувати апетит. Самоповага пана Вольфсона, наприклад, не зменшується від того, що пан Леман, приймаючи його в своєму кафе, тепер уже не питається, чи все гаразд у нього, чи ні. «Берлінер цейтунг» від якогось часу, як не прикро, лежала там в одному-єдиному примірнику, і якби не купувати її самому, то можна було б постаріти, поки одержиш її. Не меншала самоповага пана Вольфсона й від того, що у фереїні «старих оселедців» його зустрічали тепер не так радо, як раніше. Але це все-таки була неприємність. Одного разу там стався випадок, який серйозно засмутив пана Вольфсона. Завжди, коли грали в скат, партнери якнайпильніше стежили, щоб ніхто не шахраював при підрахунку виграшу, бо двадцять процентів виграшу йшли до каси фереїну. З цих двадцяти процентів оплачувались витрати фереїну, а в першу чергу витрати на велику «чоловічу екскурсію», яка відбувалася щороку під Вознесіння. Коли якось пан Вольфсон мав особливо гарний виграш і партнери його незадоволено бурчали з цього приводу, він, сплачуючи проценти до каси фереїну, добродушно сказав, втішаючи партнерів, що це піде їм-таки на вознесінську екскурсію.

– Гей, Августе, – звернувся він до одного, що найбільше програвся, – ти ж однаково вихлищеш сам-один половину всієї горілки, отже нічого тобі бурчати.

– Не дуже-то квапся, – одрізав той, – ми ще подумаємо, чи взяти тебе у ту поїздку.

Це, звичайно, був тільки дурний жарт. Август був напідпитку, і Вольфсон удав, наче нічого не чув.

Але удар Августа відчутний був і досі, слова Августа ще й нині дряпають Вольфсона.

Мабуть шурин, Моріц Еренрейх, усе ж має рацію, що розквітується з цим усім. Так воно й є: третього березня Моріц сідає у

Марселі на пароплав «Марієт-паша», що має відвезти його до Палестини. Він буде друкувати й видавати гебрейську спортивну газету в палестинському місті Тель-Авів. До речі, він виявив чимало благородства: дещо з хатніх речей залишає Вольфсонові. Пан Вольфсон, прощаючись, дивиться на Моріца і зі смутком, і з деякою радістю. Тепер, коли Моріц всерйоз їде, Вольфсон відчуває, що жалкуватиме за ним більше, ніж спочатку уявляв собі; з іншого боку, він радий, що спекався його нарешті, бо, незважаючи на бадьорі свої висловлювання, він уже не може з таким апломбом, як раніше, ставитися до вічного скигління шурина.

Ні, упевненість пана Вольфсона підкопана, підточена з усіх боків. Це не тільки дрібні випадки в кафе Лемана чи в «старого Фріца», в гуртку «старих оселедців». Далеко більше побоювань вселяє справа з домоуправителем Краузе і з вогкою плямою над картиною «Гра хвиль». На жаль, пан Вольфсон уже не запанібрата з Краузе. Звичайно, обидва подеколи ще перекидаються двома-трьома слівцями, коли випадково зустрінуться. Але вже зрідка випадає, щоб пан Краузе розповів якийсь анекдот. А коли пан Вольфсон ще недавно прямо поставив питання про те, коли ж нарешті буде знищено оту мокру пляму, яка вже сягає попід картину, то Краузе погордливо і напрямки заявив, що нехай пан Вольфсон при такій дешевій квартирній платі не дуже квапиться; є безліч людей, які візьмуть цю квартиру разом з плямою, ще й подякують. Звичайно, незважаючи на це, Краузе продовжить термін контракту, в цьому Вольфсон не має сумніву. Але ця його відповідь усе ж таки є й залишається щиро німецьким нахабством, і Вольфсон цього йому не подарує.

А втім, розмови з Краузе – то банкет, як порівнювати із принагідними зустрічами з паном Рюдигером Царнке. Під час роботи над мостом пан Вольфсон малював собі в уяві, яка це буде приємність – маючи новий фасад, зустрітися з паном Царнке на сходах. Досі при зустрічах пан Царнке мав звичку глузливо всміхатись, показуючи при цьому міцні білі зуби. Пана Вольфсона гризла досада за те, що, маючи такі зіпсовані зуби, він не може відповісти такою ж глузливою усмішкою. Саме уявлення, як він з новим фасадом у роті віддасть панові Царнке золотом і білістю його глузливість, сповнює йому серце приємним хвилюванням. Але він зарано радів. Пан Царнке вступив у фашистський загін, став начальником загону. Гордо тупав він

ботфортами по сходах вгору і вниз, сяючи коричневою пишнотою костюма і двома зірками на комірі. Побачивши його здалека, пан Вольфсон відчув, що коліна в нього підгинаються; він волів би вернутися, піднятися знов сходами, захватись у свою квартиру. Але й тут він не мав певного притулку. Пан Царнке, особливо, коли знав, що Вольфсон дома, грубим голосом ревів фашистські гімни зі словами про єврейську кров, що бризкає з ножа фашистові на радість, розповідав голосно, щоб чути було до останнього слова, своїй жінці, що наці, як тільки стануть оце п'ятого березня до влади, так одразу зроблять закришку з євреїв, вдавався у кровожерні подробиці, як євреї повинні будуть відступати з тротуара, коли покажеться фашистський солдат, або, ще більше, офіцер. Нехай якийсь єврей гляне скося, і не вчується, як дістане по пиці. Йому, Царнке, буде особливо приємно попоратись коло такої свині. Він тоді дасть їй особливе напучування, а після такого повчання той вже зможе визбирувати по одній свої кістки з канави. Погано почував себе пан Вольфсон, слухаючи ці розмови. Маленький, зовсім не бравий, хоч і з новим фасадом, сидів він у своєму вольтерівському кріслі, не наважуючись і пискнути. Відсилав дітей до спальні, дивився на вогку пляму, вмикав радіо: може, буде щонебудь дуже гучне, військовий марш або народна пісня, яка заглушить повідомлення сусіда.

Іноді, коли музика була дуже войовнича, він малював у своїй уяві, як він віддячить Царнке, коли настане якась зміна, а цього ж недовго чекати. Він поставить Царнке на сходи. На верхню ступеньку стане сам, а на нижчій стоятиме пан Царнке. «Що ви собі думаєте, ви, шмаркачу! – скаже Вольфсон. – Чим це ви кращий від мене? Ви називаєте мене свинею, пане. Це недозволенна річ! Ви уявляєте собі, що ви чимось кращі за мене тільки тому, що я єврей. Та це сміх. Мої предки ще тоді цивілізували, коли ваші шановні панове-предки ще мавпами в пралісі по деревах лазили. Зрозуміли, дубино? А тепер – з дороги!» І з усіх дверей повиходять люди і будуть слухати: пан Ротбюхнер, фрау Гоппегарт, пан Вінклер, фрау Йозефзон, і всі радітимуть з тої гостроти, з якою він заграє марша тому бовдурові в ботфортах. Це «буде ціле свято для них, особливо для фрау Йозефзон, звичайно. І коли пан Царнке забиратиметься звідси, мов побитий собака, тоді він ще піддасть йому такого стусана в зад, що Царнке всі східці носом перелічить. Пан Вольфсон зловтішно малює собі, як пан

Царнке, злетівши отак униз, через силу встає, шукає загубленого під час польоту ботфорта, обчищає свою коричневу куртку і, знітившись, ганебно тікає.

Пан Вольфсон так широко всміхається своїм солодким мріям, що білі і золоті його зуби всі оголюються. Тихо, але чітко вимовлює він про себе всі фрази, якими він раз і назавжди ліквідує свого ворога. Але тут замовкає радіо, знову чути голос Царнке, і пан Вольфсон згасає і знічується у своєму кріслі.

Ах, закінчилось затишне життя у його улюбленому домовому комбінаті на Фрідріх-Карлштрассе. «My home is my castle». Цей шкільний спогад не має тепер практичного значення. Правда, всі двісті сімдесят квартир ще й досі однакові, як коробки сардинок, але пан Вольфсон якось дивно змінився. Всього тільки шість, та ні, всього чотири тижні тому він був один із двохсот сімдесяти голів родин, мав такі самі обов'язки, як інші, такі самі думки, такі самі радості, однакові з ними турботи, однакові права, був мирний платник податків, який ні від кого нічого не вимагав, і до якого ніхто не мав претензій. Тепер усі інші залишилися тими, що й були, а він – він читав це в усіх кутках, чув на всіх вулицях, – він раптом став лютим вовком, який призвів до загибелі рідну країну. Як? Чому? Пан Вольфсон сидів, міркував, не розумів цього.

Найкраще йому було в магазині. Але й там уже було не так, як раніше. Торгівля йшла жваво, було багато роботи. Але тільки припинялась на хвилину гарячкова діяльність, тоді всі стояли за прилавками з тупим сумом на обличчях. Навіть спритний, моторний довірений Зігфрід Брігер був не такий моторний, як раніше; помітно стало, що йому вже понад шістьдесят років.

А потім настала зміна, трапилася подія, яка ще, мабуть, глибше, ніж усяка інша, вразила пана Вольфсона. Шеф – Мартін Оппенгейм – був ласкавий пан і добре ставився до своїх підлеглих, але внутрішньо він був гордовитий, це вже безперечно так. Цими днями Мартін Оппенгейм випадково зайшов у філію на Потсдамерштрассе і був свідком того, як пан Вольфсон – небувалий випадок – випустив із рук покупця, що пішов, нічого не купивши. Покупець був несимпатичний чоловіча, один із тих, певне, які викидають людей з вагонів підземки, в усякому разі фашист. Але готовість пана Вольфсона до послуг кожному покупцеві здебільшого впливає і на таких типів. Він мало не

вмирав від сорому, що як на зло так схибив саме сьогодні, перед очима шефа.

І дійсно, тільки пішов покупець, Мартін Оппенгейм важкими кроками підійшов до Вольфсона:

– Що, схибили, Вольфсон?

– На жаль, так, пане Оппенгейм, – відповів Вольфсон і чекав нагінки, наговоривши купу доводів, хоч добре знав, що ніякі доводи не залагодять справи: хибити не можна.

І тут сталося диво: нагінки не було. Навіть більше: Мартін Оппенгейм подивився на нього сумними тьмяними очима і сказав:

– Не завдавайте собі смутку від цього, Вольфсон.

Маркус Вольфсон був меткий, спритний чоловік. Але тут йому забило дух. Мартін Оппенгейм безперечно збожеволів.

– Ви якось змінилися, – провадив хазяїн, – неначе помолодшали, посвіжішали.

Вольфсон схаменувся, шукав відповіді:

– Це тільки зуби, пане Оппенгейм, – пробелькотів він. Але одразу йому спало на думку, що не годиться показувати себе марнотратом перед хазяїном; напад божевілля у пана Оппенгейма вибив Вольфсона з рівноваги. – Я мусив заборгуватися через це, – поспішив він додати, – але довше не міг відкладати цієї справи.

– У вас є хлопчик, чи не так, Вольфсон? – спитав Мартін Оппенгейм.

– Хлопчик і дівчинка, пане Оппенгейм, – відповів Вольфсон. – Відповідальна справа в наші часи. Ми душею за ними впадаємо, але іноді хотілося б, щоб їх не було. – Він вибачливо, трохи досадливо всміхнувся біло-золотою усмішкою.

Мартін Оппенгейм подивився на нього. Вольфсон чекав, що хазяїн скаже що-небудь жартівливе, легковажне, підбадьорливе. Так воно годилося. Мартін Оппенгейм так і зробив.

– Вище голову, Вольфсон, – сказав він. Але тут же додав щось запаморочливо дивне, щось зовсім недоречне, неприродне для власника такої великої старої фірми, зовсім непідходяще. Дуже тихо і, як здалось Вольфсонові, сумно й похмуро водночас, він сказав:

– Усім нам тепер нелегко, Вольфсон.

* * *

Мартінові Оппенгейму дійсно було нелегко. Наближалися вибори. Ні в кого не залишалось сумніву, що націонал-соціалісти прийдуть до влади, а з ними – сваволя й насильство. Що ж зроблено фірмою Оппенгейм, щоб захистити себе від бурі? Найближчими днями всі оппенгеймівські філії, крім головної крамниці, зіллються під фірмою «Німецькі меблі», і на цьому крапка. А чи зв'язались вони знову з Вельсом, чи поновили ті гіркі переговори, які так по-дурному зірвались з його, Мартінової, провини?

Мартін Оппенгейм сидів на самоті в директорському кабінеті. Важко поклавши на стіл обидві руки, він нерухомо дивився перед собою тьмяними карими очима. З усіх боків лунав свист і рев проти Оппенгеймів. Майже щодня з'являлися статті проти Густава або проти Едгара, з'явилися перші вилазки і проти фірми. Чи не Вельсова це справа? Мартін довго витягав пенсне, надів його і, важко ступаючи, підійшов до грамоти, що висіла в рамках під склом і оповіщала, що: «Купець Іммануель Оппенгейм з Берліна зробив німецькій армії добрі послуги своїм постачанням. Генерал-фельдмаршал фон Мольтке».

Мартін зняв рамку, перевернув її і машинально подивився на зворотний бік. Коричневі сорочки поширюють тепер документ, з якого видно, що меблева фірма Оппенгеймів пожертвувала фереїнові «Червоний спорт» десять тисяч марок. Газети репродукували факсиміле цього документа, його вивішують у казармах штурмових загонів. Документ був надрукований на справжньому бланкові меблевої фірми Оппенгеймів і підписаний за всіма правилами його, Мартіновим, ім'ям. Такий документ дійсно існував, та тільки йшлося справді не про десять, а про одну тисячу марок і не про «Червоний спорт», а про єврейський спортивний гурток. Але що дасть йому спростовання? Хіба Едгарові, якого обливають поміями, легше від того, що існують сотні живих свідків його знань і майстерності?

Мартін повісив лист Мольтке на місце; довго і повільно хитаючи головою, пішов назад до бюро. Раптом його велике обличчя жахливо змінилось. Важкою рукою стукнув він по столу. «Проклята банда!» – процідив він крізь стиснуті зуби.

Лайками не допоможеш. Сорок вісім років він умів володіти собою. Не діждуть вони того, що він утратить цю здатність.

А може все ж таки переговори з Вельсом посунулись? Брігер, такий завжди балакучий, меткий Брігер примовчує, чорт би його побрав. Мартін боявся спитати його прямо.

Важкий, масивний, роздратований, сидить він за бюро. Йому надто швидко доведеться взнати, як іде справа з Вельсом. Він відчуває це, боїться цього, певен цього. Сьогодні ввечері він довідається про це від людини, від якої йому багато неприємніше це почути, ніж від Брігера. Жак Лавендель просив його заїхати до нього сьогодні ввечері. Дуже терміново треба поговорити, є важливі новини. «Як же погано йдуть справи, – думає Мартін, – якщо Брігер не наважується говорити сам, а посилає замість себе Жака Лавенделя».

Увечері Мартін сидить у Жака Лавенделя, як завжди балакучого й безпосереднього. Його наполегливо запрошують спробувати булочок з вишуканим паштетом із гусячих печінок і випити чарку доброго портвейну. У Жака завжди треба їсти й пити.

Жак навпростець приступає до розмови.

– Якби моїй родині довелось існувати лише на Кларину частину в ділі, – говорить він своїм хрипким голосом, – то і в цьому разі, запевняю вас, Мартіне, я б за першу-ліпшу ціну продав зараз цю частину. Якщо найближчими днями не пощастить забезпечити себе будь-якими надійнішими способами, ніж ці сумнівні «Німецькі меблі», – то я передбачаю «плач на ріках Вавилонських». Так, ось ще, – неначе пригадує він і мрійливо примружує очі, відкушуючи половину маленької булочки з гусячим паштетом, – Брігер просив мене повідомити вас про стан справ з Вельсом. Вам, Мартіне, певно здається, що справа кепська, – він усміхається звичайною своєю іронічною привітною усмішкою, – але це не так. Я вважаю, що становище не таке погане.

Він запиває решту булочки портвейном. Мартін стежить за його рухами, секунди тягнуться без кінця, нерви Мартіна мало не рвуться від напруження: яка нестерпна йому ця людина, що сидить тут, жує й п'є.

– Суть у тому, – продовжує нарешті Жак Лавендель, – що лютому «гоєві» не так важить сам предмет переговорів, як форма. Йому потрібна пошана.

Жак робить малесеньку паузу перед тим, як сказати слово «пошана», він говорить його з ледве помітним іронічним акцентом. І

одразу це поняття стає якимсь порожнім, виїденим, смішним. Мартін глибоко ображений тим, що Жак наважується висміювати речі, які його, Мартіна, так хвилюють. Жак продовжує:

– Уявіть собі, Мартіне, пан Вельс, хоч це й смішно, просто закохався у вас. Він обов'язково хоче мати справу з вами, а не з паном Брігером. Він хоче, щоб ви прийшли до нього. Очевидно, у вашій крамничці він почувається не досить упевнено.

Мартін зручно сидить у комфортабельному кріслі. У Жака Лавенделя меблі не оппенгеймівські і не модні, але зручні. Проте у Мартіна таке відчуття, наче він не дуже міцно сидить. Його огортає слабкість, вона йде від ніг, як тоді, під час шторму, коли він на невеличкому пароплаві уперше перепливав океан, прямуючи до Америки. Не занепасти духом. Самовладання. Гідність. Для нього вони... і тут Мартін, який, на противагу більшості берлінців, уникає жаргонних словечок, раптом точно визначає, чим є для шурина його, Жака Лавенделя, такі речі, як самовладання і гідність. Для нього вони «шмонцес». Але Мартіна це не обходить, він не Жак, і він робить зусилля і лише трохи міцніше стискає ручки крісла.

– Навряд чи я піду до Вельса, – каже він.

Голос його звучить стримано, може ледве-ледве буркотливіше, ніж звичайно. Він бачить Кларин погляд на собі, йому здається, що сестра дивиться на нього з відтінком співчуття. Але він не хоче її співчуття, він плює на її співчуття. Його очі раптом втрачають сонний вираз, від їх тьмяності і сліду не лишається, у них горить яскрава лють.

– І не подумаю! – кричить він і встає. – Що ця свиня собі думає? Він вважає, що я підставлю йому голову, щоб він плюнув на неї. Сміх! І не подумаю йти до нього.

Жак і Клара мовчки спостерігають за розлютованим Мартіном. Жак розкрив очі й уважно і дружньо придивляється до Мартіна. В його хрипкому голосі, коли він звертається до Мартіна, нема й сліду іронії. Навпаки, Жак умовляє Мартіна як старший досвідчений друг.

– Викричіться вдосталь, Мартіне, – каже він, – вам полегшає. Але я вважаю, що, звикнувши до цієї думки, ви побачите, що вам без цього не обійтись. Мені легко уявити собі приємніші речі, ніж розмова з паном Вельсом. Але зачинити крамничку – це ще гірше. Відпочиньте, подумайте і йдіть до Генріха Вельса. Якомога скоріше. Найкраще завтра ж. Завтра вранці. Чого б ви не домоглись від Вельса, все буде

виграшем. І чим раніше ви до нього прийдете, тим більшого ви зможете від нього домогтись.

Мартін сів.

– І не подумаю, – похмуро повторив він, якимось дивно тихо після цього шумного вибуху.

– Go ahead, Мартіне, вперед, – з незвичною душевністю знов заговорив Жак, – треба покінчити з Вельсом.

«Зараз би треба кричати, казатись, – думав Мартін, – але перед ними це безглуздо. Вони обоє надто розважливі. Вони дивляться на людину мовчки й співчутливо, а в глибині душі зневажають її».

Похмуро й прямо сидів він у кріслі. Відчував неприємну слабкість у колінах. Йому раптом страшенно захотілось їсти, але булочки з гусячим паштетом були огидні. Він встав і різко відсунув крісло.

– Ну, – сказав він, – мені, мабуть, пора. Спасибі за булочки і за вино. І за пораду, – їдко додав він.

– До речі, – почала раптом Клара спокійним, рішучим голосом, – я б не примушувала хлопця.

Мартін здивовано звів очі.

– Я зробила помилку, порадивши йому попросити вибачення, – провадила Клара.

Мартін нічого не розумів. Що таке, про що вона? Якого хлопця? Бертольда? А що там знову? Виявилось, що він нічого не знав, Бертольд ніколи й слівця не зронив про цю історію. Це вразило навіть Жака Лавенделя, який звик нічому не дивуватись. Він розповів шуринові весь цей епізод, обережно, делікатно.

Цього разу Мартін більш не дбав про самовладання, про гідність. І не лютував, як кілька хвилин тому з приводу Вельса. Обидва удари – один по одному – відняли у нього лютість, як і самовладання. Оппенгейми мабуть повинні бути стертими з землі, переможеними. Це було визначено наперед. Опирається немає сенсу. Нападки на Едгара, статті проти Густава. Завтра він має піти до Вельса, до цього тупого, ганебного Генріха Вельса, він мусить піти і принизитись. І Бертольд мусить принизитись, його гарний, здібний, любий хлопчик. Бертольд сказав правду, але вони не дозволяють йому казати правду. Від того, що Бертольд його син, він повинен принизитись і заявити, що правда це брехня.

Мартін сидів, опутивши голову. «Іов», – подумав він. Як це було з Іовом? Він – розчавлена людина. Багато мук зазнав він, справа його загинула, діти його загинули, його вигнали з рідного краю, він ворогував з Богом. А потім Гете використав цю історію і зробив із неї пролог до свого «Фауста». Роздавлена людина. Це визначено наперед. У день Нового року все визначається наперед, а в Судний день скріплюється печаткою, – так його вчили в дитинстві. Може, треба було в Судний день закривати крамниці, хоча б в пам'ять Іммануеля Оппенгейма. Брігер завжди пропонував це. Дома стоять у шафі три або чотири Біблії, не заважало б час від часу почитати й Біблію, хоча б ту саму історію Іова, та все часу нема. Ні на що не вистачає часу, і на гімнастику не вистачає часу. Стаєш старим дідом, роздавленою людиною і залишаєшся без нічого.

– Я б не примушувала хлопчика, – повторила Клара, – скоріше я б взяла його з гімназії.

– Побачимо, – сказав Мартін розсіяно, не уважно. – Але до Вельса я не піду, – сердито буркнув він. – Ще раз спасибі. – Він спробував усміхнутись. – Ви вже пробачте, багатенько звалилося зразу на мою голову.

– До Вельса він, звичайно, піде, – сказав Жак, коли Мартін пішов. – Їм занадто добре жилося завжди, – додав він задумливо. – Вони не звикли до труднощів.

Вулицею, співаючи, проходив загін фашистських найманців, що поверталися з передвиборних зборів. Штурмовики співали:

Коли граната рветься
Від щастя серце б'ється.

Жак Лавендель похитав головою. Можна і навпаки сказати:

Коли граната б'ється
Від страху серце рветься.

Він спутив жалюзі, вибрав кілька грамофонних платівок з улюбленими співами. В кімнаті пахло булочками з паштетом і вином. Жак Лавендель мрійно поклав у рот ще одну булочку, повільно став жувати, запиваючи маленькими ковтками вина. Схиливши набік широку рудувату голову, заплющивши очі, він підспівував грамофону:

Десять братів нас було,
Торгували ми вином,
Один, сердега, вмер,
Лишилося нас дев'ять.

Йосель на скрипоньку,
Тев'є на бас.
Заграйте мені пісеньку,
Розважте на час.

* * *

Тим часом Мартін вернувся на Корнеліусштрассе. Лізелотту і Бертольда він застав ще в «зимовому садку». Він глянув на Бертольда. Помітив, як за останні тижні хлопець одразу став більш дорослим і, як і він, заклопотаним. Який же з нього поганий батько: як довго він нічого не помічав! Він поклав важку руку на плече Бертольда. Син тепер дійсно переріс його.

– Нічого, сину, – сказав він.

Бертольд одразу зрозумів, що батько все знає. Він з полегшенням подумав, що ось тепер батько заговорить з ним про це.

– Розмова з Жаком була неприємна? – спитала Лізелотта.

Перше, ніж Мартін увійшов у кімнату, вона з його кроків уже знала, що з ним трапилось якесь лихо.

– Так, святом, чи, кажучи стилем нашого шуряка, – «йонтефом», цю розмову назвати не можна.

Мартін допитливо подивився на Бертольда, Чи треба зараз говорити з ним? Він виснажений, втомився як пес. Найкраще було б загасити світло, заплющити очі і не зразу лягти спати, а посидіти в кріслі, ось так, не рухаючись. Крісло не таке зручне, як у Жака, це – оппенгеймівське крісло. Він міг би дозволити собі дорожчі речі, і лише з почуття обов'язку він обставив свою квартиру виключно оппенгеймівськими меблями. Він зіпсував тоді переговори з Вельсом лише тому, що був у невідповідному настрої. Може, відкласти на завтра розмову з Бертольдом? Але зараз при Лізелотті легше говорити. А завтра йому треба до Вельса. Завтра він піде на приниження.

– І тобі, сину, довелось останнім часом чимало пережити, – починає він.

Голос звучить ясно, не дуже напружено. В людині більше сили, ніж вона думає. Як часто здається: тепер кінець, не можу більше, все. А проте, завжди знаходиш у собі якісь запаси енергії.

– Ти, Бертольде, виявив велику чуйність, коли вирішив не обтяжувати нас своїми історіями. Але я і мати охоче допомогли б тобі.

Лізелотта повертає ясне обличчя від одного до другого. Важко їй було останнім часом: з одного боку – мовчазний батько, з іншого – мовчазний син. До християнки, дружини єврея і матері сина-єврея, час ставить тепер жорстокі вимоги. Добре, що Мартін нарешті заговорив.

– Тобі дуже не пощастило з твоєю доповіддю, Бертольде, – каже вона, дослухавши Мартіна. – А тебе так радувала ця робота.

Важко було б коротше і простіше висловити все те, що сталося у зв'язку з цією доповіддю. Але Бертольд відчуває, що слова матері вичерпують усе, що вона не менш, ніж він, розбирається в усіх відтінках подій.

– Доповідь була добра, – несподівано й палко сказав Бертольд. – У мене зберігся рукопис. Ви пересвідчитесь – і ти, батьку, і ти, мамо, – це найкраще з усього, що я будь-коли зробив. І директор Франсуа підтвердить це. Доктор Гейнціус був би дуже задоволений.

– Авжеж, авжеж, мій хлопче, – заспокоювала його Лізелотта.

– Але тепер доводиться мати справу з доктором Фогельзангом, – повертається Мартін до теми розмови. – До пасхальних канікул, тобто до перевodu в восьмий клас, залишилось два місяці. Треба потерпіти цей час.

– Ти вважаєш, що я маю просити вибачення? – Бертольд намагається говорити об'єктивно, навіть діловито, без гіркоти. – Відмовитися від своїх слів? – додає він сухо.

Можливо, що саме ця сухість і викликала в Мартіна роздратування. «Я втомився як пес, – думав він, – мені до біса важко. Треба було відкласти цю розмову на завтра».

– Я поки що нічого не вважаю. – Мартін хотів сказати це подружньому, але вийшло досить різко. – Що, по-твоєму, може викликати відмова від вибачення? – трохи помовчавши, продовжував він холодно, ніби зважуючи.

– Можливо, що мене виключать, – сказав Бертольд.

– Це значить, – констатував Мартін, – що тобі доведеться відмовитись від німецької школи взагалі. А можливо, що і від пізнішої

наукової діяльності в межах Німеччини. – Тон його був все такий же діловито-холодний, розважливий. Він витяг пенсне, почав протирати скельця. – Адже ти розумієш, Бертольде, що я не можу на це погодитись.

Бертольд глянув на батька. Батько сидів прямо, зосереджений, цілеспрямований. Розмовляв із ним, як з людиною, із якою в нього ділові стосунки і від якої треба чогось домогтися. Так ось який був його батько, коли йому треба було добитись свого! Він, Бертольд, значить, мав рацію, не починаючи розмови з батьком про свої труднощі. Але щось треба сказати. Його відповіді чекають.

– Я багато чого взяв би на себе, – обережно почав він, – аби не просити того... – він завагався, – ...вибачення, – знайшов він нарешті потрібне слово.

– Нам усім тепер чимало доводиться брати на себе, – жовчно пробурчав Мартін, не дивлячись на сина. Слова його прозвучали суворіше, ніж він того хотів.

Бертольд зблід, закусив нижню губу. Перелякана Лізелотта поспішила зм'якшити враження від слів Мартіна.

– Я думаю, – звернулась вона до Бертольда, – що саме тепер, коли у батька створилось таке тяжке становище, йому було б приємніше, якби ти поборов себе.

– Не мучте мене, – похмуро пробурчав Мартін. – Змовилися ви всі, чи що, катувати мене. О, ці пси, ці мерзенні підлі пси! – раптом закричав він.

Бертольд ніколи не бачив, як батько кричить. Він схопився, злякано подивився батькові в очі, широко розкриті, похмурі, почервонілі. Тепер і Лізелотта була дуже бліда.

– Я думаю, Бертольде, тобі слід було б попросити вибачення, – сказала вона надзвичайно тихо.

– Слід було б, слід було б, – глузував Мартін. – Він повинен це зробити. Мені теж доводиться робити багато такого, що мені не до душі, – повторив він зло, уперто.

– Не будемо зараз нічого вирішувати, – просила Лізелотта. – Відкладемо на ранок, – просила вона. – Ніхто не стане тебе примушувати, – звернулась вона до Бертольда. – Проти своєї волі нічого не роби, хлопчику.

Після цього вибуху Мартін сів. Губи його були міцно стиснуті. «Волосяниця і попіл, – лізли в голову уривки думок, – Каносса, Іов». Треба було відкласти цю розмову на завтра. Він подивився на сина, на дружину якимись порожніми очима.

– Сорок вісім років, – сказав він нарешті, – потрібно було мені, щоб зрозуміти, що збереження власної гідності іноді не варто тієї ціни, яку ми за це платимо. Тобі сімнадцять років, Бертольде. Кажу тобі, що це так. Але я не вимагаю, щоб ти вірив мені.

Він говорив спокійно, але це було, як однотонний крик. Його слова звучали як погаслі, і сам він, великий і важкий, здавався таким виснаженим, що Бертольд і Лізелотта злякалися цієї втомленості більше, ніж попереднього гнівного вибуху.

* * *

Наступного дня ранком, за п'ять хвилин одинадцята, Мартін Оппенгейм сидів на третьому поверсі меблевої крамниці «Генріх Вельс і син».

Вельс запросив його на одинадцяту годину. Він не сам підійшов до телефону, а звелів передати через службовця, що Мартін може прийти об одинадцятій. Мартін з'явився за п'ять хвилин одинадцята.

Його не провели до відгородженої кімнати, а запропонували чекати в приміщенні крамниці. На третьому поверсі було просторо, багато повітря, надзвичайно чисто. У крамниці «Генріх Вельс і син» панував порядок. У Мартіна Оппенгейма було досить часу, щоб пересвідчитись у цьому, бо його змусили довго чекати.

Він сидів на стільці, мабуть, надто маленькому для його важкого тіла. Сидів прямо, в негарній позі, намагаючись нерухомо дивитись вперед, не повертаючись ні праворуч, ні ліворуч. Покупців було дуже мало. Проте, навколо Мартіна був жвавий рух. Службовці бігали взад і вперед, удаючи, нібито чимсь зайняті. Вони з цікавістю розглядали власника меблевої фірми Оппенгеймів, який сидів на низенькому стільці і чекав, поки пан Вельс його прийме.

Мартін Оппенгейм все помічав, але він не бажав цього бачити, він сидів нерухомо.

Він подивився на годинник: шістнадцять хвилин на дванадцяту. У нього був гарний важкий золотий годинник. Він одержав його від діда Іммануеля, коли йому минуло тринадцять років і його вперше

викликали читати Тору. «Німецькі меблі» мають, звичайно, нову торговельну марку, портрет старого Іммануеля зник із бланків фірми. Нова марка зроблена дуже гарно, Клаус Фрішлін замовив її першорядному художникові. Але гарні марки є на бланках багатьох фірм.

Тепер, мабуть, уже двадцять п'ять хвилин на дванадцятую. Ні, двадцять одна. Тільки сидіти прямо, не опускає голову. Бертольдіві буде важче. Він, Мартін, мусить тільки сидіти. А хлопчик його мусить стати перед товаришами і сказати: «Те, що я видавав за правду, – брехня. Я брехав».

Одинадцять годин тридцять хвилин. Мартін кличе найближчого службовця і просить нагадати панові Вельсу, що він чекає.

Об одинадцятій годині сорок хвилин пан Вельс наказує просити його. Пан Вельс одягнений у форму начальника загону, з зірками, аксельбантами, пряжками.

– Я примусив вас довго чекати, Оппенгейм, – почав він. – Політичні справи, знаєте. Сподіваюсь, ви зрозумієте, Оппенгейм, що в наші часи на першому місці політика.

На дерев'яному, в жорстких зморшках, обличчі Вельса грала тонка гостра усмішка, і говорив Вельс тоном начальника з підлеглим. Йому хотілося до кінця натішитись своєю перемогою. Мартін відразу побачив це. «Оппенгейм», – назвав його Вельс. Він завдав Мартінові удару. Але удар викликав і іншу реакцію: у ту ж мить Мартін змобілізував усе, що було в ньому з комерційного інстинкту, швидкого ділового чуття. Цей тип, цей тупий негідник хотів його принизити. Він змушений був пропустити все повз вуха, змушений був знехтувати гідністю, якої додержував сорок вісім років. Та що вдієш, такий уже вийшов цей місяць лютий у Німеччині. Добре. Він знехтує свою гідність. Але він вимагатиме за це плати. «Оппенгейм» – назвала його ця свиня. Гаразд, він піде на це, він не буде більше «паном Оппенгеймом». Він і на більше піде. Але все це буде занесено на ваш рахунок, пане Вельс.

– Звичайно, пане Вельс, – каже він чемно. Він все ще стояв.

– Ваш пан Брігер розказав мені про вашу пропозицію, Оппенгейм. Мартін стояв.

– З вашим паном Брігером легше зговоритись, ніж з вами, Оппенгейм. Але я знаю з досвіду, що потім виникають усякі

«непорозуміння». Я хотів уникнути їх. Через те я й викликав вас. Сідайте, прошу.

Мартін слухняно сів.

– Вам ясно, що ім'я Оппенгейм і все, що тільки нагадує його, повинно зникнути. В оновленій Німеччині немає місця оппенгеймівським меблям. Ви це розумієте?

– Звичайно, пане Вельс.

Мартін Оппенгейм розумів усе, що хотілося панові Вельсу. «Так, пане Вельс, звичайно, пане Вельс», – безупинно злітало з його уст, а коли пан Вельс глухим голосом, похмуро сипав дотепами, Мартін усміхався. В одному тільки випадку він довго не поступався, – це, коли пан Вельс вимагав, щоб і головна крамниця Оппенгеймів на Гертраудтенштрассе перестала існувати, як оппенгеймівська, і щоб головна контора «Німецьких меблів» перейшла сюди, до пана Вельса, в його головну крамницю. Мартін дуже чемно попросив не включати головної крамниці в акційне товариство «Німецькі меблі», – цей невеличкий магазин Мартін буде вести особисто сам, він нічим не може зашкодити міцному меблевому об'єднанню. «Чванькувата наволоч», – подумав пан Вельс. Ясно було, що Оппенгейм має рацію, що дійсно збереження оппенгеймівського магазину на Гертраудтенштрассе було тільки дорогою розкішшю, яку хотів залишити собі Мартін Оппенгейм. Але навіть це Вельс не хотів йому дозволити. Він владно наполягав на своєму, а Мартін дуже чемно не поступався.

Мартін дуже скромно навів довід, який мав переконати Вельса. Якщо залишиться хоч один оппенгеймівський магазин, то вся операція безумовно нікому не здаватиметься вимушеним заходом, темною справою. Після довгих розмов погодилися, що головний магазин на Гертраудтенштрассе до першого січня залишиться за Густавом і Мартіном, а потім – або ліквідується, або перейде у фірму «Німецькі меблі».

– Ясно, Оппенгейм? – спитав пан Вельс.

– Звичайно, пане Вельс, – відповів Мартін.

Почали обмірковувати деталі. Розглядали можливості врегулювання різних складних питань, встановлювали межі участі Оппенгеймів у керуванні і прибутках нового товариства «Німецькі меблі». І тут Мартін з глибоким внутрішнім задоволенням відчув, що

він в ударі. Для кожного суперечливого випадку він знаходив завжди нові окремі розв'язання, далеко влучніші й дотепніші, ніж розумно обмірковані загальні настанови професора Мюльгейма. Умови Генріх Вельс ставив непомірні. Але він розтратив свою енергію на владні вимоги суто формального порядку і тепер, знесилений, не помічав пасток у податливих складних пропозиціях Мартіна. З дурнуватою чванливістю ішов він на поступки.

Покінчивши з адміністративними і фінансовими питаннями, він знову піднісся на небеса. Стільки років поспіль Мартін Оппенгейм примушував його ковтати гіркі пілюлі, так нехай же тепер відчує, що тепер він, Генріх Вельс, узяв гору і що Мартін Оппенгейм цілком у руках у Генріха Вельса.

– «Хто купує в Оппенгеймів, купує добре й дешево», – глузував Генріх Вельс. – Усе визначалося цим «дешево». В «Німецьких меблях» наголос буде перенесено на «добре». Ваша «дешевина» назавжди щезне з асортименту нового підприємства, – грубо й різко рубав він, підписуючи угоду. – Нова Німеччина не потерпить погані – «тинефа», кажучи по-вашому. Ми будемо торгувати дорого, але солідним товаром.

«Дурень, ідіот, нікчема, головешка без мозку, коричнева сорочка», – думав Мартін.

– Звичайно, пане Вельс, – кивав він.

Після того як Мартін пішов, Вельс ще досить довго сидів за столом. Машинально мацав він зірки й аксельбанти своєї коричневої форми. Він був задоволений з себе. Він як слід завдав цій гордовитій наволочі. Приємно бачити противника поваленим на землю, відчувати, як топчеш ногою його потилицю. Йому довго довелося ждати, майже до старості, але в нього ще досить сил, щоб повністю натішитись приниженням ворога. Він дожив до цього. Тепер світ знову вирівнявся. Тепер зірки й аксельбанти його коричневої форми набули значення. Тепер пани, вроджені пани, сидять там, де їм годиться, а вискочки валяються в ногах у них, покірливо слухаючи закони, диктовані цими панами. Як він може бути чемним, цей Мартін Оппенгейм! «Так, пане Вельс», «Звичайно, пане Вельс». Сумирність, чемність цих слів солодкою музикою звучатимуть у нього в ушах навіть на смертній постелі. Він відтворив у пам'яті годину, коли Мартін Оппенгейм його принизив тоді на Гертраудтенштрассе. «Як би ви не обпеклися,

панове», – подумав він тоді, коли виходив. Він пригадує точно, як це було, коли він виходив, як хлопець-ліфтер дивився із здивованим обличчям на його власне похмуре лице. Тепер ви обпеклися, панове, і похмурість зійшла з його обличчя.

Мартін, після пережитого напруження, почував себе менше розбитим, ніж сподівався. Він сидів у своїй машині, він їхав на Гертраудтенштрассе, перед ним була широка спина Францке, він сидів, можливо, не так прямо, як завжди, але все ж таки прямо, і з уст його не сходила напівсвідома задоволена усмішка. Так, він був задоволений. Довгий час – рік, а може кілька років, – він погано влаштовував свої справи. На його місці Іммануель Оппенгейм давно б уже одвіз родину в надійне місце, перевів гроші куди слід, а діло ліквідував би. Але з того, що він сьогодні зробив, Іммануель Оппенгейм був би задоволений. Немає сумніву, Генріх Вельс, цей нікчема, певен, що здобув величезну перемогу. Але перемога ця схожа на перемоги німців під час світової війни. Вони перемагали, а противники вигравали. «Звичайно, пане Вельс». Мартін усміхнувся.

Він зараз же сів до столу і письмово оформив усну угоду з Вельсом. Викликав Мюльгейма. Багато пунктів, умить придуманих Мартіном під час розмови з Вельсом, були так тонко сплетені, що навіть Мюльгейм не зразу міг охопити їх з усіма наслідками, які з них випливали. Це справило Мартінові велику приємність. Він підписав угоду і надіслав її для підпису до Вельса.

Нелегко було уявити, що звідусіль зникнуть портрети Оппенгеймів, ім'я Оппенгеймів, проте в той самий день він сам узявся це здійснювати.

Він викликав до себе пана Брігера і пана Гінце і встановив техніку здійснення цього заходу. Похмурий, надзвичайно прямий пан Гінце запропонував замість портрета Іммануеля Оппенгейма повісити портрет Людвіга Оппенгейма – одного з братів, убитого у Франції у 1917 році.

– Перед такими речами у цих бандитів ще збереглася якась пошана, – сказав він скрипучо.

Останнім часом і пан Брігер, і пан Гінце помічали, що Мартін Оппенгейм перестав гордо замикатись у собі, відгороджуватися неприступною стіною. Але тут раптом у ньому прокинувся колишній Мартін. Він скося коротко глянув на пана Гінце.

– Ні, Гінце, – холодно відрізав він тоном, який не допускав заперечень. – Ім'ям мого брата Людвіга я не купую концесій.

Увечері він сам, хоч у цьому не було ніякої потреби, зняв зі стіни рамку з грамотою фельдмаршала Мольтке, дбайливо загорнув її в папір, обережно перев'язав стрічкою і взяв з собою. Коли він виходив, старий похмурий швейцар Лещинський відкрив рот, чого ніколи досі не траплялося, і сказав:

– До побачення, пане Оппенгейм.

Задоволення з сьогоднішнього ділового успіху, за який так дорого заплачено, вдома швидко розтануло. Коли Мартінові доводилося повідомляти родичів про якісь неприємні новини, йому завжди треба було збиратися з силами для цього. Але перед колосальністю і жорстокістю того, що тепер на них впало, зникло навіть його постійне прагнення зберегти самовладання й гідність. Такий величезний біль немає потреби приховувати. Можна кричати, оголено, безсоромно. Він просив родичів зібратись у нього завтра ввечері, і вони прийшли.

Він повідомив про угоду з Вельсом. Він не говорив про приниження, яким йому довелося заплатити за досягнутий успіх. Але ніхто не зрозумів, про які досягнення він говорить. Ясно було одне: меблевої фірми більш не існує. Тільки Жак Лавендель зрозумів його:

– Мазелтоф! – поздоровив він Мартіна й привітно, від щирого серця схвалюючи, глянув на нього. – Це у вас прекрасно вийшло, Мартіне! Чого ви хочете? Спочатку справа виглядала як банкрутство, а тепер все піде як по маслу, або принаймні як по маргарину.

Але тону Жака ніхто не підтримав. Щоправда, Мартін спробував досить гірко пожартувати. Дідів портрет висить у Густава, зате він, Мартін, забезпечив себе для оздоблення квартири листом Мольтке. Але незабаром перед лицем загальної пригніченості рештки радості Мартіна з приводу його успіху з Вельсом остаточно зникли.

І ось вони, сім'я Оппенгеймів, сидять навколо великого круглого стола часів Іммануеля Оппенгейма, навколо старого, солідного стола, зробленого з горіхового дерева під особистим наглядом Генріха Вельса-старшого. Зі стіни дивиться на них портрет діда Іммануеля. З дня іменин Густава, коли всі Оппенгейми зібрались на Максрегертштрассе, вони не були вкупі. Вони були тісно згуртовані одне з одним, це відчувалося, і портрет Іммануеля був частиною їхньої сім'ї. Але ця згуртованість була тепер чи не найціннішим з того, що

вони мали, – єдиною тривкою цінністю. Решта упливала, вислизала з-під ніг.

Жак Лавендель знов спробував підбадьорити їх скептичним жартом, але марно; незабаром він піддався загальному настрою.

Кілька хвилин ці великі, масивні люди сиділи мовчки. Густав не саяв, як звичайно, Мартін забув про самовладання й гідність, Едгар – про впевненість вченого, який має успіх, Жак Лавендель – про свій оптимістичний скепсис. Вони були дужі люди, освічені й обдаровані, сильні у своїй галузі, здатні витримати натиск ворога, кожен жорстокий удар долі. Але тепер вони сиділи, втративши свою впевненість, пригнічені, засмучені, бо вони відчували всією своєю істотою: те, що було перед ними, не було окремим нападом ворога або окремим ударом долі. Це був землетрус, розгул згущеної, бездонної, мов океан, світової глупоти. І що можуть зробити перед лицем такого стихійного явища сила й розум окремої людини?

* * *

Після короткої дискусії у футбольному клубі хлопці ухвалили виключити Бертольда. Вони зробили це дуже неохоче. Не тільки тому, що з виходом Гейнріха матч з гімназією Фіхте був приречений на невдачу, але й тому, що вони вважали Бертольда за доброго товариша. Вони самі добре не знали, за що по суті вони його знеславили.

Гейнріх Лавендель був розлючений. Бертольд, на його думку, поведився, щоправда, дещо нерозумно (на його місці Гейнріх зрікся б своїх слів), проте дуже порядно. Якби Гейнріхові треба було навести приклад героїзму, він вказав би на Бертольда. Задають праці на теми про конфлікти з сумлінням у Валленштейна, у Торквато Тассо. Дурниці, панове! Справжні проблеми – тут. Як треба діяти – розумно чи порядно? Якийсь класичний француз сказав: «Якби мене обвинуватили в тому, що я поклав у кишеню і вкрав собор Паризької Богоматері, я негайно б пустився навтьоки». Поведінка, яку рекомендував цей француз, розумна. Гейнріх теж поводить розумно. Він і на думці більше не має викривати цього сопляка, цього клятого дурня, Довгого Телепня. А Бертольд, навпаки, чинить порядно: він не зрікається своїх слів. У двадцятому сторіччі розумом безперечно доб'ється більше, ніж чесністю. Все ж Бертольд викликає його повагу, Гейнріх його дуже любить.

Гірко дивився Гейнріх на зростаючу самотність свого друга й родича. Бо, виключивши Бертольда з футбольного клубу, хлопці мушили піти й далі. Раніш тільки «Молоді орли» принципово не розмовляли з Бертольдом, а тепер поволі до них долучились і інші.

Бертольд тинявся зосереджений, мовчазний. Почав погано спати. Якось після вечері Лізелотта сказала йому:

– Я помітила, що в тебе пізно вночі горить світло, Бертольде. Я гадаю, що в такому винятковому випадку тобі слід спробувати снодійний засіб. Коли безсоння не припиниться, ти можеш взяти що-небудь у домашній аптечці.

– Спасибі, мамо, – сказав Бертольд. – Обійдусь і без цього.

Він уперто намагався переконати себе, що йому байдуже, як до нього ставляться товариші по класу. В нього є друзі: дядько Йоахим Ранцов, кузина Рут, Гейнріх Лавендель, Курт Бауман. Курт, треба віддати йому справедливість, поводиться цілком чесно. Він і не думає підтримувати цей ідіотський культ героя, створеного в класі навколо Довганя. А це вже щось значить.

Одного разу Бертольд знов дістав у своє розпорядження машину. З властивою йому манерою дорослого, немов це дрібниця, немов це не була ніяка послуга, він сказав Куртові Бауману:

– Завтра о шостій, після англійської, я матиму машину. Отже, о шостій годині п'ять хвилин на розі Мейєроттоштрассе.

На коротку хвилину Курт завагався. Але потім вигукнув:

– От здорово! Це чудово!

Другого дня о шостій годині п'ять хвилин, Бертольд сказав Францке, що чекав на розі Мейєроттоштрассе:

– Ще хвилиночку, Францке. Я чекаю Курта Баумана.

– Добре, – сказав шофер Францке.

О шостій годині вісім хвилин Бертольд сказав:

– Ще одну хвилиночку. Він зараз прийде.

– Ну, звісно, пане Бертольде, – відповів шофер Францке.

О шостій п'ятнадцять Бертольд сказав:

– Їдьмо, Францке.

– Ми могли б зачекати ще п'ять хвилин, пане Бертольде, – сказав шофер Францке.

– Не варто, Францке. Рушаймо.

Бертольд намагався говорити байдуже.

– Чи не хочете сісти до керма, пане Бертольде? – спитав шофер Францке трохи згодом, біля Гедехтніскірхе. Він теж намагався говорити байдуже, немов це була дрібниця, що сьогодні він запропонував Бертольдові кермувати машиною у тій частині міста, де рух найбільш жвавий.

– Дякую, Францке, – сказав Бертольд. – Дуже мило з вашого боку, Францке. Сьогодні не треба.

* * *

Ректор Франсуа сидів дома у своєму по-старомодному затишному, прокуреному, заваленому книжками кабінеті. Перед ним лежав рукопис «Вплив античного гекзаметра на стиль Клопштока». Зосередитись було нелегко; але до вечері залишалось добрих півгодини, і варто було зробити спробу. Від віддався на волю гекзаметрів і вони несли його, мов хвилі морські, заспокоюючи мірним ритмом його наболілу душу.

Раптом хтось рвонув двері. Стрімголов, розгорнутим фронтом, влетіла в кімнату Гророва Хмарка. Її міцна фігура, у пишних згортках халата, насунулась на худого Франсуа. Слова застрявали їй у горлі, – так переповнювало її те, що вона хотіла сказати. Вона мовчки кинула на стіл великий розгорнутий газетний аркуш, що вкрив рукопис, томи стародавніх класиків, Клопштока. Це був сьогоднішній номер берлінського органу націонал-соціалістів.

– Ось, – промовила фрау Емілія Франсуа і спинилась перед чоловіком, як втілення долі.

Франсуа почав читати. Це була стаття про становище у гімназії королеви Луїзи. «Ця школа, – говорилося там, – здавна є розсадником зрадників батьківщини, тепер вона остаточно розклалась. Учень-єврей, багатообіцяючий паросток славетної сім'ї Оппенгейм, насмілився безсоромно ганьбити у шкільному рефераті перед цілим класом Германа-Визволителя. Вчителеві-націоналістові досі не вдалося притягти цього типа до відповідальності. З ласки офранцуженого ректора гімназії, типового представника гнилої системи, зухвалий єврейський хлопець і далі благоденствує в ореолі свого зрадництва. Коли ж нарешті національний уряд покладе край цьому жахливому становищу?»

Франсуа зняв окуляри, зщулився. Він почував себе дуже нещасним.

– Ну? – загрозово спитала Гророва Хмарка.

Франсуа не знав, що відповісти.

– Яка жахлива німецька мова, – промимрив він нарешті.

Краще б він цього не казав, бо ця фраза у край розлютила Гророву Хмарку. Як це? Людина згубила себе й сім'ю вічною флегматичною нерішучістю, а тепер у неї нема інших аргументів проти своїх ворогів, крім того, що вони говорять поганою німецькою мовою! З глузду він з'їхав, чи що? Сьогодні цю газету принесла їй швейцариха, а завтра принесе її десяток подруг. Чи він не розуміє, що тепер він пропадає людина? З ганьбою й неславою виженуть його з посади. Ще невідомо, чи дадуть йому тепер пенсію. Що ж це буде? В банку вони мають 12 700 марок. Цінні папери стоять нижче номіналу. Отже, там не більше, як 10 200 марок. З чого ж їм жити – йому, їй і дітям?

– Чи не з цього? – вона вдарила рукою по рукопису; але удар попав тільки по газеті.

Ректора Франсуа вразило це гримання. Безумовно, Гророва Хмарка перебільшує. Але йому, звичайно, доведеться пережити важкі години, дуже багато важких годин. Бідний учень Оппенгейм! Оппенгейм – це дактилічне слово, його можна вжити в гекзаметрі, Франсуа – теж дактилічне слово, але це не чистий дактиль, його не так добре вживати.

«Серце, терпи, ти багато на світі вже лиха зазнало».

Хвилі гекзаметрів знов підступили до нього. Як гарно було б віддатися їм цілком.

Фрау Емілія зрозуміла його мовчання, як упертість. Роздратування її спалахнуло з новою силою. У дикому, нескінченному торохтінні («довгочасно резонуючому», – подумав про себе пригнічений Франсуа) розряджала вона своє обурення.

– Завтра ж, – бушувала вона, – ти мусиш поставити цього сопляка перед альтернативою: або він попросить пробачення по всій формі, або ти ганебно виженеш його зі школи.

Краще вона б сама пішла до батька цього фрукта, або до його дядька Густава, до цього прегарного друга Франсуа. Де тільки були її очі, коли вона одружувалася з такою ганчіркою, з такою мокрою куркою?!

Франсуа мовчав. Нащо сперечатися з бурею? Залишається тільки зачекати, поки Гророва Хмарка кінчить. Адже ж вона коли-небудь

втомиться. З якою приємністю відмовився б він від вечері й ліг у ліжко!

Фрау Емілія так його пошарпала, що удари наступного дня вже не справили на нього сильного враження.

У педеля Меллентіна задирливо стирчала з кишені газета, газету тримали у руках всі вчителі й учні, яких Франсуа зустрічав, вона лежала в кількох примірниках на його письмовому столі.

І от сидить він між бюстами Вольтера й Фрідріха Великого. Хвиля бруду заплямувала його школу, розлилась по всій країні. Він сам такий забризканий цим брудом, що майже не помічає його.

Незабаром до ректорського кабінету з'явився вчитель Фогельзанг. Фогельзанг змінився. Обличчя його стало нерухоме, немов маска, зловісно привітна усмішка зникла. Він постав перед Франсуа, немов переможець перед переможеним, немов невблаганний месник, невидима шабля брязкала в нього при боці. «Напевне так само, – подумав Франсуа, – постав перед римлянами варвар Бренн, що перетяг на свою користь чашу терезів, кинувши на неї переможний меч».

Так, учитель Фогельзанг міг святкувати перемогу. Він дізнався, що результат виборів вирішено наперед. Вожді націоналістів задумали дію, вогняну дію, яка повинна перетворити вибори на перемогу національної справи. Вчителеві Фогельзангу немає тепер потреби бути обережним ані в справі Ріттерштега, ані в справі Оппенгейма. Тому він ступив на шлях гласності й тепер тріумфатором постав перед Франсуа.

Він довго приберігав собі цей тріумф, але тепер він хоче випити його до дна. Ані краплиною не поступиться він ворогові.

– Ось уже два місяці, – із сталевою невблаганністю заявив він зніченому Франсуа, – ні, більш як два місяці школа несе на собі цю ганьбу. Та досить. Коли учень Оппенгейм у цьому місяці не попросить пробачення, він, Фогельзанг, зробить так, щоб для цього учня зачинились двері всіх прусських шкіл. Він не розуміє, як міг ректор Франсуа прогати стільки часу, незважаючи на часті й настирливі нагадування? Тепер налив прорвався, вся школа забруднена.

Випроставшись, стояв переможний учитель між бюстами Вольтера й Фрідріха Великого.

«У цьому місяці, – думав Франсуа. – У лютому лише 28 днів. Як він кумкає. Порівняно з цим, гримотіння Грзової Хмарки просто моцартівська опера, «Брекекекекс, квак, квак». Його комірчик зробився

ще на півсантиметра нижчий, він пристосовується. Варвари теж пристосовувались у Римі...»

– Чи не бажаєте сісти, колего? – питається він.

Але Фогельзанг не хоче сідати.

– Я вимушений просити у вас ясної однозначної відповіді, пане ректоре, – вимагає він брязкотливо. – Чи маєте ви намір повідомити учня Оппенгейма, що або він до першого березня відмовиться від зухвалих стверджень своєї доповіді, або його буде виключено?

– Мені не зовсім ясно, – з м'якою іронією каже Франсуа, – чого ви, власне, хочете, колего. То ви говорите про пробачення, то про відмовлення від сказаного. І як саме ви технічно уявляєте собі це? Чи тут, у кабінеті, Оппенгейм повинен просити пробачення, чи в класі при товаришах?

Фогельзанг відступив на крок.

– Пробачення? Відмовлення від сказаного? – здивувався він. Він стояв розгніваний, як свій власний монумент. – І те і друге, зрозуміло, – диктував він. – Мені здається, пане ректор, що найправильніше буде, коли при даному становищі ви надасте мені право намітити форму кари.

«Мститель за Армінія Германця, – подумав Франсуа. – Цього Херуск вже ніяк не заслужив».

– Добре, колего, – сказав він. – Я поговорю з Оппенгеймом. Він попросить пробачення й відмовиться від своїх слів. Тільки одне я мушу собі застерегти: редакцію його заяви. Я припускаю, що в Оппенгейма є хиби, але він стиліст не поганий. Ви певно встигли це також помітити, колега.

– Що це – глузування?

Бернд Фогельзанг згадав день, коли він вперше вимагав від Франсуа відповіді з приводу Оппенгейма. Пригадав, як зухвало говорив тоді Франсуа про німецьку мову вождя. Стилістичні вправи. Будь ласка. Що йому залишається, крім цієї каплі іронії. Жалюгідно, пане ректор. Він, Бернд Фогельзанг, зуміє перетворити приниження зухвалого учня у прекрасне імпазантне видовисько. Всі побачать, як він виганяє з цих стін дух розкладу. Нехай ректор Франсуа ховається за своєю жалюгідною іронією, він, Бернд Фогельзанг, буде діяти.

* * *

За останні тижні Альфредові Франсуа довелося пережити багато нового, багато гіркого. «Кулак долі відкрив йому очі», як звичайно висловлюється «вождь». Тільки за останні години на нього впало стільки жорстокого, що йому здавалося, немов далі його вже ніщо не може вразити. Але тепер, чекаючи учня Оппенгейма, він зрозумів, що помилився: найтрудніше було ще перед ним.

– Сідайте, Оппенгейм, – сказав він Бертольдіві, коли той увійшов. – Ви прочитали Дебліна, якого я вам рекомендував?

– Так, пане ректор.

– Прекрасна проза, правда? – спитав Франсуа.

– Чудова, – відповів Бертольд.

– Так ось що, – каже Франсуа, стараючись не дивитись у сміливі сірі очі. – Мені нелегко, Оппенгейм, мені навіть до чорта важко. Але ви самі знаєте, що справа не залишилась без наслідків. Я змушений, на жаль, поставити вас перед альтернативою... – Франсуа засопів, і не докінчив.

Бертольд, звичайно, знає, в чому річ. Якби він був присутній у кімнаті як свідок, він з властивим йому почуттям справедливості розгледів би страждання на обличчі Франсуа. Але, сам сповнений гіркоти, він до Франсуа безжальний.

– Перед якою альтернативою, пане ректор? – питає він і примушує Франсуа глянути йому просто в очі.

– Я мушу просити вас, – каже Франсуа, і з його диханням все ще не все гаразд, – щоб ви перепросили за висловлене в своїй доповіді і зреклись його. Інакше, – Франсуа намагається говорити сухим офіціальним тоном, – інакше я змушений буду виключити вас.

Франсуа бачить гіркоту й сум на обличчі в юнака. Він повинен виправдатись перед ним. Це найважливіше.

– Скажу вам щиро, Оппенгейм, – покvapно говорить він, – мені значно краще, щоб ви перепросили. Мені було б дуже важко виключити одного з моїх улюблених учнів. Мого найулюбленішого учня, – поправляється він.

Він підводиться. Бертольд теж хоче встати.

– Сидіть, сидіть, Оппенгейм, – затримує його Франсуа.

Він бігає між бюстами Вольтера й Фрідріха Великого. Потім раптом спиняється перед Бертольдом, різко змінює тон і звертається до

нього, як чоловік до чоловіка:

– Моє власне становище під загрозою. Зрозумійте ж, Оппенгейм, у мене жінка й діти.

Бертольд при всій своїй гіркоті не може не помітити, що й тому не легше. Але в нього немає часу для співчуття. «Мені теж багато доводиться робити такого, що мені не до душі, – пригадує він незвично жовчний, похмурий голос батька, – ми всі стаємо свинями. Цей час всіх нас перетворить на свиней і падлюк», – думає він.

– Ми читали Геббеля, – каже він нарешті повільно, розтягуючи слова. – «Гігес і його перстень». Доктор Гейнціус сказав нам, що в Геббеля крізь всі його твори проходить одна тема: зневажена людська гідність. *Laesa humanitas*. Потім я читав ще «Ірода й Маріамну» – не для школи, для себе. Маріамна могла б урятувати своє життя, якби заговорила. Але вона не говорить, вона не захищається. Скоріше вона відкусить собі язик. Доктор Гейнціус нам дуже добре пояснив, що таке *laesa humanitas*. Хіба людська гідність була тільки в стародавніх королів? А я що – погань? Ви думаєте, що можете топтати мене тому, що мені сімнадцять років, а вам п'ятдесят або шістдесят? До речі, Маріамна – єврейка, пане ректор. Прочитайте мій рукопис. Це була добра доповідь. Доктор Гейнціус був би задоволений з неї. Невже я став поганим німцем тому, що доктор Гейнціус потрапив під колеса машини? Він ніколи не уривав мову учнів. Він давав нам можливість договорити до кінця. Я вже не пам'ятаю точно, пане ректор, що я тоді сказав, знаю тільки, що це було правильно. Я читав Момзена, Дессау, Зеєка. Іншого ніхто не може вчитати. Чому ви, пане ректор, несправедливі до мене?

Франсуа уважно слухає. Який розумний, порядний хлопець. Він – справді його найулюбленіший учень. Скільки довелося йому пережити за ці кілька тижнів! Як то було йому сидіти всі ці тижні перед злосливим биком Фогельзангом, серед товаришів, жорстоких молодих дурнів. Що він може відповісти хлопцеві? З великою радістю він розписався б під кожним його словом, обома руками, від щирого серця він міг би сказати йому тільки одне: «Так, ви маєте рацію, Оппенгейм. Не робіть цього. Не зрікайтесь своїх слів. Ідіть із моєї школи. Вона зробилась поганою, дурною школою, у якій можна навчитись тільки дурниць і брехні».

Він відкриває рот, але раптом помічає, що стоїть перед бюстом Вольтера. Йому стає соромно, і він повертається до письмового стола. Сідає у крісло, маленький, старенький.

– Коли ви читали свій реферат, Оппенгейм, ви мали рацію. Але за час, що минув від того дня, багато, на жаль, змінилося. Чимало з того, що тоді було правдою, я сьогодні мушу назвати брехнею. – Він спробував усміхнутись. – Нам багато чого доведеться знов переучувати. Ви, бачте, молодий, Оппенгейм. А мені до чорта важко переучуватись.

Він підвівся, впритул підійшов до Бертольда, поклав йому на плече руку. Сказав боязко, тоном пригнобленого прохання:

– Ви перепросите, Оппенгейм, так? – І відразу, злякавшись відповіді, додав: – Не відповідайте мені зараз. Подумайте спочатку, не кажіть нічого. Я можу почекати до понеділка. Напишіть. Або подзвоніть мені телефоном, як хочете.

Бертольд підвівся. Франсуа бачив – дуже зачепила ця розмова хлопця за живе.

– Не приймайте цього занадто близько до серця, Оппенгейм, – сказав він. Потім додав не без зусилля: – І не забудьте, будь ласка, моїх останніх слів. Вони мали, – він шукав підхожий вислів, – цільове забарвлення. Ви маєте велику перевагу, Оппенгейм. Як би ви не вчинили, ви завжди будете мати рацію.

* * *

Розмова з Франсуа жорстоко схвилювала Бертольда. Хоч він був підготований вже до чогось подібного, але тепер перед ним майже офіційно поставили обвинувачення в антинімецькому, антипатріотичному вчинкові. Він цього не розумів. Хіба сказати правду – це антинімецький вчинок? Ще кілька місяців тому його німецький дух не викликав ніякого сумніву. Він відчував себе німцем у значно глибшому значенні цього слова, ніж багато його товаришів. Він був сповнений німецькою музикою, німецькими словами, німецькими думками, німецькими краєвидами. Ніколи за сімнадцять років свого життя він іншого не бачив, не чув, не сприймав. І раптом виявляється, що в нього немає зв'язку з цим, що він самою природою своєю чужий цьому. Як це? Чому? Коли не він, хто ж тоді справжній німець?

Але навіщо роздумувати про загальні питання. Сьогодні субота, пів на четверту. До завтрашнього ранку він мусить вирішити – чи зречтисся йому своїх слів. Хоч би хтось допоміг йому! Мають же бути такі слова, що стосуються його, такі ясні аргументи, що відразу зникли б сумніви. До батька він не може піти. Той має свої гіркі гризоти. Адже не можна вимагати від батька поради, яка є проти його власних інтересів. І від матері не буде він вимагати, щоб вона йшла проти батька.

Він бігає вулицями великого міста Берліна. Сухо, не холодно, приємно ходити. Він – високий і стрункий, обличчя його схудло, мигдалеподібні сірі очі дивляться похмуро, заклопотано. Він сповнений гіркоти. Багато хто оглядається на нього, зокрема жінки. Він красивий юнак. Але він не помічає ніяких поглядів.

Раптом йому щось спадає на думку. Як він до цього часу про це не подумав? Він їде до дядька Ранцова.

– Галло, Бертольде, – зустрічає його дещо здивовано директор департаменту Ранцов.

За останні дні вміння Бертольда розбиратися в людях дуже розвинулось. Він відразу бачить, що дядько Йоахим зв'язує його відвідини з сьогоднішньою статтею у націонал-соціалістському органі і що він швидко й напружено обмірковує, як йому говорити з Бертольдом.

Насамперед дядько Йоахим наливає йому, як звичайно, чарку міцної горілки. Бертольд сухо, без будь-якої сентиментальності, викладає йому справу.

– Мені потрібна розумна порада, – каже він. – Як би ти, дядю Йоахиме, зробив на моєму місці?

В інший час директор департаменту Ранцов напевно розгледів би страждання хлопчика крізь сухість його тону й спробував би глибше заглянути в душу. Та, на жаль, цими днями він сам мав клопоту напевне не менш, ніж Оппенгейми. Впливові друзі радили йому, оскільки він близько стояв до націоналістів, – якнайскорше порвати особисті зв'язки з лівими підлеглими, дні яких уже полічені. Але Йоахим Ранцов не бажав ображати своїх підлеглих, яких він звик за багаторічну спільну службу вважати за здібних і певних людей, хоч би вони й стояли у проскрипційному списку. Друзі переконували його, наполягали. Вони найбільше не розуміли, як він міг зберігати особисті дружні відносини з радником міністра, зареєстрованим членом соціал-

демократичної партії, якого ненавидів новий уряд. Для значного урядовця це було поганою рекомендацією – мати зятем члена такої відомої єврейської родини, як Оппенгейми. Чому, наприклад, він не позбавить цього нещасного Фрезе, міністерського радника, певних функцій? Всі вищі урядовці, бажаючи втриматись, діяли так, щоб зарекомендувати себе перед новим урядом. Але Йоахим Ранцов не був здатний на таку безпринципність. Його мучило, що в цей час так важко залишатись пруським урядовцем і чесною людиною.

У такому стані застав Бертольд дядю Йоахима. Справа в хлопця надзвичайно неприємна. Чим скоріше вона владнається, тим краще для них усіх. Добре, що хлопець сам, очевидно, розумно ставиться до цієї історії.

– Я гадаю, – сказав він, – що тобі слід зробити заяву, якої вимагають.

Він говорив як завжди рівно, ясно, прямо. Бертольд глянув на нього трохи спантеличено. Його здивувало, що в дядька так швидко склався свій погляд з приводу такої складної справи. Ранцов помітив це збентеження. Він справді дещо поспішив.

– Нарешті, – спробував він обґрунтувати свій погляд, – формально ти був дійсно неправий.

Бертольд пригадав прекрасні, трохи туманні слова, які свого часу сказав дядько про Армінія Германця. Для нього, Бертольда, дядько знаходить такі сухі бездушні слова. Очевидно, він не хоче зрозуміти, як все це важливо для нього.

– Адже вони злісно перекрутили мої слова, – сказав Бертольд. – Мене примушують відмовитись від того, чого я зовсім не говорив. Слава Армінія, міф Армінія, я добре пригадую все, що ти мені тоді пояснював, дядю Йоахиме. Це було найрозумніше з усього, що мені казали про Армінія, і я це прекрасно засвоїв. Саме це я й хотів вивести у висновках. Але, щоб прийти до цього висновку, я мусив спочатку викласти факти, історичні факти, і викласти їх якомога ясніше. Я говорив тільки те, що всякий знайде в Момзена і Дессау. Невже я тепер мушу піти туди й визнати, що я поганий німець, тому що я сказав правду?

Йоахим Ранцов нервував, втрачав терпіння. Спочатку хлопець здавався розумним, а тепер вигадує усякі труднощі. У Лізелотти й без

того досить клопоту. В усіх тепер не оберешся турбот. А тут ще ця історія. І через кого? Через Германа Херуска.

– Боже мій, – сказав він з незвичною для нього легковажністю, – невже в тебе немає іншого клопоту? І чи обходить тебе, нарешті, справа Германа Херуска?

Але тут же він пожалкував про сказане. Бертольд зблід ще дужче, схопив чарку, незграбно перекинув її в рота, поставив на стіл. Схопив знов і допив усе до останньої краплини. Тільки тепер Ранцов помітив, який змучений вигляд має хлопець.

– Але тебе, дядю Йоахиме, це обходить?

Він гірко стиснув губи й дивився на Ранцова визивним і обвинувачувальним поглядом.

Йоахим Ранцов заперечливо махнув довгою рукою, немов перекреслював щось. Хотів щось сказати. Та що, справді, хіба він повинен звітувати хлопцеві?

Але Бертольд, не чекаючи відповіді, знов заговорив.

– Ти думаєш, – сказав він, – мене Арміній не обходить тому, що в мені тече єврейська кров. Адже ти це хотів сказати, правда?

– Не говори дурниць! – серйозно розсердився Ранцов. – Випий краще ще чарку.

– Дякую, – сказав Бертольд. – Я не бачу, що інше ти міг мати на думці, – настирливо повторив він.

– Я сказав те, що думаю – не більше і не менше, – різко заперечив Ранцов. – Я серйозно протестую, Бертольде, проти того, щоб ти приписував мені такі безглузді думки.

Бертольд знизав плечима.

– Ти, звичайно, маєш рацію, дядю. Ти не мусиш давати мені звіт.

У його тоні бриніла така гіркота й такий сум, що Йоахим Ранцов, забувши про власні переживання, почав палко заспокоювати племінника, якого любив.

– Я припускаю, що не дуже вдало висловив свою думку, ми всі тепер такі заклопотані. Проте, як могло тобі спасти на думку, що я здатний сказати щось подібне, – цього я зовсім не збагну.

Бертольд кілька разів хитнув масивною головою. Цей рух робив часто його батько. Він мав вигляд такий сумний і дорослий, що Ранцову стало шкода хлопця.

– Будь же розумний, Бертольде, – сказав він, і в його тоні було і прохання, і пробачення. – Послухай доброї поради. Людині у п’ятдесят років нелегко вирішити, як би вона вчинила на твоєму місці. Коли мені було стільки років, скільки тобі тепер, час був інший. У той час, щиро кажу, я б на твоєму місці не став зрікатися своїх слів. А тепер, будши на твоєму місці, я певен, або, щоб не збрехати, майже певен, що зрікся б. Для тебе й для всіх нас буде краще, коли ти це зробиш.

Тільки Бертольд пішов, Ранцов подзвонив до сестри. Він коротко розказав Лізелотті про розмову з Бертольдом і чесно сказав, що був не на висоті у цій розмові. Нехай Лізелотта спробує вплинути на хлопця.

Але Йоахим Ранцов говорив не з тією Лізелоттою, яку він знав. Від колишньої Лізелотти нічого не залишилося. Йоахим неодмінно мусить прийти, – настирливо просила вона, – він мусить допомогти їй. Їй цілими днями доводиться удавати перед чоловіком і сином надзвичайну впевненість. Вона більш не може. Їй страшенно соромно перед ними обома за своє німецьке походження. Вона так втомилась, – скаржилась Лізелотта, – їй хочеться перед кимось виговоритися.

Ранцов ласкаво втішав її. Він знайшов слова, які йому самому здавалися майже правдивими; він палко жалкував, що хоч на хвилину міг розпуститися перед юнаком. Цього не можна робити, на жодну хвилину не можна втрачати твердість. Бідна Лізелотта повинна цілий день удавати якусь танцювальну капелу на потопуючому кораблі. А він мав би протягом двадцяти хвилин протриматись, та й то здав.

Він стиснув свої довгасті губи. Викликав міністерського радника Фрезе, того, що був у немілості, у проскрипції. Запросив його обідати з ним разом у Кемпінського, ^[14] де їх всі могли бачити.

* * *

А Бертольд тим часом знов бігав вулицями великого міста Берліна. Настав вечір, похолоднішало. Спалахнули перші вогні вітрин, перші світлові реклами й фари окремих автомобілів, але вуличне освітлення ще не було увімкнуте. Бертольд і сам не знав, чому він не сів у трамвай або в підземку. Він ішов, ішов дуже швидко, немов у терміновій справі. У неділю, за тиждень – вибори. Вулиці сповнені натовпом, скрізь антиєврейські плакати й коричневі сорочки фашистів. Хоч як поспішав Бертольд, він усе ж вдивлявся у прохожих, заглядав у сотні облич, яскраво, надзвичайно швидко відбиваючи їх у своїй уяві. Але

раптом, коли хтось відповів гострим поглядом на його погляд, йому спало на думку, що, без сумніву, тисячі з цих людей на вулицях читали статтю про нього. Його охопив шалений жах, здавалось, що на нього можуть напасти, вбити його, вбити розбійницьким чином, як Довгий Телепень заколов редактора Карпера.

Але додому йому все ж таки не хотілося. Він побіг далі вулицями, машинально, без жодної мети. Чому його обходить Німеччина, його, єврейського юнака? Нічого іншого дядя Йоахим не міг мати на думці. А коли вже така глибоко чесна людина, як дядя Йоахим, не вважає його за німця, то, значить, і Фогельзанг не просто шкідливий ідіот.

Додому він повернувся дуже пізно, на нього вже чекали з вечерею. Лізелотта сказала йому, що по обіді приходила Рут з дядьком Едгаром. Рут дуже жалкувала, що не застала його. Вечеря проходила мовчазно й сумно. Найбільше говорила Лізелотта. Говорили про музику, про концерти з філармонії. Звичайно Бертольд ходив на генеральні репетиції в неділю ранком, а Лізелотта з Мартіном відвідували самий концерт у понеділок увечері. Завтра вранці – генеральна репетиція Брамсівської четвертої симфонії та його ж скрипкового концерту. Диригує Курт Венглер, грає Карл Флеш. Бертольд не знає, чи вдасться йому піти завтра, в нього багато роботи. І Мартін поки що не може сказати, чи буде він вільний у понеділок увечері.

«Однак, – думав Бертольд, – від нього занадто багато вимагають. Можна було б хоч потрудитись розкрити рот і поговорити з ним ще раз. Спочатку хвилюються й кричать на нього, а потім – мовчанка».

– Четверта симфонія, – каже Лізелотта, – це ж мі-мінорна. У скрипковому концерті прекрасна перша частина.

Бертольд сидить і чекає, щоб заговорив батько, але той мовчить. Бертольд обурений. Він зітхнув з полегшенням, коли вечеря закінчилась.

Бертольд любив порядок. Але цього вечора в тиші своєї кімнати він не став акуратно складати одяг, як це робив завжди. Він кинувся на ліжко, почув у півсні, як на вулиці, протяжно заскрипівши, загальмував автобус, і заснув міцно, глибоко.

Він спав дуже довго. Прокинувся о пів на дев'яту. Ледве отямився. Так пізно вже давно не вставав. Та нічого, сьогодні неділя. Які в нього справи сьогодні? Ах так – лист до Франсуа.

Але сьогодні він добре виспався, відчуває себе бадьорим. Він прийняв душ, такий холодний, що навіть дух перехопило. Розтираючи почервонілу шкіру, він уже твердо знав, що написати ректорові Франсуа. Він напише, що, всебічно обміркувавши все, вирішив ні в якому разі не зрікатись своїх слів.

Він поснідав з великим апетитом.

Піти у філармонію? Він мало знає Брамса. Але те, що він чув, запам'яталось. Він намагається пригадати якусь мелодію. Це йому вдається. Він задоволений. Найперше подзвонити до Рут. Йому досадно, що він її вчора не бачив. Він запропонує їй піти після обіду погуляти, і філармонія і Рут – те й інше – він не може собі дозволити. В нього ще математика. Від концерта доведеться відмовитись. Він викликає Рут. Домовляється з нею.

Коли він сидів над математикою, прийшов Гейнріх. Покрутившись трохи, він починає розмову. Ось що: йому хотілося б ще раз поговорити з Бертольдом про цю безглузду фогельзангівську історію.

– Будь ласка, – ввічливо каже Бертольд і уважно дивиться на кузена.

Той шукає якого-небудь невідповідного місця для сидіння. Не знайшовши нічого, крім стола, він сідає на нього й починає викидати то одну, то другу ногу.

– Коли історик Дессау, – почав Гейнріх, – всупереч своєму колишньому поглядіві, заявляє тепер, що справжньою причиною загибелі Рима є бій у Тевтобурзькому лісі, це дещо значить. Але коли ти, або я, доктор Фогельзанг, або мій батько заявимо щось подібне, це звучатиме просто комічно. – Він вказав на розкритий зошит Бертольда з математичними задачами. – Коли ректор Франсуа буде вимагати сьогодні, щоб я під загрозою виключення з гімназії урочисто надрукував у газеті, що формула $(a + b)^2 = a^2 + 2ab + b^2$ невірна й ображає німецьку честь, я не задумуючись піду й зроблю це. З насолодою.

Бертольд уважно вислухав. Потім відповів повільно й обмірковано:

– Ти безперечно маєш рацію, Гейнріху. Звичайно, факти не зміняться від того, чи зречусь я своїх слів, чи ні. З твого боку дуже добре, що ти прийшов ще раз поговорити зі мною про це. Але бачиш, справа давно вже полягає не в Тевтобурзькому лісі, і не в Армінії, і не у

Фогельзангові, і не в моєму батькові. Справа виключно обходить мене. Я не можу як слід пояснити тобі, але це так.

Гейнріх невиразно зрозумів, що хотів сказати Бертольд. Він знав, що його аргументи логічніші. Але що разом з тим має рацію не він, а Бертольд. Він відчув величезну злобу проти ідіотів, які довели Бертольда до такого стану, і велике дружнє почуття до Бертольда.

– Не говори дурниць, – сказав він досить грубо. Він був розлючений тим, що не може допомогти другові.

Додому він прийшов у тому самому стані. Його свіже юнацьке обличчя було похмуре від люті. Він сварив себе добірною лайкою німецькою і англійською мовами за те, що не зумів напоумити Бертольда. Щоправда, в глибині душі він цього й не хотів. Бертольд просто зроблений з іншого тіста й зі свого погляду правий, – доводив собі Гейнріх. Звичайно розсудливий, він тепер задихався від дикого, сліпого обурення. Він сів до столу й почав писати прокуророві. Яскраво й докладно виклав він все, що говорив йому Вернер Ріттерштег перед тим, як штрикнув Карпера ножем у живіт. Написавши листа, він трохи заспокоївся. Йому здавалось, що він виконав якийсь обов'язок відносно Бертольда.

* * *

Після обіду Бертольд і Рут пішли погуляти. Вони йшли крізь якусь мішанину дощу й снігу, але, палко сперечаючись, вони нічого не помічали. Як і всі інші, Рут Оппенгейм бачила, що Бертольд став останнім часом серйознішим і дорослішим, що м'ясисте обличчя його схудло.

З подвоєною енергією накидалася вона на нього:

– Чого ти б'єшся у цій Німеччині, як риба об лід? Досадно за тебе. Твоє місце не тут.

Згодом, коли погода зробилась геть нестерпною, вони зайшли у маленьке кафе. Промоклі до нитки, вони сіли там серед святково вбраних міщан.

– Чи помітила ти, – спитав Бертольд, – як у зв'язку з останніми подіями за кілька тижнів постарів мій батько?

Рут, хоч і приглушеним голосом, але різко напала на батьків:

– Наші батьки віджили свій вік. Нас вони не обходять, вони не мають ніяких прав на нас. Хто винний в усьому? Тільки вони. Вони

зробили війну. Нічого кращого вони не могли видумати. Вони обрали собі найзручнішу батьківщину замість батьківщини справжньої. Мій батько сам по собі високочесна людина й прекрасний вчений. Твій старий, певно, теж перший сорт. Але не можна віддаватись на волю особистих симпатій. Кинь ти все це. Назвись своїм справжнім ім'ям, Борухом, як звали Спінозу, а не чужим ім'ям – Бертольд, як звали винахідника пороху. Бачиш, це ж різниця. Хто відкриває порох, а хто – соціальний закон. Їдь до Палестини, наше місце там.

У переповненому приміщенні пахло дешевими стравами й вогким одягом. У повітрі стояли шум і дим. Бертольд і Рут не звертали на це ніякої уваги. Бертольдові подобалася загарливість дівчини, її рішучість, її цільність. Вона здавалася йому вродливою. І те, що вона говорила, теж раптом здалося йому не безглуздом. Справді, чому Палестина менш близька йому, ніж Німеччина? Німеччина виганяє його, а ця країна готова стати його другою батьківщиною.

Проте, коли Рут пішла і він залишився сам, він відчув, що її аргументи одразу втратили силу. Він подумав про дядька Йоахима, про світле обличчя своєї білявої матері, чиї мигдалеподібні сірі очі він успадкував. Ні, синові такої матері, племінникові такого дядька Ранцова місце не в Палестині. Його місце тут, у цій країні. Йому близькі її сосни, її вітер, її сльота з дощу й снігу, її повільні, вдумливі позитивні люди, її розум і безумство, її Брамс, і Бетховен, і Гете, і навіть її «вождь». Так, його місце у цій країні. Але ця безумна країна вимагає, щоб він заплатив за своє право на спаяність з нею чимсь антинімецьким, безглуздом. Ні, він цього не зробить.

Тепер пів на сьому. Завтра вранці з першою поштою Франсуа чекає від нього заяви про зречення. Коли він зовсім не напише, – це теж буде відповідь. Ось найближча до дому поштова скринька. Коли востаннє виймають листи? О дев'ятій годині сорок хвилин. Отже, коли він до дев'ятої години сорок хвилин не кине листа у скриньку, то він – добрий німець, а його оголосять поганим німцем. Коли він лист кине, то його оголосять добрим німцем, але насправді він буде тоді поганим німцем.

Він приходить додому. Знов жахлива мовчазна вечерея. Вона не закінчиться раніше дев'ятої. Бертольд чекає й сьогодні, щоб батько заговорив. Марно. Він вдивляється в обличчя матері, більш замкнене й не таке ясне, як звичайно. Для Бертольда немає виходу. Він не може

кинути цієї країни. Навіть коли країна вимагає, щоб він вчинив підлоту, він мусить її вчинити.

Минула дев'ята година, коли вечеря закінчилася. Хоч вона була мовчазна й неприємна, всі троє затрималися за столом. Бертольд хотів підвестись, але був наче заляклий: він усе ще чекав. І справді, батько заговорив:

– До речі, Бертольде, – сказав він з дивною легкістю, – ти щось зробив у справі інциденту з учителем Фогельзангом?

– Я повинен не пізніше завтрашнього ранку повідомити ректора про згоду зректися своїх слів. Але я не написав. Тепер, можливо, вже пізно, листів виймати більше не будуть.

Мартін глянув на нього задумливим, ласкавим, важким поглядом мутних очей.

– Ти міг би послати термінового листа.

Бертольд задумався. Здавалось, що його турбує лише питання про технічну можливість вчасно надіслати лист.

– Так, це правда, – сказав він.

Він побажав батькам доброї ночі й пішов до себе в кімнату. Написав ректорові Франсуа, що готовий взяти свої слова назад. Зробив на конверті напис: «З нарочним». Сам відніс лист і кинув його в скриньку.

Гімназисти закладались на те, чи зречеться Бертольд своїх слів чи ні. Голосів «за» було уп'ятеро більше. Вони згорали від цікавості взнати, як іде справа, але спитати Бертольда не наважувалися. У понеділок ранком, у час першої перерви, Бертольд сидів сам на своїй парті. Багато хто був не від того, щоб пустити шпильку, але під загрозливим поглядом Гейнріха хлопці підкреслено байдуже гомоніли про щось інше. Раптом до Бертольда підійшов Курт Бауман. Його юнацьке кругле обличчя було червоне, голос бринів не зовсім певно.

– Цими днями ми з тобою домовлялися, Бертольде, – сказав він. – Але я помилився, мені здавалось, що ми говорили про п'ятницю.

Треба було мати досить мужності, щоб під уважними поглядами цілого класу заговорити з Бертольдом.

– Йшлося про вівторок, Курте. Але це нічого, – Бертольда радувала поведінка Курта.

– Це було досадне непорозуміння, – палко повторив Курт Бауман. До них підійшов Гейнріх Лавендель. Цілу перерву вони провели вкупі,

весело розмовляючи про автомобілі.

* * *

– Ні, дякую, Шлютер, – сказав Густав, – залиште все як є.

Він сидів у півтемряві – горіла тільки настільна лампа; газета, яку він щойно читав, лежала у нього на колінах. Коли Шлютер пішов, він підвівся, відсунув різко важке крісло, забігав взад і вперед по кімнаті. Обличчя його ще більше похмурнішало, і він злегка скреготів зубами.

Ці газетні статті проти нього, хоч які вони були безглузді, притягли до себе певні кола. Багато його знайомих з гольф-клубу, з театрального клубу розмовляють з ним вимушено, коли він звертається до них, шукають приводу припинити розмову. Навіть чемний доктор Дорфман із видавництва «Мінерва» був чортівськи холодний з ним. Густав переконувався, що тепер видавництво скасує з ним угоду на біографію Лессінга. Іноді йому кортить просто кинути Берлін, втекти.

– Нижче двадцяти дев'яти градусів температура в цій країні не падає, – сказав він своєму племінникові Бертольдіві. Дешева легковажна втіха. Тепер, коли його Берлін раптом став холодним і похмурим, коли привітне рідне обличчя міста за ніч спотворилось, перетворилось у огидну злу пику, він відчуває, як мало значить така сентенція. Друзі, з якими, здавалося, він був зв'язаний, тікали від нього. З кожним днем їх стає все менше. Те, що здавалося йому міцним, тривалим, розсипається при одному тільки дотику. Бог свідок, що він не боязка людина, він показав це на війні, показував не раз і при інших обставинах; але тепер часом йому здається, що все величезне місто ладно звалитись на нього і задушити своєю велетенською масою. У такі хвилини його обіймає майже тваринний страх.

Як же бридко бути на самоті в такі дні, коли гризуть розчарування і безпорадна лють. Ось уже майже три тижні, як він не зустрічався з Мюльгеймом. Мюльгейм мав рацію, коли пішов від нього тоді розсердившись. На жаль, всі мали рацію. Тільки він був сліпий, дурний, наївний, як Зігфрід посеред стількох ворогів, а вони цю ненависть, що панувала навколо, вчули вчасно. І яких пустодзвонних патріотичних нісенітниць наговорив він Франсуа, коли той прийшов до нього з приводу Бертольда. Всі мали його за дурня. Хіба хлопець мусить дозволити виключити його з гімназії тільки заради того, щоб

він, Густав, міг задоволено сказати собі: хоч один із нашої сім'ї визначається як хрестоматійний герой?

Ні, Мюльгейм має рацію, коли почуває себе ображеним. Мюльгейм давав йому добрі поради, він натер собі мозолі на язичку, намагаючись напоумити його, Густава. А він, замість подякувати Мюльгейма, сипав перед ним якусь патетичну нісенітницю, грубо кричав на нього. Просто безумство, що він досі не ліквідував цієї незгоди з Мюльгеймом.

Він знімає телефонну слухавку, викликає Мюльгейма. Коло апарата слуга Мюльгейма. Ні, пана професора нема вдома, нема і в бюро, і до вечері він не повернеться; ні, він не сказав, куди йому можна дзвонити. Звичайно, йому передадуть, що пан доктор дзвонив.

Густав кладе слухавку. Гнів його видихається, змінюється тупим сумом. От нема Мюльгейма, і значить, нікого нема, з ким би можна було поговорити про те, що пригнічує. Сибіла? Ну, звичайно, Сибіла співчуває йому, вона старається зрозуміти ті великі жахливі зміни, які відбуваються в його оточенні. Але сама вона від цих змін майже не зазнає, а ситий голодного не розуміє. Він знов боляче відчуває, що Сибіла завжди залишається на периферії його існування. А Гутветтер? О, звичайно, він цілком щирий. Але він мислить такими величезними масштабами, у таких далеких аспектах, що окрема маленька людська особа не має ніякої користі від цього.

Анна. Вона б його зрозуміла. Слід було б поїхати до неї до Штутгарта, щоб хоч раз досхочу наговоритися. Так, це найправильніше. Так він і зробить. Він напише їй, негайно, що він приїде, і чому.

Він вмикає світло. Починає писати. Але при повному світлі все сприймається інакше. Анна, безумовно, буде вважати це за сентиментальність, за дитячість – його бажання приїхати до Штутгарта лише для того, щоб обмінятися загальними почуваннями. По суті, він і сам вважає, що це сентиментально. Але якщо він вирішив їй написати, це треба зробити. І він пише далі свого листа. Перечитує першу сторінку. Недобре. Слова повні фальшивої іронії, надміру легковажного тону. Ні, Анні так писати не можна. Він рве написане.

Тоді він сідає і пробує працювати. Нічого не виходить. Він бере книжку і знов відкладає її. Пустинний і довгий вечір лежить перед

ним. Кінець кінцем, він іде до театрального клубу.

З ним дуже чемні, але його роздражнене недовір'я змушує його скрізь шукати недругів. Він вечеряє сам. У той момент, коли він зібрався іти додому, до нього підходить відомий театральний діяч, професор Еркнер – запрошує його на партію екарте. Густав, радіючи, що можна абстрагуватись від своїх переживань, грає спочатку із захопленням. Але дуже швидко він втрачає інтерес до гри. Мюльгейм, біографія Лессінга, Анна – стають між ним і картами. Він нервово кліпає очима, починає грати неухважно. Партнер його, професор Еркнер, теж грає неухважно. Берлінський театр, який всього два роки тому вважався за найкращий у Європі, під гнітом націонал-соціалістського руху швидко занепав; а коли націонал-соціалісти візьмуть владу, тоді, – думає професор Еркнер, – театральному мистецтву взагалі кінець. Таким чином у театрального діяча не менше підстав для клопоту. Густав здивовано бачить, що він у кінці гри багато виграв. Він сунув виграш у кишеню – так само неухважно. Обіцяв професорові Еркнеру реванш в один із найближчих вечорів і, дивлячись прямо перед собою, пішов до виходу твердим, не дуже швидким кроком, ступаючи на всю ногу. Він подивився у куток кімнати, де пан фон Рохліц розмовляв з кількома знайомими. Його цікавило, чи Рохліц затримає його, коли він пройде повз нього, щоб як завжди перекинутися з ним парою фраз. Пан фон Рохліц кивнув йому: «Галло, Оппенгейм», – і провадив далі свою розмову, не спинивши Густава. Ще кілька інших вітали його кивками, чемно, але очевидно не дуже зацікавлені в тому, щоб поговорити з ним.

Густав ішов далі, не повертаючи голови. Коло дверей грального залу стояв старий капельдинер Жан, сподіваючись від Густава звичайно п'ятимаркової кредитки. Густав неухважно пройшов повз нього і навіть не кивнув йому. Обличчя старого стало розгубленим від збентеження. Минуло мабуть з півхвилини, поки до нього вернулась його звичайна стримана гідність.

* * *

Цієї ночі, з понеділка на вівторок, о четвертій годині Густава розбудив телефон, що стояв на нічному столику поруч із ліжком. Зі слухавки долинув голос Мюльгейма. Мюльгеймові необхідно побачитись з Густавом зараз же, негайно, невідкладно. Він не може

сказати телефоном, у чому справа. Через двадцять хвилин він буде у Густава.

Стривожений, сонний Густав накинув на себе чорний халат, сполоснув пересохлий рот. Що трапилось? Голос Мюльгейма важко було впізнати. Густав нервово моргав, у нього злегка боліла голова, у шлунку було якесь неприємне відчуття.

Нарешті приїхав Мюльгейм. Він звелів чекати шоферові. Не встигнувши увійти в дім, – Густав сам відчинив йому, – Мюльгейм сказав:

- Горить рейхстаг.
- Що таке? – спитав Густав.
- Рейхстаг горить.

Густав нічого не розумів. Через це Мюльгейм підняв його з ліжка? З неприємним напруженням чекав він пояснень Мюльгейма.

Минула ціла вічність, поки Мюльгейм зняв пальто і увійшов до кабінету Густава. Нарешті, вони сіли один проти одного. Густав увімкнув верхнє світло. Воно було надто яскраве. І тут Густавові впало в очі, що Мюльгейм неголений, і обличчя його якось особливо зім'яте. Він здавався старим, виснаженим, тоді як завжди численні зморшки роблять його обличчя безтурботною маскою.

– Ти мусиш виїхати, – сказав Мюльгейм. – За кордон. Негайно. Завтра.

Густав схопився з місця. Він сторопіло витріщив очі, роззявив рота; китиця недбало пов'язаного пояса волоклась по підлозі.

– Що? – спитав він.

– Горить рейхстаг, – повторив Мюльгейм. – Фашисти видали екстрений випуск, у якому заявляють, що комуністи підпалили рейхстаг. Це, звичайно, безглуздя. Вони самі його підпалили, їм потрібний матеріал, щоб заборонити комуністичну партію, а потім усунути і німецьких націоналістів, одержати на виборах абсолютну більшість. Ясно одне: назад їм шляху нема. Після цього насильства їм залишається тільки найжорстокіший терор. Звісно, що вони здійснюють програму, заготовлену ще для гінденбургівських виборів. Тебе вони ненавидять. Вони захочуть зробити з тебе показовий приклад. Останніми днями вони спрямували на тебе всі свої прожектори. Ти мусиш виїхати, Оппенгейм, за кордон, негайно.

Густав пробував зрозуміти Мюльгейма, але це йому не вдавалося. Слова, як удари, падали на його голову. Що це за нісенітницю верзе Мюльгейм? Так можуть знищувати себе банди гангстерів десь у Центральній Америці, але політичні партії, у Берліні? У 1933 році? Не інакше, як Мюльгейма вдарив нервовий шок?

– У тебе холодно, – сказав Мюльгейм і здригнувся.

Сонного Густава теж морозило.

– Я ввімкну опалення, – сказав він і встав.

– Не варто, – махнув рукою Мюльгейм. – Але чарку коньяку я б випив.

Він був стомлений, голос його звучав сухо. Густав налив йому коньяку.

«Нема сумніву, – думав Густав, дивлячись на Мюльгейма, який наливав коньяк, – загальна паніка звела його з глузду. Підпалити рейхстаг! Для цього треба бути безумцями. Невже вони думають одурити світ такою потворною, грубою брехнею? Так можна скуховарити пожежу неронівського Рима для бульварного роману. Але в наш час, в епоху телефонів і ротаційних машин, цього зробити не можна».

Густав глянув на Мюльгейма, який наливав собі другу чарку коньяку. «Боже око» котилось по годиннику, в білому яскравому світлі портрет Іммануеля Оппенгейма здавався пласким, нерухомим, мертвим. Було десять хвилин на п'яту.

«А може він і має рацію. Місяць тому багато з того, що відбулося за цей час, здавалось абсолютно неможливим. Він не фантазер. Тепер дійсно відбуваються неймовірні речі. Ні в якому разі не треба дратувати його, різко перечити йому. Я не хочу втрачати його вдруге». – Дуже обережно Густав висловив свої сумніви.

Мюльгейм махнув рукою.

– Ну, звичайно, ця пожежа зроблена неймовірно грубо і по-дурному, – каже він. – Але все, що вони робили, було грубо і по-дурному, а проте вони ще жодного разу не прогадали. З жахливою безпомилковістю вони завжди спекулювали на довірливості мас; сам фюрер у перших виданнях своєї книжки назвав цю спекуляцію керівним принципом своєї політичної практики. Чому ж їм не провадити далі цієї лінії? Цей принцип справді напрочуд простий. Вони з моторошною цілеспрямованістю підхопили і почали

поширювати брехню, яку змушене було припинити верховне командування, коли закінчилася війна. А селянин і дрібний буржуа вірили всякій їхній брехні. І чому їм не вірити. Принцип цих молодчиків дійсно надзвичайно простий: твоє «так» має бути «ні», а твоє «ні» має бути «так». Зайві тонкощі їм не цікавлять. Своїм успіхом вони зобов'язані цій примітивній селянській хитрості. Бо, власне, всі інші завжди вважають, що на таку грубу річ не попадеться жодна людина. А потім всі попадаються і щоразу знову.

Густав намагався уважно слухати. Слова Мюльгейма нібито мали рацію, але Густав не хотів вірити, вся істота його протестувала.

– Це послідовне, принципіальне визнання брехні як вищого політичного принципу, без сумніву, дуже цікаве. Якби не треба було поспішати, я охоче показав би тобі це на багатьох прикладах. Але зараз я можу зробити тільки одне: просити тебе виїхати, переїхати кордон, завтра, негайно.

Знов те саме. З цього Мюльгейм і почав. Густав давно знав, що Мюльгейм повернеться до цієї теми. Що за нісенітниця? Через те, що горить рейхстаг, він, Густав, має виїхати з Берліна. Тут він раптом помітив, що китиця від пояса волочиться по підлозі, підняв пояс, акуратно підперезався. Він і гадки не має кудись їхати. Це було б смішно. У Німеччині, зрозуміло, буде все спокійно. Яким дурнем потім будеш у власних очах, сидячи по той бік кордону. Але Мюльгеймові цього казати не можна. Він не може дозволити собі знов відштовхнути друга. Він не може обійтися без нього, без нього він пропаде. Мюльгейм потрібний йому, як вода і хліб.

Обережно пробує Густав пояснити Мюльгеймові, чому він не може виїхати зараз з Берліна. Лессінг іде в нього чудово. Фрішлін звик працювати з ним, робота чудово посувається вперед. Книжку не можна кинути. Та й чи не занадто темними здаються Мюльгеймові події? Густав стає красномовним. Він пробує власними доводами переконати самого себе. Але заговоривши, він наперед знає, що Мюльгейм має рацію. Досі Мюльгейм завжди мав рацію. Все, що він, Густав, говорить, – завжди сентиментальне й нікчемне, а слова Мюльгейма завжди реальні. Він продовжує свою промову, але вже без всякого захвату.

Мюльгейм помітив цю в'ялість. Він очікував, що Густав буде брикатись значно енергійніше. І він полегшено зітхнув. Якби Густав

був упертіший, у Мюльгейма цієї тяжкої ночі не вистачило б сил з ним справитись.

Густав бачив, який Мюльгейм змучений. Як же дратує це різке світло! Густав підвівся і вимкнув верхні лампи. Тим часом Мюльгейм знову опанував себе.

– Не жуй вату, Оппенгейм, – сказав він. – Не обдурюй себе. Ці молодчики здійснюють те, що вони давно вже вирішили. А вирішили вони зробити м'ясний фарш із тих противників, які здаються їм більш-менш значними. Вони ідіоти, і тому вважають тебе за серйозного ворога. Повторюю – тікай. Виїжджай в Данію або в Швейцарію. І не змушуй мене стирчати тут і годинами умовляти тебе, – розсердився він раптом. – У мене й без того досить діла. Завтра у мене гарячий день. Я хотів би три-чотири години поспати. А ти мене не позбудешся, поки не даси згоди на від'їзд. Ну скажи «поїду», Оппенгейм.

Густав бачив наполегливість, схвильованість Мюльгейма. Він вірив йому, хоч і не міг збагнути деталей.

– А ти поїдеш зі мною? – спитав він з дитячою наївністю.

– Ах, зрозумій же ти, що я не можу їхати, – нетерпляче, майже грубо відповів Мюльгейм. – Мені ніщо не загрожує, принаймні зараз. Я ніколи не ставив себе в такі ризиковані обставини, як ти. І мені залишатись тут важливіше, ніж тобі з твоїм Лессінгом. Завтра в моєму бюро сидітимуть п'ятнадцять-двадцять чоловік і для них я – остання соломинка, за яку вони можуть ухопитися, гинучи. Проте, не викладати ж мені тут весь кодекс законів, – урвав він свою промову і встав. – Кажу тобі востаннє: якщо в тебе нема бажання потрапити в тюрму або зазнати ще чогось гіршого – тікай.

Густав раптом заспокоївся. Він любив, коли у Мюльгейма з'являвся простацький тон. Це завжди було ознакою того, що Мюльгейм має рацію. Сухо, в тон Мюльгеймові, Густав сказав:

– Смійся, але я згоден. Я їду. Завтра. Ну ось, а тепер давай вип'ємо ще по чарці і ти підеш додому і ляжеш спати. Коли хочеш, ночуй у мене. Але май на увазі, я даю тобі два-три дні на урегулювання твоїх справ, а потім ти приїдеш до мене.

Мюльгейм шумно зітхнув.

– Нелегко опікувати тебе, Оппенгейм. Таксі прождало там не менше, як на дві марки, запишу на твій рахунок, мій любий.

Густав провів його до таксі.

– Дякую, Мюльгейм, – сказав він. – Я поводився, як ідіот, затагнувши на три тижні нашу незгоду.

– Не мели дурниць, – відповів Мюльгейм. Він забрався в таксі, сказав шоферові адресу і тут же заснув.

* * *

Густав повернувся до себе. Приймавши холодний душ, він відчув бадьорість і збудження. Він мусив поділитись з ким-небудь новиною, що звалилася на нього. Подзвонив Сибілі.

Сибіла, прокинувшись від телефонного дзвінка, розсердилась, надулась, як дитина. Вона була увечері в опері, Густав знав про це. Вона була там з Фрідріхом Вільгельмом Гутветтером, – цього Густав не знав, – а після театру запросила Гутветтера до себе, у свою маленьку, гарненьку квартиру, і ще працювала з ним. Так, останнім часом великому есеїстові^[15] дедалі дужче подобалася Сибіла Раух, подобалась її здатність все хутко засвоювати, подобався її приємний холодок. Не тільки уславлений том «Перспективи західної цивілізації» з особливо шанобливим написом автора лежить на нічному столику Сибіли, Фрідріх Вільгельм Гутветтер не пропускав дня, щоб не довідатися про успішність її роботи. У своєму старомодному вбранні, спокійний і лагідний, він сидів у її гарненькій кімнаті, дивлячись на неї променистими дитячими очима, допомагаючи їй терплячою порадою. Сибіла з прихильністю приймала ознаки його уваги. Якби Густав спитав її, вона не стала б приховувати цього. Але останніми днями він був дуже зайнятий собою і не питав.

Вона пізно засиділася з Гутветтером і була страшенно незадоволена, що Густав розбудив її. Він повідомив її, що завтра виїжджає. Справа дуже негайна. Чи не поїде вона з ним? Для нього це має велику вагу. Він хотів би невідкладно поговорити з нею про все. Чи не може він до неї приїхати? Його дуже розчарувала й образила її рішуча відмова. Їй хочеться спати, а в напівсонному стані вона не любить розв'язувати складні питання. Але вона обіцяє приїхати до нього завтра дуже рано.

Густав теж намагався заснути, проте сон був поганий, не давав відпочинку, не освіжав. Він зрадив, коли підійшов час їхати на прогулянку. Ранок був трохи туманний, але потім розпогодилось. Відчувався перший, ще слабкий подих весни, сіро-зелений, ледве

помітний пушок вкривав кущі. Густава охопила пекуча злоба проти людей, що змушують його покинути дім, роботу, рідних, батьківщину, яка була у двадцять разів більше його батьківщиною, ніж батьківщиною тих, хто виганяв його звідси. Грюневальд о цій порі прекрасніший, ніж завжди. Свинство, що саме тепер доводиться виїхати звідси.

– Я сьогодні виїжджаю, Шлютер, – сказав він, зіскочивши з коня.

– Чи надовго, пане доктор? – спитав Шлютер.

Повіки Густава ледве помітно затремтіли, коли він відповів:

– Днів на десять, а може, й на два тижні.

– У такому разі я запакую смокінг і спортивне знаряддя, – запропонував Шлютер.

– Так, так, зробіть це, і п'єкси я теж візьму з собою.

– Слухаю, пане доктор.

Визначивши термін поїздки, Густав відчув, що йому буде легше виїжджати. Але одне раптом заступило собою все інше, здалось йому вирішальним: чи поїде з ним Сибіла? Він нетерпляче ждав її відповіді. А вона тим часом подзвонила Фрідріху Вільгельму Гутветтеру. Повідомила його, що Густав, очевидно, у зв'язку з пожежею рейхстагу, збирається виїздити і просить її поїхати з ним. Гутветтер рішуче нічого не знав.

– Невже? – здивовано протяг він у телефонну слухавку спокійним наївним голосом. – У рейхстагу була пожежа. Ну і що ж? Адже це справа пожежної команди, а не нашого друга Густава.

Сибіла довго пояснювала. У неї самої були тільки припущення, але протилежно до гутветтерівської повільності, вона надзвичайно легко могла вловити зв'язок між окремими моментами. Кінець кінцем, Гутветтер відмовився від розуміння всіх зв'язків і причин і обмежився встановленням факта: Густав хоче тікати з остраху перед майбутніми політичними подіями.

– Не розумію нашого друга Густава, любя Сибіло, – сказав він. – Нація має розродитися новим типом. У нас величезна перевага: ми можемо бути присутніми при народженні цього велетенського ембріона, почути перше белькотання цього чудового страховища. А наш друг Густав тікає тільки тому, що відгикування народжуючої нації може неприємно зачепити його естетичний слух. Ні, тут я перестаю розуміти нашого друга Густава. Я вже не молодий, життя моє вже на

спаді. І все ж таки, незважаючи на наступний холод моїх років, якби я був зараз далеко від батьківщини, я поспішив би сюди, щоб бачити зблизка, як нація одягається у бронзову шкіру. Я нікому не дозволив би відібрати в мене це видовище. Заздрю вам, дорогий друже, що ви можете сприйняти цей великий акт з усією свіжістю вашої допитливої еластичної юності.

Так говорив дитячим наївним голосом великий есеїст.

По суті і Сибіла вважала обережність Густава за перебільшену. Літні люди прагнуть зручності і спокою. Це – законне їх право. Але вона людина молода й охоче поступиться частиною зручності заради гострих переживань. Коли з того, що казав Гутветтер, відкинути захопленість, то все ж не можна заперечувати факту надзвичайно цікавого видовища: як варвари раптово полонять цивілізовану країну. Вона чекала цього видовища з холодною цікавістю дитини, яка чекає перед кліткою годування звірів. Вона не хотіла пропустити цього видовища. І Сибіла приїхала до Густава з твердою думкою не покидати Німеччину.

Та коли Густав повідомив її про пожежу рейхстагу, як він це взнав від Мюльгейма, коли простими словами він тверезо розповів їй, що Мюльгейм, маючи на те вагомні підстави, жде в Німеччині розгулу насильства, сваволі і безправності, то й вона почала інакше дивитися на речі. Сидячи в глибокому кріслі, по-дитячому тоненька, чарівна, вона дивилась на його губи. Що це таке? Її друг Густав раптом знайшов долю. Його обличчя стало більшим, значнішим. Він був не тільки приємним підстаркуватим холостяком, але і видатною особою. Вона підійшла до нього, коли він скінчив, сіла на ручку його крісла. Вона вагалась, не знаючи що відповісти.

Як тільки Густав замовк, вона знову задумалась про свою роботу. В неї була тепер щаслива можливість працювати під керівництвом Гутветтера. Їй дуже добре з ним працювати. Не можна поривати таке щасливе співробітництво. Цього вимагав її обов'язок перед самою собою.

Їй страшенно хочеться поїхати з ним, – сказала вона Густаву, – в неї зараз таке почуття, що вона тісно пов'язана з ним, у неї є потреба бути з ним. Але він сам не захоче, щоб у такий вирішальний для її роботи момент вона поставила її під загрозу. Вона не може зараз переривати її, вона боїться найменшої перешкоди, а поза Берліном їй жоден рядок не

вдається. Наступні вісім-десять днів вона ніяк не зможе відірватись від рукопису. А коли правда, що він їде всього на два тижні, то вона сподівається порадувати його, коли він повернеться, чим-небудь винятково вдалим. Якщо ж повернення його затримається, то вона приїде до нього і тоді, подолавши головні труднощі в своїй роботі, буде цілком з ним. Зараз вона обміркує зі Шлютером, які речі Густавові брати з собою, потім Густав обов'язково мусить з нею сьогодні пообідати. А коли відходить його поїзд? Вона вчасно привезе Густава на вокзал.

Густав не давав точної відповіді. Він зовсім не хотів, щоб вона знала про час його від'їзду. Він був глибоко ображений.

Прибіг Мюльгейм, покvapливо, в якомусь нервовому піднесенні. Поїзд Густава відходив о восьмій годині вечора з Ангальтського вокзалу. Мюльгейм дістав для Густава місце в міжнародному вагоні. Він попросив Густава залишити йому на всяк випадок генеральну довіреність: у Німеччині найближчим часом можна всього сподіватись, і тоді треба буде діяти без вагань, Густав, знову упершись, похмуро заявив, що він не збирається надовго покидати Німеччину і не хоче готуватись до цього. Мюльгейм сухо зауважив, що воно так, він теж сподівається, що відсутність Густава не затягнеться, але на всяк випадок краще забезпечити себе.

– А взагалі, – сказав він, – скільки б ти не залишався за кордоном, – чи три місяці, чи три роки – ти справжній німець, і тому там, де ти будеш, там і буде Німеччина.

Цей незвичний пафос в устах Мюльгейма вразив Густава, і він більше нічого не сказав.

Коли Мюльгейм пішов, Густав ходив з кімнати в кімнату свого прекрасного будинку, який він так любив. Хвилювання від скорого від'їзду змінилось глибокою задумою й сумом. Він усе ще вмовляв себе, що йдеться про короткочасну поїздку, але в глибині душі уже визрівала певність, що він їде надовго. Спочатку він хотів попросити Сибілу, щоб вона разом зі Шлютером дбала про дім, доки він повернеться. Але тепер він відмовився від цієї думки. Звичайно, він ще подзвонить до неї перед від'їздом, але бачити її ще раз він не має потреби. Можна було б довірити дім Франсуа: він знає, що тут для Густава найдорожче. Але Франсуа від нього відсахнувся. Мюльгейм переобтяжений. Не може Густав вимагати від нього, щоб він

турбувався про дрібниці, які йому, Густавові, дорогі. Так само справа стоїть і з Мартіном.

Він дзвонить до Мартіна, прощається з ним. Мартін вважає, що Густав правильно робить, тікаючи звідси. Мартін охоче зробив би так само, але Вельс надто небезпечний, і Мартін не може кинути справу напризволяще. Брати побідкувались, що в ці тяжкі дні вони не вкупі. Проте справжнього внутрішнього контакту між ними нема. Кожен з них надто заклопотаний власними справами.

Густав вішає слухавку і замислюється. Це невеселі думки. Виявляється, у нього дуже мало дійсно близьких людей. А Гутветтер? Він викликає його. Фрідріх Вільгельм Гутветтер як завжди сердечний, лагідний, по-дитячому наївний. Якщо хто шкодує за від'їздом Густава, то це саме він. До того ж він не бачить вагомих підстав для цього від'їзду.

– Але наш спільний друг Мюльгейм без сумніву краще розуміється на цих речах, – примирливо заявляє він. Голос Гутветтера зігриває Густава. Але обтяжувати Гутветтера турботами про дім нерозумно. Гутветтер надто незграбний у практичному житті.

Густав сидить без діла, в думках перебирає обличчя друзів. Як скалка в тілі, мучить його почуття, що він щось забув, пропустив. Але він не може пригадати, хоч напружує пам'ять. Це не раз мучило його сьогодні. Нехай, може випадок допоможе пригадати.

Потім приходиться працювати над Лессінгом д-р Клаус Фрішлін. Дивно, як добре йде сьогодні робота. Час обідати. Вони закінчують. Фрішлін збирається йти. Він стоїть перед Густавом, худий, з поганим кольором обличчя, з рідким волоссям.

І раптом у Густава складається уявлення, що з усіх його друзів і знайомих Фрішлін найбільш стійкий і надійний. Імпульсивно він каже:

– Я їду, пане Фрішлін. Сподіваюсь, ненадовго. Але якщо моя поїздка затягнеться, догляньте, будь ласка, за моїм домом, книжками, за всім, що мені дорого. Ви все прекрасно знаєте.

Тихо і серйозно відповідає Фрішлін:

– Будь ласка, покладіться на мене, доктор Оппенгейм.

Вкупі з Фрішліном Густав вибирає, які з книжок узяти з собою. Залюбки він узяв би всі свої книжки, хотів би витягти з рам портрети Іммануеля Оппенгейма й Сибілі, взяти з собою й «око боже», свою друкарську машинку, свій письмовий стіл, увесь дім. Це здається йому

смішним. Він нічого з собою не візьме. Навіть свого рукопису; бо без бібліотеки він не може працювати. Він виїздить на два тижні, не більше. Він не хоче, взявши з собою те, що йому любе, розгнівати лихі сили, які можуть коротку відсутність перетворити в довгу.

Після обіду Густав виходить у сад. Спускається вниз, зі сходів першої тераси на другу, з другої на третю. Навколо нього здіймаються лісисті пагорби. Сьогодні 28 лютого, але вже яскраво відчувається весна. Чи це лише ввижається, чи справді мутно-зелена поволока на куцах, ледве помітна сьогодні вранці, тепер уже виразніша?

Густав жадібно вдихає улюблені свої пахощі, вбирає очима улюблений свій краєвид. Він дуже засмучений.

Коли раптом, без будь-якої видимої причини, він згадує про те, що його мучило. Так, так, він це повинен обов'язково врегулювати. Не можна виїхати, залишивши хоч у комусь розчарування після себе. Але в такому разі він не може їхати о восьмій годині. Однаково. Пізніше є також поїзд у Швейцарію.

Негайно він телефонує Мюльгеймові, що йому необхідно відкласти від'їзд. «Чому?» – питає Мюльгейм.

Густав не каже про причину, але наполягає на пізнішому поїзді. Мюльгейм сердиться. Поїзди переповнені. Густав не дістане місця у міжнародному вагоні, крім того, чим раніше він виїде, тим краще.

– У мене є на те свої причини, Мюльгейм, – каже Густав, не слухаючи заперечень Мюльгейма. Він усміхається і відразу веселішає.

Отже, він виїздить об одинадцятій.

О дев'ятій він їде в театральний клуб і там вечеряє. Потім приходиться у гральний зал, немов шукаючи когось. Зал ще зовсім порожній, тільки біля входу стоїть старий Жан. Проходячи повз нього, Густав дає йому п'ять марок.

– Я був учора трохи неуважний, – каже Густав. – Пробачте мені, Жане.

Старий дякує, як завжди непомітно і водночас надзвичайно підкреслено. Тепер Густав може спокійно їхати.

На вокзалі виявилось, що спритний Мюльгейм сунув провідникові міжнародного вагона хабаря і роздобув-таки купе для Густава. В поїзді було багато знайомих, але вони намагалися одне одного не пізнавати.

– Приїзди якомога швидше, Мюльгейм, – попросив Густав.

– Роби дорогою якомога менше дурниць, Оппенгейм, – сказав Мюльгейм.

Поїзд рушив. Останнє, що залишилося у пам'яті Густава від Берліна, була поважна фігура Шлютера, його замкнене вперте обличчя, коли він дивився услід поїзду.

* * *

У цей самий час Бертольд побажав батькам доброї ночі.

Завтра, в середу, він мусить ліквідувати конфлікт, мусить зробити свою заяву в актовому залі перед усіма учителями й учнями гімназії королеви Луїзи. Лізелотта хотіла щось сказати йому. Вона вже відкрила рот, але, знаючи впертий характер сина, стрималася.

– На добраніч, мій хлопчику! – тільки й промовила вона.

Бертольд пройшов у свою кімнату, роздягнувся, акуратно поклав одяг, акуратно, як завжди, наготував книжки і зошити на наступний день. По суті, його роль завтра буде проста. Заява його коротка. Перед Фогельзангом і Франсуа стоїть складніше завдання. Їм доведеться багато розпатякувати. А він буде тільки стояти. Стояти біля ганебного стовпа. Коли дійде до доктора Фогельзанга, він поводитиметься, – як би це краще сказати? – немов відбувається акт біля Нідервальдського пам'ятника.

Зараз він ляже в ліжку. Почитає книжку. Ну, хоч Клейста, «Бій у Тевтобурзькому лісі». Але замість третього тому Клейста він узяв четвертий – «Оповідання». Він прочитав оповідання про Міхаеля Кольгааса, сина шкільного вчителя, одного з найсправедливіших і разом з тим з найжахливіших людей свого часу, якого безмежне почуття справедливості робить розбійником і вбивцею. Через пару коней він відмовляється від власного щастя. Зупиняє повстання і гине страшною смертю. Але прекрасні вороні коні, яких перетворили на жалюгідних шкап, знов стають його власністю і він, сходячи на ешафот, бачить їх випещеними і відгодованими.

Бертольд добре знав це оповідання, але прочитав його з новим захопленням. Кілька місць він перечитував двічі й тричі. Наприклад, відповідь баришника жінці, коли вона здивовано питає його, чому він розпродас своє майно. «Тому, що я не хочу залишатись у країні, де не охороняють моїх прав. Коли тебе топчуть ногами, то краще бути

собакою, а не людиною». Бертольд читав і час від часу тяжко й співчутливо хитав головою.

Він відклав книжку. Тільки тепер він відчув, що минулу ніч провів без сна, відчув і напруженість останніх днів. Але він не хотів, щоб було темно, він боявся темряви. Він вимкнув верхнє світло, ввімкнув лампочку з абажуром, що стояла біля ліжка, повернувся на бік і напівзаплющив очі. Він бачив шпалери з фантастичним птахом на висячій гілці, і ось з малюнку перед ним знов виникало обличчя Армінія: широкий лоб, плоский ніс, довгий рот, коротке й міцне підборіддя. Чи були б у такого ось Армінія шанси вибитися вгору у сучасній Німеччині? Бертольд посміхнувся. Несподівано він відчув, як самі собою складаються рядки поезії:

Хто хоче в Німеччині вибитися вперед.
Що потрібне йому для удачі?
Залізні щелепи і вузький лоб.

Вірші рідко коли спадали йому на думку. Він краще відчував прозу. Доктор Гейнціус завжди це казав. Та й загалом вірші тепер мабуть не до речі.

Рут і цей самий Арміній, звичайно, домовилися б одне з одним. Знов бачить він Рут, як одну з германських жінок у таборі з повозок. Вона обурилася б з такого порівняння, та все ж воно правдиве. Їй добре. На його місці вона б добре знала, як їй вчинити. Багато кому в Німеччині добре, багатьом мільйонам. Але багатьом, ще більшій кількості мільйонів важко в Німеччині саме тому, що вони не знають, як треба діяти. Бертольд чув історію Шлютерового брата чи, здається, шурина, що свідчив у суді проти наці і був за це вбитий. Мільйони людей заявляють, що вони вороги фашистів.

Тисячі платять за це життям. Про декого з них це стає відомим, а про тисячі, про сотні тисяч, про мільйони ніхто не знає. Хто ж тоді Німеччина? Ті, що в коричневих сорочках галасують і бешкетують зі зброєю в руках, зберігши цю зброю всупереч закону, чи інші – ті мільйони людей, які були такі наївні, що підкорилися закону і здали свою зброю, і яким тепер пробивають череп, коли вони хочуть щось сказати. Ні, він, Бертольд, не сам. У нього є товариші, сотні тисяч товаришів, мільйони. Невідомому солдату поставили пам'ятник, а про «невідомого німця», про його «невідомого товариша» ніхто ані пари з

уст. «Мій невідомий товариш», – думає Бертольд, і знов складаються рядки поезії:

Вони полюють на тебе,
Вони замикають тебе.

і ще:

Я знаю, вас тисячі, вас мільйони...

і ще:

Настане день, незнаний мій товаришу,
Настане день, і прийдеш ти сюди...

Ні, це все нікуди не годиться. Він не вміє писати вірші. Але колись мусить з'явитися поет і скласти пісню про невідомого німця. Невідомого товариша.

Може статися, хтось і напише її, але її не будуть друкувати, не будуть співати, ніхто її не почує. І якби він, Бертольд, сам написав таку пісню, йому не довелося би виступити з нею. Він виступить з чимсь зовсім іншим. Він піде в актовий зал і перед зібранням шкільних товаришів, що всміхатимуться, – відомих товаришів, – він прокаже: «Я сказав істину. Оголошую, що ця істина – неправдива».

Ні, цього він не скаже.

Звичайно, скаже. Листа до Франсуа він теж не хотів писати, і не написав його, пропустивши всі терміни, а потім батько сказав: «Ти міг би надіслати лист терміновою поштою», – він написав.

Можна завтра не йти до школи, просто не з'явитись. Вони стоятимуть в актовому залі і чекатимуть, а його немає. Він усміхається. Він яскраво уявляє собі обличчя Фогельзанга і Вернера Ріттерштега, й обличчя педеля Меллентіна біля дверей. «Заспіваймо гімн «Горст-Вессель», – скаже нарешті доктор Фогельзанг. Але це буде слабою втіхою: не варто було збирати всю школу в актовому залі для того тільки, щоб заспівати гімн «Горст-Вессель». Ректор Франсуа – той, мабуть, зрадіє, коли він не прийде, а Гейнріх напевне буде радий, хоч він і радий йому з'явитись. Курт Бауман теж буде радий. О, це було б занадто прекрасним, якимсь душевним бальзамом. Але чи надовго? На годину, на день, можливо на тиждень. А далі? Що йому робити далі? Його виключать, з Німеччини йому доведеться виїхати. Мине, можливо, ціла вічність, поки він дістане змогу повернутись у свою Німеччину. І чи залишиться вона й тоді його Німеччиною?

Вибору немає. Добре було б, звичайно, примусити їх марно чекати, але це неможливо.

А втім, можливо.

Він підводиться. Дістає рукопис доповіді про Армінія. Він добре заховав його. Йому доводиться увімкнути верхнє світло, щоб його розшукати. На це йде деякий час. Рукопис написаний дуже чітко, на лінованому папері, з берегами майже без покреслень. Бертольд бере аркушик паперу і пише: «Тут нема чого пояснювати, нема чого додавати, нема чого викреслювати. Твоє «так» нехай буде «так». Твоє

«ні» нехай буде «ні». Бертольд Оппенгейм». Він кладе перо, потім знов бере і проставляє дату: «Берлін, 1 березня 1933 р.».

По суті, йому хочеться записати вірші, які тільки-но майнули в його уяві: «Тобі, невідомий товаришу». Ні, прозою краще. І він пише:

«Коли тебе топчуть ногами, то краще бути псом, а не людиною»
(Клейст, IV т., стор. 30).

Він іде в іншу кімнату, не дуже пильнуючи про те, щоб тихо ступати, відкриває домашню аптечку. Є три трубочки зі снодійним. Він вибирає те, що вважає за найміцніше. Трубочка ще майже не почата, напевне цього вистачить. Доведеться їм завтра постояти там, в актовому залі!

Він наливає склянку води, обережно ставить її на тарілку, щоб не залишилось кружальця на столі, розчиняє таблетки, ставить склянку на свій нічний столик. Дивиться на рукопис доповіді. Записка лежить зверху. Краще пришпилити її. Він заводить годинника, кладе його біля склянки. Знов вимикає верхнє світло, вмикає лампочку біля ліжка, лягає.

Годинник показує 38 хвилин на другу. Він випиває воду з розчиненими таблетками. Не можна сказати, щоб це було смачно, доводиться зробити зусилля, щоб проковтнути цю гидоту. Але є речі й гірші.

Він лежить і чекає. На нічному столику цокає його годинник. З вулиці долинає автомобільний ріжок, що гуде недозволено гучно й довго. Чи скоро він засне? Минуло дві хвилини і сорок секунд. Більш шести-восьми хвилин це напевне не триватиме. Коли ніхто не підійде до нього протягом найближчої півгодини, то збудити його вже не вдасться. На щастя, малоймовірно, щоб хтось заглянув до нього, а коли вимкнути світло, то можна бути певним, що ніхто не зайде. Він погасив лампочку.

І ось він почуває сонливість і втому, не таку приємну втому, як він сподівався, а свинцеву, гнітючу.

Знов автомобіль. Але тепер гудок не такий протяжний. Він акуратно зробив свій рукопис. Доктор Гейнціус казав їм, що одна з найістотніших відмінностей Стародавнього світу від нашої доби полягає у ставленні до самогубства. Римляни з дитинства виховували своїх синів у тій думці, що дарована людині можливість в перший-

ліпший момент вдатись до добровільної смерті підвищує людину навіть над богами. Боги не мають цієї свободи. Це гідна смерть. І приготував він усе акуратно перед тим, як випити цю гидоту. Ось лежить рукопис, хто хоче, може побачити, а хто не хоче – примушений буде побачити. Кілька днів тому він читав про одну жінку, що, заподіюючи собі смерть, не тільки вдягла сукню, у якій їй хотілося бути похованою, але навіть пришила жалібний крєп на рукав чоловіка. «Ми, німці, акуратний народ». Він ледве-ледве всміхається. Він може собі тепер це дозволити, може сказати: «Ми, німці».

Знов автомобіль. Раптом він сам опиняється в автомобілі. Відбуваються автомобільні перегони. Францке сидить у глибині, – чудно, що він не поруч, – безперервно кричить йому всякі вказівки, але він нічого не чує. Він усіма силами намагається зрозуміти, що говорить Францке, але навколо такий страшенний шум, і вітер свистить у вухах. А хто ж там поряд з Францке? Хто це там сидить? Ага, це доктор Гейнціус. Це добре. Він з'ясує йому все краще, ніж Францке. А ось і поворот. Він прекрасно зробив поворот, шикарно. Але він відучив себе від цього «шикарно». Огидне слово. Перед ними автомобіль, хто там за кермом? Та це ж доктор Фогельзанг. Він обмине його зараз збоку, це буде шикарно. Чи зрозуміє Францке, що він задумав? Але нічого не виходить, як це не дивно, він просто не може його наздогнати. На повному газу, весь час на повному газу. Не затримувати ходу. Але нічого не виходить. Знизу його обдає гнітючим жаром, важіль газу до неможливості розпікся, машина буксує, важіль чомусь тисне йому на живіт, машина вже не буксує, її заносить, вона рветься з рук, як тоді в Баварії на шосе, вкритому льодом. Щось чорне піднімається знизу, щось жахливо тисне, треба кричати, хочеш не хочеш, але крику нема. Щось підносить його, підносить машину. Але це зовсім не машина вислизає у нього з-під ніг. Вони на американських горах у Луна-парку, це човники-гойдалки. Як же так? Чому він у Мюнхені на осінньому ярмарку? Як високо злітають гойдалки. Фогельзанг усе ще поруч з ним, але тепер він його випередив. Ні, він усе ж на треку, тільки без машини, і його знов заносить, хоч він і без машини. Як високо злітають гойдалки, як лоскоче в животі, десь глибоко всередині. Живіт прямо вивертає, але не можна цього показувати, треба тільки всміхатись, широко всміхатись. А це ж справжній корабель, і він пливе з-під ніг. Тепер уже не до жартів, хвилі

давлять і душать, не треба було пливти вночі; вони перекочуються через голову, вони вже не піднімають його на гребінь. Ніяк не вдається зітхнути. Нічого більше немає, залишилось лише обличчя Фогельзанга, але це вже не обличчя Фогельзанга, це обличчя Армінія з плоским носом і впертим підборіддям. Чому ж Арміній потрапив раптом на цоколь Нідервальдського пам'ятника? Там статуя Німеччини, і це добре. Ні, тепер там Герман. Але цоколь пам'ятника пливе. Наближається величезна хвиля. Ціла гора, і йому треба пропливти крізь неї. Мій невідомий товаришу! Я не можу простягнути тобі руку. Знов набігає хвиля, ще більша, ніж та; чи підніме вона його на свій гребінь? Ось вона...

* * *

У цей самий час міжнародний вагон віз Густава далі й далі на південний захід від Берліна. Густав міцно й глибоко спав. Раптом він прокинувся, збуджений різким поштовхом поїзда. Повільно прояснилась його свідомість, і враз він із жахом згадав: про Жана він подумав, виїжджаючи, а от про Бертольда, про свого племінника, він не подумав. Принаймні, мусив спитати хоч би Мартіна, чим скінчилася безглузда історія з Германом Херуском. Майже півгодини мучила Густава ця думка. Потім він знов заснув, але решту ночі спав далеко не так добре, як спочатку.

Книга третя

Завтра

Нам дано працювати над справою, але не дано довершити її.

Талмуд

Густав дізнався про смерть Бертольда тільки після того, як його поховали, Мюльгейм, єдиний, хто знав адресу Густава, не повідомляв його про це, побоюючись, що він кине́ться до Берліна, наражаючись на небезпеку.

Всі ці дні Густав бродив по красивому затишному місту Берн. Стояла весна, повітря було прозоре, ніжно вимальовувалися на чистому горизонті вершини нагір'я. Але прекрасний краєвид не радував Густава, голова його була збентежена берлінськими подіями. Коли він дізнався про смерть Бертольда, йому здалося, що на нього впав удар, на який він давно чекав.

Він не міг зносити людей, забрався в гори, хотів бути сам, нічого не розумів. Йому хотілося спочатку в усьому розібратися. Селище, до якого його закинуло, лежало біля підніжжя Юнгфрау. Але сезон закінчився, і в маленькому готелі він був єдиним гостем. Він уникав багатолюдної гірської залізниці, сам тяг свої лижі до сніжної межі, з трудом здирався на віддалений схил. Там він лягав на залитий сонцем сніг, і навколо нього у прозорому повітрі високо й ясно здіймалась лінія гір. Він був сам. Він гриз і гриз себе: про старого Жана він подумав, а про Бертольда ні. На ньому велика частка провини за те, що сталося. Здавна він усе робив неправильно. Він вів марне, вигідне, смакове існування. Пішов до Сибілі замість того, щоб піти до Анни. Якби він займався політикою, політичною економією або чимсь у своїй фірмі, у всьому цьому було б значно більше змісту, ніж у тому, що він робив. Він встановив, що Лессінг написав певний лист 23 грудня, а не 21. І що з того? Це був немов підпис під усім його життям.

Густав лежить на снігу, п'ятніє від жаркого сонця і зводить рахунки з самим собою. Результати безрадісні.

Чотири дні живе він у тиші гірського селища. Вузька дорога, якою він щодня іде вгору на своїх лижах, високо проходить над долиною; на протилежних схилах ліпляться малесенькі селища; прямо перед ним здіймаються могутні, залиті сонцем, білі вершини Юнгфрау. Він завжди сам, на своєму улюбленому схилі. Прозоре і свіже тепло в повітрі, приглушено доноситься гуркіт лавин, що котяться вниз. Він бачить усе, що перед ним, навколо нього, але він не усвідомлює ні свіжості повітря, ні краси природи, його почуття немов замкнені. Його гризуть одні й ті самі думки, вони вихряться, вгризаються дедалі глибше. Найкраще довести своє тіло до такої фізичної втоми, щоб думки зникли. Іноді, повертаючись додому, він доходить до такого стану. Тоді в бажаному знесиленні він опускається на край дороги і, не думаючи ні про що, механічно похитує головою, посміюючись ідіотським сміхом. На дорозі цілими годинами ніхто не показується. Одного разу мимо пройшов хлопчик з тачкою. Він здивовано глянув на Густава і довго ще повертав до нього голову.

Чотири дні тяжить над ним, паралізуючи, це отупіння; голова його немов обгорнена ватою. Раптом вранці п'ятого дня, після довгого нічного сну прорвався туман, що оточував його. Густав стрепенувся, скинув з себе запаморочення. Справді, за п'ять днів він не бачив жодної газети, не прочитав ані рядка про Німеччину. Небагато знайдеться тепер таких незацікавлених німців. Він дістав усі, які були, – німецькі, англійські, французькі газети. З товстим пакунком під пахвою піднявся знайомою красивою дорогою. Раптом у ньому все напружується, він ледве стримується. І хоч земля ще вогка, він сідає тут же край дороги і починає читати.

Він читає, і кров ударяє в голову. Спокійніше, не розпускатись, бути твердим, вдумуватись як слід. У такі часи вириває звідусюди сила непереверених чуток. Густав учився критично розцінювати джерела, він не бажає потрапити на гачок фантазії деяких несамовитих репортерів. Що це за газети? «Таймс», «Франкфуртер Цейтунг», «Нейє Цюріхер Цейтунг», французький «Тан». Їх кореспонденти не якісь невідомі репортери, а люди з іменами. Повідомлення з Німеччини короткі, конкретні. Журналісти з такими іменами навряд чи наважилися б без достатніх підстав передавати світові такі дивовижні

речі з такими різючими деталями. Немає сумніву, що націоналсоціалісти пункт за пунктом здійснювали свою програму, з примітивного варварства якої так часто глузував він сам. Варвари арештовували, катували, вбивали всіх, хто їм був не до душі. Майно розоряли або конфіскували. Лише на тій підставі, що ці люди були їм супротивники і через те підлягали знищенню. Густав читав імена, дати. Численні імена знайомі йому, з багатьма з цих людей у нього були дружні стосунки.

Його німий тваринний відчай зник, змінився скаженою люттям проти себе, проти фашистів, він читає безумні промови поводитирів. Старий рейхспрезидент передав їм країну в доброму порядку, вони ж цинічно порушили свої урочисті обіцянки, розтоптали закон, а порядок і цивілізацію обернули на свавілля, хаос, насильство. Німеччина перетворилась у божевільню, де хворі взяли владу над своїми сторожами. Чи бачить це світ? Що він робить?

Того самого дня Густав повертається до Берна. Чи не збожеволів він, забравшись у це гніздо і не залишивши нікому адреси? Чи він думає, що весь цей жах його не торкнеться, коли він сховає голову у вату? Він хоче знати, що робиться, він хоче знати якомога більше, все.

У Берні на нього чекають телеграми, листи, газети. До його будинка теж вдерлись ландскнехти, вчинили обшук, багато чого знищили, багато забрали з собою. Ось телеграма від Фрішліна з проханням подзвонити йому телефоном. Густав викликає його.

Чути голос Фрішліна – ціла подія. Знайомий голос. У ньому щось нове, якесь напруження, енергійність. Густав хоче про багато розпитати Фрішліна, але той негайно обриває його, на що раніше ніколи не наслідився б. Так, він багато зробив по Лессінгу. Він приїде до Берна й особисто доповість про цю роботу. Так буде найкраще, Мюльгейм, між іншим, цієї ж думки.

Наступного дня Фрішлін був уже в Берні.

– Я б не хотів спинятись у тому самому готелі, де ви живете, – сказав він, виходячи з вагона. – Краще, щоб наші імена не передавались у поліцію з того самого готелю. Потім я зайду за вами, і ми підемо погуляти. Я зможу розповісти вам усе детальніше й краще, коли буду певен, що нас не підслуховують.

Фрішлін говорив скромно, але рішуче. Здивовано дивився Густав, як змінилася ця людина. У Берліні він зі своїми довгими тонкими

ногами, довгими тонкими руками, що завжди висувались із занадто коротких рукавів, з усією своєю боязкою незграбною фігурою завжди здавався Густавові наче студентом, якому зовнішньо й внутрішньо чогось не вистачає. Тепер він, хоч і тримався просто, мав вигляд суворий, вигляд людини, яка знає чого хоче.

Вони піднялися на плато. Був яскравий передвесняний сонячний день. Перед ними здіймалась ніжна й ясна лінія снігових вершин. Довго сидіти на плато було ще холодно. Вони пішли лісистим схилом. Густав стишував свою швидку, тверду ходу. Фрішлін розповідав.

Фашисти з'явилися на Максрегертштрассе в одну з перших ночей, перед ранком. Прийшло їх вісім. Фрішлін, на щастя, встиг сховати за день до того в осіб, що були поза підозрою, рукопис Густава і найважливішу літературу та картотеку по Лессінгу. Ландскнехти знищили або забрали з собою всі папери, які тільки знайшли. З книжок вони багато що залишили, в усякому разі, в інших будинках вони робили значно більші спустошення. Вибір книжок, які вони рвали або забирали з собою, був дуже довільний. Найбільше їх дратували численні видання Дантової «Божественної комедії». Очевидно слово «комедія» спантеличило їх, і вони визнали це за агітаційну літературу «безбожників». Автомобіль і друкарську машинку вони конфіскували. Та сама доля спіткала і портрет фрейлен Раух. А портрет Іммануеля Оппенгейма залишився: Фрішлін сховав його в надійне місце. Не помітили вони також пачки приватної кореспонденції. Фрішліну вдалося переслати її Густавові. В найближчі дні Густав її одержить. Виявилось, що Шлютер дуже надійна людина. Фашисти, коли приходили ще вперше, жорстоко його побили. Але все ж, як тільки вони пішли, Шлютер разом з дружиною вбитого шурина приховав частину речей, які вціліли. Це було дуже добре, бо наступної ночі з'явилися знову і порозтягали все, що тільки можна було розтягти. Ті речі, які, на думку Фрішліна, були для Густава особливо дорогі, Фрішлін відніс до фрейлен Раух.

– А фрейлен Раух допомагала вам? – спитав Густав.

– Не багато, – відповів Фрішлін. – Вона виявила цілковиту готовість допомогти, але практично зробила мало. Фрейлен Раух надзвичайно заклопотана власними справами, – додав Фрішлін з підкресленою стриманістю. Зате про Мюльгейма він говорив з великою теплотою. До речі, Мюльгейм просив, щоб Густав подзвонив

йому якнайскорше, найкраще сьогодні між шостою і сьомою вечора в готель «Брістоль».

Було саме близько шостої, коли Густав повернувся до готелю. Слід було негайно подзвонити Мюльгеймові, але Густав і слухати не хоче про справи, про ті хитрі обхідні шляхи, які в боротьбі з націонал-соціалістами є, звичайно, єдино розумними. Щоправда, справа стосується його будинка, його улюбленого житла. Страшно подумати, що можливо незабаром в його прекрасних кімнатах оселяться фашистські найманці. Треба було б усе ж таки поговорити з Мюльгеймом. Проте коли телефоністка відповіла, він в останню хвилину замість номера Мюльгейма назвав номер Сибілі.

Дуже скоро він почув її голос. Вона була здивована, трохи боязко здивована, як відчув Густав з трохи роздратованою недовірою. Можливо, що й справді необережно в ці дні дзвонити телефоном з-за кордону. Але Сибілі, звичайно, загрожувала невелика небезпека, і їй зовсім не було чого виявляти таку стриманість. Він згадав, як холодно й сухо говорив про неї Фрішлін. Але Густав скучив за нею, за ароматом її дитячого тіла. Він дуже тепло просив її приїхати, вона йому потрібна зараз. Вона відразу пообіцяла. Але, коли він попросив її точно вказати день приїзду, вона завагалась; завтра, найпізніше післязавтра вона телеграфує. Густав не знав, що її спиняла думка про Фрідріха Вільгельма Гутветтера; але він відчував, що вона від нього щось приховує, і був дуже збентежений.

І розповідь Фрішліна, хоч і дуже ясна та докладна, здалася Густаву тепер недостатньою. Можливо, тому, що загальне становище в Німеччині починало цікавити його значно гостріше, ніж його будинок або рукопис. Весь час він чекав, що Фрішлін сам про це заговорить, але Фрішлін цього не зробив, а він не наважувався напосідати на розумну, цілеспрямовану людину.

Тільки увечері, в дуже красивому маленькому ресторанчику, який розшукав Густав, Фрішлін заговорив, нарешті, про загальний стан справ. Тепер трудно дістати в Німеччині точні відомості про те, що відбувається. Уряд не без успіху старається абсолютно все затуманити. Тому те, що Фрішлін розповідає, далеко не вичерпує всього. Але Густавові скоро здалося, що він називає жахливу кількість імен, дат і адрес, хоч він говорив тільки про перевірені чутки.

Серед розквартированих у Берліні фашистських загонів найстрашнішу славу мають 17 і 23, так звані «загони смерті». Місця, про які говорять з найбільшим жахом, це підвали катівень на Гедеманштрассе, Генераль-Папештрассе і кілька підвалів у Кепеніку і Шпандау. Коли впаде влада фашистів, на цих домах напевне приб'ють дошки в пам'ять найбільшої ганьби Німеччини, – сказав Фрішлін, і цей відступ на фоні його спокійної розповіді прозвучав вражаюче. Найстрашніше у діях таємної поліції і штурмовиків – це вироблена до найменших деталей система, організованість, військово-бюрократичний порядок у знущаннях і вбивствах людей. Абсолютно все реєструється, підписується, протоколюється. Після всякого катування катований мусить розписатись у тому, що його не катували. Коли кого вб'ють, лікар констатує смерть від розриву серця. Тіло вбитого видається родичам у запломбованій труні, яку заборонено розкривати під загрозою тяжкої кари. Якщо катованого після катування випускають на волю, йому видають чисту білизну і костюм, щоб заплямований кров'ю одяг не впадав у вічі. Катовані повинні давати розписки в тому, що вони повернуть видані їм речі у чистому вигляді протягом 24 годин. Крім того, за «послуги» і «годування» у підвалах береться платня, хоч і невелика: за приміщення – марку, за послуги і годування – марку. За послуги і годування вбитих, цебто «вмерлих від розриву серця», або «вбитих при спробі втечі», мусять платити родичі.

Піклуються і про духовну поживу, і тут виявляється певний гумор. Наприклад, під час «процедур» грають на грамофоні фашистські пісні; арештовані повинні підтягувати, такт вибивають на їх спинах шпіцрутенами і гумовими кийками.

Фашисти, очевидно, вирішили широко організувати свою систему. Вони влаштовують колосальні концентраційні табори, щоб «виховати в ув'язнених потрібні для нового часу властивості». При цьому вони вдаються до психологічних методів. Вони, наприклад, влаштовують у містах великі гротескні блазенські процесії ув'язнених, примушуючи людей виконувати чудернацькі декламаційні хори: «Ми – марксистські свині, ми – єврейські шахраї» і т. ін., або примушують окремих ув'язнених ставати на ящики, присідати і при кожному присіданні вигукувати: «Я єврейська свиня, зрадив свою батьківщину, ганьбив арійських дівчат, обкрадав громадські каси» і т. ін. Іноді ув'язнених

примушували влізати на дерева, наприклад, на тополі, звідти цілі години вигукувати подібні самохарактеристики.

Між іншим, у підвалах фашистських казарм так само, як і в концентраційних таборах, ув'язнені мають змогу найдетальніше і в найкоротший час вивчити націонал-соціалістську програму і книжку «фюрера». Навчання поставлено строго. За помилки і неухважність – тілесні карі. Часи лібералізму і м'якотілої гуманності минули. Кажуть, що багато не витримує цих занять. У самому тільки Берліні Фрішлін нарахував сімнадцять документально підтверджених смертних випадків.

Про все це розказав доктор Клаус Фрішлін докторові Густаву Оппенгейму в маленькому ресторанчику швейцарської столиці – Берна. Він говорив тихим, рівним голосом, бо ж біля сусіднього стола сиділи відвідувачі. Подеколи, щоб змочити горло, він сьорбав легке газоване вино, і його довгі, худі руки вилізали з рукавів. Густав цього вечора їв мало, говорив мало. Розпитувати майже не доводилось. Клаус Фрішлін дуже точно висловлював свої думки; мова його ставала неясною тільки в тих випадках, коли він цитував фрази «фюрера», що їх катовані мусять вивчати напам'ять.

Фрішлін скінчив. Досить довго обоє сиділи, не кажучи ні слова. Фрішлін повільно допивав вино, чітким рухом знов і знов наповнюючи склянку. Ще тільки три столи були зайняті. Густав напівзаплющив очі. Здавалося, він дрімав.

– Ще тільки одне, Фрішлін, – вимовив він нарешті з очевидним зусиллям. – Ви мені нічого не розказали про смерть мого племінника Бертольда.

– Вашого племінника Бертольда? Про його смерть?

Виявилось, що Фрішлін взагалі нічого не знає про історію з Бертольдом.

– Як це можливо? – обурився Густав.

Але Фрішлін ані трохи не здивувався. Уряд у Німеччині робить усе можливе, щоб тільки населення не знало того, що не потрібно урядові. Очевидно, газетам заборонили друкувати повідомлення про цей випадок. Коли хто енергійно чогось не дошукується, він нічого не дізнається. Бо всі в Німеччині носять маску. Люди судорожно кричать, як прекрасно стало жити, і тільки переконавшись, що ніхто не підслухує, пошепки передають одне одному про справжній стан речей.

У великому місті сусід не знає про те, що робиться у сусіда, він звик дізнаватися з газет про події, що сталися поперхому вище або нижче. Але неприємні події газети не наважуються друкувати. У країні, де 65 мільйонів населення, легко можна вбити три тисячі чоловік, тридцять тисяч катувати, сто тисяч ув'язнити без вироку й безпідставно і при всьому тому зберегти видимість спокою й порядку. Звичайно, це можливо тільки тоді, коли заборонити радіо і газетам передавати такі відомості.

Густав просив Фрішліна не проводити його до готелю. Була світла ніч, пізно, вулиці пусті, під арками гучно лунали його впевнені, тверді кроки. Він ішов швидко, але почував себе зв'язаним, обважнілим. Цей Фрішлін викликав у ньому якийсь нове почуття, дуже незвичне, важке.

Другого дня Фрішлін поїхав. Густав стояв на пероні. По суті він був радий, що ця людина, яка його непокоїла, їде. Але, коли поїзд рушив, йому здалось, що рейки не відокремлюють його від Фрішліна, а навпаки, що вони стали нитками, які сполучають обох друзів, і хоч би як далеко ці нитки розмотувались, вони ніколи не обірвуться. І самотність здалась йому чи не тяжчою від присутності Фрішліна.

* * *

У звичайний час Едгар вирушив у міську клініку. Гіна заклинала його не їхати туди сьогодні, навіть Рут несподівано настійливо його відмовляла. Фашисти ухвалили провести в цю суботу бойкот ста п'ятидесяти тисяч німецьких євреїв, мобілізувавши на це всі агітаційні засоби. Наці казали, що таким шляхом вони мають покарати євреїв за нібито брехливе твердження (підтвержене тисячами документів) про фашистські насильства над ними, і знищити євреїв економічно. Багато євреїв цього дня не виходили з дому, багато повтікало з Німеччини. Можливо, що це необачно, але Едгар не міг діяти інакше. Він їде у свою клініку.

Зовнішніх мотивів для цього в нього немає. Діяльність його в Німеччині скінчилась. Коли б він схотів, то міг би сьогодні ж виїхати з Німеччини. Він дістав найпочесніші пропозиції з Лондона, з Парижа. Більшість медичних інститутів цивілізованого світу прагнула запросити до себе винахідника Оппенгеймівського методу. Одну з цих пропозицій він прийме. Все, створене ним тут, зрозуміла річ, загине, бо маленький доктор Якобі, якому він ще міг би, можливо, довірити

свою лабораторію, теж їде. Він справді їде до Палестини, як одного разу іронічно подумав про нього Едгар, і на тому самому пароплаві, що й Рут.

Так, у Лондоні, Парижі або Мілані Едгарові доведеться все починати спочатку, і мине напевне п'ять або десять років, поки він доб'ється того, чого вже тут досяг. Йому, звичайно, будуть дані кошти, але коштів тих не вистачить; йому знов доведеться проходити через господарські клопоти, яких він зазнав тут під час створення свого інституту. А він уже людина немолода.

Нелегко буде розлучатись зі своєю клінікою, зі своєю лабораторією, з операційними залами, з Якобі, Реймерсом, сестрою Геленою, старим Лоренцом. Він не може собі уявити, як він буде жити далеко від своєї Німеччини. Справа не лише в інституті. Тут ще й весь його побут, дім, звички. Мине ціла вічність, поки все це знов налагодиться. Гіна до чорта серйозно сприймає всяку дурницю. І з дочкою прийдеться розлучитись, він не може вимагати, щоб вона не їхала до Палестини.

Місто має святковий вигляд. На вулицях натовпи цікавих, що бажають подивитись, як проводиться бойкот. Едгар бачить численні плакати: «Євреї», «Не купуйте в євреїв», «Євреї – загинь, пропади». Всюду стоять, розставивши ноги у високих чоботах, штурмовики і, роззявивши дурні свої молоді роти, кричать хором: «Доки не буде мертвий останній євреї, не сподівайся ні хліба, ні роботи».

Можливо й справді Гіна та Рут мали рацію, і не слід було сьогодні їхати в клініку. Але він не може кинути пацієнта Петера Дейке. Петер Дейке зареєстрований за № 978, вісімнадцяти років, пацієнт третього розряду, був приречений на смерть ще до того, як його привезли в клініку. Перша операція не дала результатів. Можливо, що й повторна не дасть одужання. В усякому разі, вона – єдиний засіб, що може врятувати Петера Дейке. Він міг би доручити повторну операцію Реймерсові. Та ні, він не хоче збільшувати ризик летального кінця через те, що ці пани ухвалили провести свій ідіотський бойкот саме сьогодні.

Він несеться у розхристаному білому халаті довгими коридорами клініки. Все йде заведеним порядком. У клініці працюють двадцять чотири лікарі-євреї. І сьогодні, як звичайно, вони всі на своїх місцях, і маленький Якобі теж. Як завжди, праця швидко просувається, про бойкот ані слова, але на всіх зовнішньо байдужих обличчях Едгар

читає приховане напруження. Маленький Якобі блідий. Всупереч усім засобам, руки в нього сьогодні трохи пітніють.

– Підготуйте хворого № 978, – наказує Едгар сестрі Гелені.

Раптом з'являється доктор Реймерс. Грубовато й добродушно, як завжди, він тихо звертається до Едгара:

– Тікайте, пане професор. Залишатись тут вам абсолютно недоцільно. Невідомо, що може вчинити п'яна екзальтована чернь. Коли ви підете, мені можливо вдасться відвезти маленького Якобі. Його присутність тут є чисте самогубство.

– Добре, любий Реймерс. Ви своє сказали, а тепер візьмімося за хворого № 978.

Він робить операцію.

Ледве встигають відвезти хворого в його палату, як вони з'являються. У руках у них список двадцяти чотирьох лікарів, що працюють у міській клініці. Вони запитують де ці лікарі. Але персонал провадить пасивний опір, відмовляючись незнанням. Під проводом кількох фашистських студентів-штурмовиків починають полювання на названих лікарів. Зловленого негайно виводять на вулицю. Вони не дозволяють лікарям знімати халатів і, коли їм попадається хтось без халата, примушують вдягти його. Перед головним входом стоїть величезний натовп і, лише з'являється білий халат, він негайно зникає у цьому натовпі, під улюлюкання, свист, люті лайки.

Добрались до Едгара.

– Ви професор Оппенгейм? – звертається до Едгара штурмовик з двома зірками на комірці.

– Так, – каже Оппенгейм.

– Номер чотирнадцятий значить є, – із задоволенням каже штурмовик і викреслює його ім'я з списку. – Ви мусите негайно залишити цю установу. Ідіть за мною, – наказує він.

– Професор Оппенгейм тільки-но зробив операцію, – втручається сестра Гелена, і голос її звучить голосніше, ніж завжди, а круглі карі очі зробились величезними від люті. – Необхідно, – стримано каже вона, – щоб хворий перебував ще деякий час під наглядом професора.

– У нас є наказ виставити цю людину на вулицю, – заявляє штурмовик з двома зірками. – Ми повинні вигнати звідси всіх єврейських лікарів в ім'я очищення Німеччини, – урочисто вимовляє

він штамповану формулу, намагаючись говорити якомога чистіше, без жаргонних словечок. – Все, – каже він.

Тим часом одна з сестер встигла викликати таємного радника Лоренца. Він з грюкотом ввалюється у коридор і, величезний, у розхристаному халаті, рухливою горою рушає на непрошених гостей.

– Що тут відбувається, пане? – гуркочуть з його золоченого рота слова, мов уламки скелі. – Що ви дозволяєте собі тут? Я тут хазяїн! Зрозуміли?

Таємний радник Лоренц один з найпопулярніших лікарів у країні, можливо найпопулярніший. Навіть дехто з штурмовиків знає його по портретах в ілюстрованих газетах. Штурмовик з двома зірками вітає його жестом стародавніх римлян.

– Це національна революція, пане професор, – пояснює він. – Геть євреїв. У нас є наказ викинути з клініки двадцять чотири єврея.

– Вам доведеться, шановні панове, викинути і двадцять п'ятого, бо старий Лоренц не залишиться тут.

– Як хочете, пане професор, – каже штурмовик, – Ми виконуємо наказ.

Старий Лоренц уперше у своєму житті відчуває цілковите безсилля. Він бачить, що професор Оппенгейм мав рацію: хвороба, яка охопила народ, не гостра, а хронічна. Він міняє тактику і починає переговори.

– Залиште хоч би професора Оппергейма. Я поручуся за те, що він піде з клініки.

Штурмовик вагається.

– Добре, – каже він нарешті. – Беру на свою душу. Ви гарантуєте мені, пане професор, що ця людина не торкнеться більше жодного арійця і протягом найближчих двадцяти хвилин залишить цей будинок. Ми даємо вам цей строк.

Штурмовики відпускають Едгара і йдуть.

Але через кілька хвилин вони знов з'являються.

– Який це безсоромний арієць дозволив сьогодні євреєві оперувати себе? – запитують вони.

Старий Лоренц пішов. Замість нього доктор Реймерс намагається спинити їх.

– Чи не досить уже на сьогодні, шановні панове? – він намагається стримати себе, але в голосі його можна почути тихе рикання.

– Мовчіть, поки вас не питають, – обриває його штурмовик із двома зірками.

Один із студентів веде їх до оперованого. Вони входять у палату. Реймерс за ними. Едгар, трохи похитуючись, важко, машинально тупає слідом.

Анестезія при операціях дихальних шляхів утруднена. Оппенгейм винайшов спеціальний спосіб для таких випадків. Хворий Петер Дейке перебуває у стані свідомості, але під впливом великої кількості морфію. Голова його становить суцільну білу пов'язку. Блукаючи зором тьмяних очей, дивиться він на тих, що вдерлись. З перекривленим від жаху обличчям, широко розставивши руки, стоїть перед ліжком чергова сестра. Фашисти відсторонюють мовчазно тремтячу жінку.

Фашисти – люди «організовані», вони все передбачили, все приготували, в руках у них гумова печатка.

– Свиня собача, – кажуть вони до Петера Дейке і ставлять йому на перев'язку печатку: «Я, безсоромний, дозволив євреєві лікувати себе».

Приклавши печатку і вигукнувши: «Хайль Гітлер!», вони спускаються східцями.

Едгар, немов позбавлений волі, немов його тягнуть на канатах, машинально тупає весь час за ними у тупій безсилій задумливості. Сестра Гелена бере його за руку і веде в директорський кабінет. Кличе туди ж і старого Лоренца. Едгар і Лоренц стоять один проти одного. Обидва дуже бліді.

– Вибачте, Оппенгейм, – каже Лоренц.

– Ви не винні, колего, – з трудом, сухо й хрипко вимовляє Оппенгейм і кілька разів автоматично знизує плечима. – Що ж, піду, мабуть, – каже він.

– Хоч халат скиньте, Оппенгейм, – просить Лоренц.

– Ні, – відповідає Едгар, – не треба. Дякую, колего. Хоч халат візьму з собою.

* * *

– Заради мене, Мартіне, не ходи завтра в контору, – просила Лізелотта ввечері напередодні бойкоту.

Вона чула, що багато євреїв убито або вмерло від катувань. Вона чула, що з євреїв знущаються, знала, що всі лікарні в Німеччині

переповнені катованими людьми.

– Не йди завтра в контору, – просила вона, впритул підійшовши до Мартіна, – обіцяй мені.

Мартін дістав пенсне, довго протирав скельця. Волосся його посивішало і порідшало, спина зігнулась, щоки обвисли.

– Не сердься на мене, Лізелотто, – сказав він. – Але я піду в контору. А ти не бійся.

Він попестив її, чого ніколи раніше не робив, тяжкою волохатою рукою по плечу.

– Нічого зі мною не станеться, – провадив він. – Я добре знаю ту межу, за яку не можна переступати. Я став розумний, Лізелотто. – Він якось дивно похитав головою.

Він уже не намагався зберігати самовладання й гідність. Говорив більше ніж колись, і іноді хитро підморгував. Він став схожий в цьому на Іммануеля Оппенгейма і навіть на шурина свого Жака Лавенделя. Лізелотта здивовано стежила за цими змінами. Мартін постарів, але він здавався їй мужнішим, загартованішим. Він глибоко знав життя і людей. Вона дуже любила його.

Вона більше не наполягала. Обоє мовчали. Вона думала про катастрофу, про останні часи Бертольда. Не було такої хвилини, щоб вона про це не думала. Знов і знов підходила вона до дверей, як того ранку, коли почула хрипіння хлопчика. Вона побачила, що він лежить витягнувшись на спині, підняла його руку, рука впала, як мертва, підняла ногу, і нога впала, немов дерев'яна. І він ще хрипів, дихав, пульс бився – він ще жив. І все ж він був мертвий, шкіра була холодна й біла. Нічим не можна було пробудити його свідомість. Лікарі промивали йому шлунок, зігрівали його, штучно вводили їжу, чай з коньяком, молоко, давали ліки, щоб підтримати діяльність серця. Вона пригадує силу незнайомих слів: кардіазол, дигален, строфантин, ейтонон. Три дні лежав він у такому стані, жив, але був мертвий, бо всі знали, що немає засобів порятунку. Киснева подушка не допомагала, промивання шлунка не допомагало, він лежав, хрипів, не міг проковтнути слиз, що наповнював порожнину зів, і шкіра його була холодна й біла. Пульс бився повільно і, нарешті, спинився. Але Бертольд був мертвим уже тоді, коли вона вперше почула його хрипіння. І вона це знала. Не вона, а Мартін весь час повторював лікарям: «Зробіть щось! Допоможіть йому!» Вона знала, що ніхто не

може допомогти. Лише вона могла допомогти, але цього не зробила. Всю провину вона бере на себе. В Мартіна свої клопоти. Вберегти хлопця був її обов'язок.

При всьому тому безмірність Мартінового горя її втішала. Він кричав, вив, впадав у біснування. Він знов і знов перечитував рукопис Бертольда, віддав його передрукувати і потім, як божевільний, поклав цей рукопис разом з грамотою фельдмаршала Мольтке в труну Бертольдові. На знак трауру сидів за старовинним єврейським звичаєм на підлозі, розірвавши одяг. Вранці і ввечері збирав дев'ять побожних євреїв і читав з ними поминальну молитву.

Після семиденного трауру по синові він став іншою людиною. Але саме в цьому новому Мартінові Лізелотта впізнавала того Мартіна, якого завжди відчувала в ньому. Вона відкрила в ньому риси, що подобались їй у шурина Жака Лавенделя: хитрість у боротьбі за те, що він вважав за правильне, зневагу до зовнішніх форм, настійливу гнучкість, коли йшлося про інтереси потрібної справи. Мартін і Лізелотта багато тепер мовчали, але були ближчі один до одного, ніж раніше.

Про Бертольда ніколи не говорили. Але Мартін тепер часто ділився з Лізелоттою всякими діловими міркуваннями. Без заперечень приймав він зневагу від Вельса, але з тим більшою впертістю і хитрістю відстоював те, що йому здавалось важливим. Магазин на Гертраудтенштрассе менш ніж через рік відійде від нього у «Німецькі меблі». Але він працює так, немов забув про це. Він приймає до себе єврейських службовців, усунених на вимогу Вельса з магазинів «Німецькі меблі».

У суботу, в день бойкоту, він як завжди вирушив у контору. Дорогою розглядав збуджений цікавий натоп, що вилуплював очі на бойкот. Він бачив плакати у вітринах, чув декламаційні хори штурмовиків. Похитував на все це головою.

Цей бойкот, як і більшість заходів фашистів, був просто комедією. Офіційне твердження – що таким чином вони мають довести цивілізованому світові несправедливість обвинувачень у програмах, – було просто безглузде. Навіть самі міністри мусили погодитись, що обвинувачення у катуванні не спростовується тим, щоб побитого ще бити. Справжні причини бойкоту були інші. Протягом чотирнадцяти років фашистські проводирі обіцяли своїм прихильникам, що дадуть

їм волю винищити євреїв, розграбувати їхні будинки й підприємства. Але, тільки приступивши до цього, вони вимушені були внаслідок обурення цілого світу відкликати своїх людей. Тепер через цей демонстративний бойкот вони хотіли заспокоїти розчарованих.

Мартін попросив Францке спинити машину на розі, щоб не поспішаючи роздивитись, як стоїть справа з магазином. Націонал-соціалісти, прийшовши до влади, не забули імені Оппенгеймів. Вони поставили перед невеликим магазином на Гертраудтенштраسه більше десяти штурмовиків на чолі з начальником із двома зірками. Всі вітрини густо заліплені плакатами: «Не купуйте в євреїв» і «Єврей – загинь, пропади». Вони роздобули десь портрет Іммануеля Оппенгейма і для сміху наліпили на нього плакат: «Єврей – загинь, пропади» так, немов ці слова вилітають у нього з рота.

В останній вітрині Мартін помічає напис: «Хай у цього єврея відсохнуть руки». Він глянув на свої рожеві волохаті руки. Треба думати, вони відсохнуть ще не так скоро, всміхнувся він про себе.

Він підходить до головного під'їзду. Старий швейцар Лещинський з суворим обличчям і сніжно-білими вусами стоїть на своєму місці. Але він не штовхає перед Мартіном обертаючі двері. Найманці повісили йому на шию плакат: «Я служу в євреїв». Він дивиться на свого патрона смиренно, безпорадно, приховуючи лють і надію. Вітаючись до нього, Мартін не прикладає палець до краю капелюха, а скидає капелюх і каже:

– Добрий день, Лещинський.

Але, як розумна людина, він більше нічого не робить. Тільки він збирався штовхнути двері, як до нього підійшов начальник з двома зірками.

– Хіба ви не знаєте, пане, що сьогодні єврейський бойкот? – каже він.

– Я хазяїн цього магазину, з вашого дозволу.

Штурмовики оточили їх, спинились і деякі прохожі. Всі мовчки, з цікавістю стежать за цією сценою.

– Он як, – каже начальник. – У такому разі ви не абихто.

І Мартін під поглядами натовпу проходить у свій магазин.

Всі службовці на місці, але покупців у магазині немає. У конторі Мартін бачить пана Брігера і пана Гінце. Пан Гінце все ж таки повісив портрет Людвіга Оппенгейма у військовій формі і з залізним хрестом

першого класу на грудях. Внизу Гінце наказав великими чіткими літерами написати: «Загинув за батьківщину 22 липня 1917 року».

– Не треба було цього робити, Гінце, – похмуро каже Мартін. – Не треба було вам взагалі приходити. Ви тільки собі зашкодите, а нам нічим не допоможете.

– Чи є якісь новини? – звертається він до Брігера.

– Наці поводяться поки що досить мирно, – відповів Брігер. – Дорогою сюди на Бургштрассе я бачив таку сцену: перед маленькою тютюновою крамничкою стояв на варті штурмовик. Він глянув на свій годинник: десятої години, коли офіційно почнеться бойкот, ще не було. Хлопець зняв з себе плакат, увійшов у крамницю, купив пачку цигарок, вийшов і знов начепив свій плакат. Ті, що стоять коло нас, усе ж із великим інтересом оглядають вітрини і питались про ціни. Я певний, що вони клонуть, коли, звичайно, начальники не запропонують їм придбати собі всі ці речі безкоштовно. Сьогодні, очевидно, їх гасла великого успіху мати не будуть. Поки що було тільки шість покупців, серед них один безперечний гой, очевидно, іноземець: він розмахував перед їх носами паспортом. Прийшов він, очевидно, бажаючи їм допекти, бо купив якийсь запасний гвинтик для стільця за шістдесят пфенінгів. Була стара Літценмейер. Вони не хотіли її впустити, але вона заявила, що ще мати її тут купувала і що вона саме сьогодні хоче купити ліжко для своєї дівчини. Вони відрізали їй косу і поставили печатку: «Я, безсоромна, купувала в євреїв».

– Що трапилось з Лещинським? – спитав Мартін.

– Старий наш дуже розійшовся, – усміхнувся Брігер. – Він крикнув їм, здається, «бандити», чи щось таке. Коричневі сорочки попались нам добродушні, не потягли його в казарми, а тільки почепили йому на шию плакат.

Час тягнувся надзвичайно повільно.

– Ось, пане Оппенгейм, ми нарешті святкуємо суботу на Гертраудтенштрассе, – сказав Брігер. – Я завжди вам казав, що слід так робити.

Потім до контори ввійшли два штурмовики. Вони подали рахунок за наліплення плакатів. Було наліплено вісімнадцять плакатів та ще один вони почепили на швейцара. Вони зажадали по дві марки за плакат. Загалом тридцять вісім марок.

– Ви збожеволіли, – обурився Гінце. – Це ми ще й повинні вам платити за те, що ви...

– Тихо, Гінце, – спинив його Мартін.

– Такий наказ, – сухо, по-солдатському відрубав штурмовик. – По всій країні так роблять.

Закусивши від люті губу, Гінце виписав ордер у касу на виплату тридцяти восьми марок.

– Дві марки за плакат! – похитав головою Брігер і свиснув крізь зуби. – Ціни ваші кусаються, шановні панове. Наші декоратори взяли б не більше тридцяти пфенінгів за штуку, чи не можна порахувати нам хоч по півтори марки?

Штурмовики стояли, тупо дивлячись перед собою. Вигукнули: «Хайль Гітлер!» і пішли.

Такі самі плакати були вивішені в цей день перед 87 204 приміщеннями єврейських лікарів, єврейських адвокатів, єврейських крамарів. У Кілі одного адвоката, що не схотів заплатити за плакати і спробував захищатись, потягли в поліцію і там лінчували. Сорок сім євреїв заподіяли в цю суботу собі смерть.

Близько другої години дня Лізелотта заїхала на Гертраудтенштрассе за Мартіном. Біля входу в магазин до неї підійшов начальник загону і нагадав про бойкот.

– Я – дружина хазяїна магазину, – дуже голосно сказала Лізелотта.

Штурмовики глянули на високу біляву жінку.

– Сором! – зневажливо плюнув начальник.

Через десять хвилин Лізелотта вийшла з магазину через головний під'їзд під руку з Мартіном.

* * *

У головну контору на Гертраудтенштрассе прийшов Маркус Вольфсон. З «Німецьких меблів» його вигнали.

– Добре, Вольфсон, – сказав Мартін, – ви можете працювати в мене.

Того самого дня до Мартіна з'явився пакувальник Гінкель, голова націонал-соціалістського осередку меблевої фірми Оппенгеймів. Галасуючи, він почав вимагати, щоб Мартін скасував своє розпорядження щодо пана Вольфсона і ще трьох євреїв, яких він прийняв на роботу, а замість них узяв би трьох арійців.

– Я гадаю, – лагідно сказав Мартін, – що ви перевищуєте свої права, Гінкель.

І Мартін показав Гінкелю газетну вирізку, де було сказано, що втручатись в управління підприємством мають право виключно офіційні інстанції, а не керівники окремих націонал-соціалістських організацій.

Вузькими оченятами Гінкель люто глянув на свого патрона.

– По-перше, – сказав він, – коли я у формі, ви зобов'язані називати мене пан Гінкель. По-друге – постанова, яку ви мені показали, надрукована для закордону і мене не обходить. По-третє, я доповім про вашу поведінку у відповідні інстанції.

– Добре, – погодився Мартін, – а тепер, пане Гінкель, подбайте, щоб партія товару для Зелігмана і К^о була, нарешті, відправлена. Пан Брігер говорив мені, що затримка тільки за вами; вчора товару не відправили знов-таки через вас.

– Праця в ім'я національного пробудження стоїть на першому місці, – заявив пакувальник Гінкель.

У той самий день Франс Пінкус, знайомий Мартіна, показав йому лист такого змісту:

«Незважаючи на неодноразові нагадування, ви досі мені не сплатили. Цим листом даю вам останню змогу внести гроші. Коли протягом трьох днів я не одержу належної мені суми, я, як націонал-соціаліст, передам справу у відповідну інстанцію з тим, щоб магазин ваш закрили, а вас ув'язнили в концентраційний табір, бо ви намагаєтесь звалити на своїх постачальників збитки, яких зазнали внаслідок бойкоту. Оновлена Німеччина наставить вас на шлях істини. Прийміть запевнення у нашій пошані. Спадкоємець братів Вебер».

– Що ви думаєте робити? – спитав Мартін.

Пан Пінкус уважно глянув на Мартіна.

– У його рахунку є спірна сума в 7343 марки. Я сказав, що коли він мені здобуде візу на виїзд, я сплачу.

Наступної ночі перед світом вони прийшли до Мартіна на Корнеліусштрассе. Відсторонивши перелякану покоївку, один з них, із револьвером і гумовою дубинкою у руках, увійшов у спальню Лізелотти й Мартіна. Четверо або п'ятеро пішли за ним.

– Ви пан Оппенгейм? – ввічливо спитав старший.

– Так, – сказав Мартін.

Голос його прозвучав буркотливо, але не від переляку і не від неприязні, а просто зі сну. Лізелотта схопилася і величезними переляканими очима дивилась на них. Вона завжди чула, що потрапити до рук регулярної поліції вважали тепер у Німеччині за щастя; але горе тому, хто потрапляв до рук штурмовиків. А це були штурмовики.

– Чого вам потрібно від нас? – боязко спитала вона.

– Від вас, пані, нам нічого не треба, – сказав старший. – А ви, – звернувся він до Мартіна, – вдягайтесь і йдіть за нами.

– Добре, – сказав Мартін.

Він ніяк не міг зрозуміти, який пост може посідати цей хлопчина у ландскнехтській армії. Це відрізняють за нашивками на комірі, що зветься «дзеркалом». У Вельса було чотири зірки, у цього – дві. Але як зветься цей чин, Мартін ніяк не міг пригадати. Він спитав би хлопця, але тому напевне його запитання здасться знущанням. Мартін був дуже спокійний. Він знав: у фашистських підвалах багатьох вбивали, називали навіть імена вбитих. В усякому разі, незайманим звідти ніхто не виходив. Але як не дивно, а страху Мартін не відчував.

– Будь спокійна, Лізелотто, – просив він, – я скоро повернусь.

– Це залежить, мабуть, не тільки від вас, пане, – зазначив штурмовик із двома зірками.

Вони посадили його в таксі. Він сидів, опутивши плечі, напівзаплющивши очі. Що вони можуть зробити йому? Вже нічого гіршого з ним, напевно, не трапиться. По суті його справа в Берліні закінчена. У боротьбі проти Вельса Мюльгейм поєднав свою єврейську спритність з північною хитрістю улюбленого серед фашистів юриста. А втім, що б з ним не трапилось, Лізелотта тепер забезпечена.

Конвоїри Мартіна приглушено переговорювались.

– Негайно чи що, поставимо його до стінки, га?

– Треба сподіватись, що допитувати його доручать нам, а не тридцять восьмому загоні.

Мартін мовчазно похитував головою. Які дитячі методи. Вони хочуть, щоб він вигнав своїх службовців євреїв. Можливо, що вони спробують катуваннями примусити його погодитись на це. Великих комерсантів, директорів фабрик і заводів тягали у казарми штурмовиків і в концентраційні табори, щоб примусити їх

«добровільно» залишити свої підприємства і відмовитись від тих чи інших своїх прав. Фашисти хочуть привласнити собі всю промисловість, створену руками п'ятисот тисяч євреїв. Вони хочуть захопити їхні магазини, контори, посади, гроші. Для цієї мети добрі всі заходи. Всупереч всьому цьому Мартін внутрішньо спокійний. Він не думає, що вони довго триматимуть його. Лізелотта буде телефонувати, Мюльгейм буде телефонувати.

Його привели на верхній поверх у майже порожню кімнату. Тут був штурмовик із чотирма зірками на комірці форми, другий сидів за друкарською машинкою. Штурмовик з двома зірками доповів:

– Начальник загону Керзінг з арештованим.

«Так, так, – згадав Мартін, – з двома зірками – це начальник загону».

У Мартіна спитали особисті відомості. Потім з'явився якийсь вищий чин у блискучішій уніформі, на комірці вже були не зірочки, а лист.

Власник листа сів за стіл. Стіл був досить великий, на ньому стояв свічник із запаленими свічками, пляшка пива і кілька книжок юридичного вигляду. Новий начальник порпався у книжках. Мартін розглядав свічник. «Що за безглуздя, – думав він, – тепер, у наш час. У цього, значить, лист на комірці. А втім, це не просто лист, а дубовий лист. У таких речах штурмовики дуже педантичні».

– Ваше ім'я Мартін Оппенгейм? – починає допит штурмовик із дубовим листом.

«Час було б їм знати це, – думає Мартін. – Штандарт – це називається, – пригадує він раптом. – З дубовим листком це начальник штандарту. О, це вже зовсім велика людина, цілий атаман розбійників».

– Так, – каже він.

– Ви відмовились підкоритись розпорядженню уряду? – запитують його з-за свічника.

– Мені про це нічого невідомо, – каже Мартін.

– У цей момент, – серйозно каже начальник штандарту, – невиконання наказів вождя є зрада батьківщині.

Мартін знизує плечима.

– Я не виконав тільки розпорядження мого пакувальника Гінкеля, про якого мені невідомо, щоб він мав якісь офіційні повноваження.

– Запишіть, – підсумував начальник штабдарту. – Обвинувачуваний відкидає свою провину й ухиляється від прямої відповіді. Виведіть його, – наказує він.

Штурмовик із двома зірками і ще троє інших перепроводили Мартіна на площадку першого поверху, а звідти ще нижче погано освітленими сходами. «Це, значить, і є підвал», – подумав Мартін. Ішли у цілковитій темряві якимись довгими коридорами. Мартіна раптом схопили за руки.

– Гей ви, йдіть у ногу, – сказав голос.

Коридор був дуже довгий, повертали кілька разів за рік. Хтось посвітив йому в обличчя електричним ліхтарем. Тепер піднялись на кілька східців.

– Тримай крок, – крикнули до нього і дали йому в спину стусана.

«Які дитячі заходи», – думав Мартін. Його водили якимись коридорами вздовж і впоперек, і нарешті заштовхнули в досить велике напівтемне приміщення. Тут уже було гірше.

На підлозі і на нарах лежало чоловіків двадцять-тридцять – напівголі, скривавлені, деякі стогнали. Страшно було дивитись.

– Коли тут куди-небудь входиш, ти повинен сказати «Хайль Гітлер», – скомандував один з конвоїрів і штовхнув Мартіна в бік.

– Хайль Гітлер, – слухняно сказав Мартін.

Вони протиснулись крізь ряди скалічених, стогнучих людей. Тхнуло потом, кров'ю, екскрементами.

– У приміщенні № 4 місць немає, – сказав штурмовик з двома зірками.

Мартіна повели в інше приміщення. Воно було менше першого і дуже яскраво освітлене. Кілька чоловік стояли обличчям до стінки.

– Ставай сюди, пархатий, – сказали йому.

Мартін став у ряд з іншими.

Грамофон грав пісню «Горст-Вессель».

Дорогу коричневим батальйонам, —
квакав грамофон:

Дорогу дай штурмовикам...

– Підспівуйте! – скомандували ззаду.

Звелись гумові дубинки, і ті, що стояли обличчям до стінки, заспівали. Платівку з піснею «Горст-Вессель» змінила платівка з промовою фюрера, потім знов завели «Горст-Вессель».

– Вітати! – залунала команда.

Люди біля стінки здіймали руки жестом стародавніх римлян. Коли хтось не досить прямо тримав руку або палець, на цю руку або на цей палець зі свистом обрушувався гумовий кийок.

– Співати, – лунала команда при звуках «Горст-Весселя».

Так тривало деякий час. Потім грамофон замовк. У кімнаті запанувала тиша.

Тиша тривала з півгодини. Мартін страшенно стомився і обережно трохи повернув голову.

– Струнко! – крикнув позаду нього голос, і його огріли кийком по плечу. Боліло, але не дуже.

Потім знову завели грамофон. «Голка затупилась, – подумав Мартін, – а я страшенно втопився. Та набридне ж їм нарешті милуватись моєю спиною».

– Тепер ми помолимося. Читайте «Отче наш».

Слухняно прочитали «Отче наш». Мартін давно вже не чув цієї молитви і мав про неї лише неясне уявлення. Він уважно стежив за словами; по суті, слова були хороші. Грамофон оголосив двадцять п'ять пунктів партійної програми. «Ось, нарешті, я зайнявся гімнастикою, так би мовити, – подумав Мартін. – Лізелотта, з нею найгірше. Лізелотта напевне висить тепер на телефоні. Мюльгейм теж».

Простояти дві години, здавалося б, легко. Але для людини під п'ятдесят, не звичної до фізичного навантаження, це трудно. Різке світло та його відблиск на стінці мучили очі, кумкання грамофона – вуха. Нарешті, години через дві, що здались йому вічністю, тюремщикам дійсно набридло дивитись на його спину. Вони наказали йому повернутися і знов довго водили сходами і темними коридорами, поки нарешті заштовхнули в маленьку кімнату, погано освітлену. Цього разу за столом, на якому горіли свічки, сидів штурмовик із трьома зірками.

– Чи не маєте ви ще якогось бажання. Можливо, ви щось хочете замовити, – спитав він Мартіна.

– Передайте привітання панові Вельсу, – загадково сказав Мартін.

Штурмовик якось невпевнено глянув на нього.

Знов його оточили конвоїри. Мартін з охотою поговорив би з ними, але він занадто стомився. Далі він розмовляв з пакувальником Гінкелем. Гінкель був у цивільному.

– Я поручився за вас, пане Оппенгейм, – сказав Гінкель, допитливо дивлячись на Мартіна вузькими оченятами. – Врешті, ми вже багато років працюємо разом. Я гадаю, що краще для вас поступитися. Дайте розписку, що ви коритиметесь постановам місцевого комітету і виженете чотирьох чоловіків, і тоді ви вільні.

– Я бачу, пане Гінкель, що ви бажаєте мені добра, – мирнолюбно відповів йому Мартін. – Але тут я не буду з вами вести ділові розмови. Про справу я розмовляю тільки на Гертраудтенштрассе.

Пакувальник Гінкель знизав плечима.

Мартіна відвели в маленьку камеру і вказали йому на нари. В нього боліла голова. Боліло тепер і плече, по якому його вдарили. Він намагався пригадати слова з «Отче наш», але їх витісняла єврейська молитва по вмерлих, яку він недавно так часто промовляв.

Як добре, що його залишили самого, він був дуже виснажений. Світ не вимкнули, і це перешкоджало йому заснути.

Ще не розвиднілось, коли його привели в приміщення, де був перший допит. Тепер за столом із знайомим Мартинові свічником сидів штурмовик не з дубовим листом, а тільки з двома зірками.

– Ви вільні, пане Оппенгейм, – сказав він. – Залишилося тільки виконати деякі формальності. Будьте ласкаві, підпишіть оце.

Він мусив підписати свідоцтво про те, що з ним добре поводитись. Мартін прочитав папірець і похитав головою.

– Якби я, наприклад, поведився так з моїми службовцями, – не знаю, чи підписали б вони такий папірець.

– Сподіваюсь, ви не хочете сказати цим, що з вами поводитися погано, – засичав на нього штурмовик.

– Добре, – сказав Мартін, – я не скажу цього.

І він підписався.

– Тепер ще оце, – сказав штурмовик.

Він поклав перед Мартіном ордер на сплату двох марок: марку за приміщення, марку за харчування і послуги.

«Музика, значить, безплатно», – подумав Мартін. Він сплатив дві марки, одержав квитанцію.

– На все добре, – попрощався він.

– Хайль Гітлер! – відповів штурмовик.

Вийшовши на вулицю, Мартін відчув раптом страшенну кволість. Ішов дощ, вулиці були порожні, до ранку залишалось ще багато часу. Не минуло ще й доби, як його забрали. Хоч би як-небудь дістатись додому. Ноги не слухають його. Півцарства за таксі. Ось стоїть шупо.

[16] Шупо уважно дивиться на Мартіна. Можливо, він вважає його за п'яного, а можливо, він бачить, що Мартін вийшов з казарми штурмовиків. Регулярна поліція ненавидить штурмовиків, називає їх «коричневою чумою». Так чи інакше, шупо підходить до Мартіна і приязно запитує:

– Що вам таке, пане, ви нездужаєте?

– Чи не покличете ви мені таксі, пане вахмістр? – каже Мартін. – Я й справді нездужаю.

– Єсть, пане, – каже шупо.

Мартін сідає на сходи найближчого ганку, він заплющив очі. Забите плече болить тепер дуже. Напевне, чудне видовище являє собою хазяїн меблевої фірми Оппенгеймів, що тиняється серед ночі на вулиці, розтерзаний, у синцях. Але яка насолода не стояти, а сидіти і мати право заплющити очі. Хоч як погано йому, все ж він і відпочиває. І як приємно охолоджує дрібний дощ. Ось і таксі. Шупо допомагає йому сісти, і він з останніх сил мимрить адресу. Він сидить у таксі, певніше, лежить, як труп, спить і – що зовсім йому не властиво – хропе. Це якась суміш хропіння й хрипіння.

Під'їхавши до дому на Корнеліусштрассе, шофер дзвонить. Відчиняє сама Лізелотта, за нею вискакує напіводягнений порт'є, збентежений і радий. За допомогою порт'є Лізелотта заводить Мартіна нагору. У «зимовому садку» він спинився. Він опустився в крісло, знов заплющив очі, заснув – хропе. Покоївка теж прокинулася. Вона підходить, бачить Мартіна, каже щось перелякане, радісне.

Як і думав Мартін, Лізелотта дійсно цілий день висіла на телефоні. Вона стійка жінка; але за останні тижні їй забагато довелося пережити. Про те, що робиться у фашистських застінках, розказували страшні речі. Адвоката Йозефі вони замучили до смерті; коли він повернувся додому, виявилось, що в нього відбиті нирки. Про ув'язнених, які побували в руках фашистів, лікарі казали, що стан їх здоров'я небезпечний. Лізелотті ввижались всякі жахи.

І ось тепер, дивлячись на Мартіна, що хропів у кріслі, в цьому не дуже зручному оппенгеймівському кріслі, вона відчувала, що самовладання залишає її. Вона кричить, незважаючи на присутність покоївки, біле обличчя її червоніє і перекривлюється, великі сльози течуть по щоках, ридання рвуться з грудей, вона кидається до чоловіка, обмацує його. Він прокидається, сонно шулиться, щось подібне до усмішки з'являється на його обличчі.

– Лізелотто, – каже він. – Ну, ну, не треба так гірко плакати, – і знов він заплющує очі і починає хропіти.

За допомогою покоївки Лізелотта вкладає його в ліжку.

* * *

На гарненькому маленькому пароплаві Густав переїжджає Луганське озеро. Він повертається із селища Пієстра, де оглядав будинок, який збирається найняти або купити. Його берлінський будинок конфіскований фашистами. Ясно, що до Берліна йому доведеться не скоро повернутись.

Коли він найме вгорі в Пієстра будинок, він напевне оселиться в ньому не сам. Можливо, що Йоганнес Коген залишиться тут довше, Густав спробує умовити його пожити з ним у горах кілька місяців.

Так, завтра приїздить до Лугано друг його юності – Йоганнес Коген. Позавчора Густав дістав від нього телеграму. Густав схвильований: чи боятись йому цієї зустрічі чи радіти? Він збентежений до глибини душі. Так чи так, а без сутичок у них не обійдеться.

З цим Йоганнесом трудно порозумітися, але й порвати з ним трудно. Роки, десятки років поспіль Густав свариться з ним, сотні разів він говорив собі: ну, тепер кінець. Але він ніколи не кінчав. Йоганнес Коген з тих людей, що можуть довести до люті, що перевертають усталені погляди, примушують до нових думок. Але той, хто правильно зрозуміє цю людину, того завжди буде тягти до неї.

Ось уже чотирнадцять місяців Йоганнес не давав про себе звістки. Він навіть не поздоровив Густава з п'ятдесятиріччям. А між тим те, що зробив Густав, не могло бути приводом для розриву навіть для найобразливішої людини. Минулої зими, коли відбувались особливо бурхливі студентські заколоти, Густав написав йому листа, настійливо радив кинути нарешті професорство в Лейпцизькому університеті.

Хіба Йоганнес не добився чого хотів? Його книжка «Про лукавство ідей, або Чи є сенс у всесвітній історії» уславилась, і численні іноземні університети почали закликати його. Тоді сам лейпцизький сенат, що раніше був проти його кандидатури, запропонував йому кафедру філософії у Лейпцизькому університеті. Але лейпцизькі студенти не хотіли його. Через кожні два дні вони бунтували. А він міг би краще й спокійніше жити на гонорари зі своїх книжок. Що примушувало його жити саме в Лейпцигу, у важких для нього умовах, серед студентів, що грубіянили йому на кожному кроці, та ще й своєю саксонською говіркою, яку він так ненавидів? Який йому інтерес сидіти за кафедрою і чекати, доки поліція дасть йому змогу почати свою лекцію? Чому він хоче навчати студентів, які абсолютно не бажають вчитись? Адже він може вчити гідних і через свої книжки.

Про все це рівно чотирнадцять місяців тому Густав написав своєму другові Йоганнесу Когену. Але Йоганнес не відповів йому. З того часу він взагалі не давав про себе звістки. Густав не признавався собі, але весь цей рік мовчання друга жорстоко його ображало. Адже сам Йоганнес привласнив собі право критикувати всіх і все, знущаючись. Траплялося, що в роки їх спільного навчання Йоганнес, позичаючи в нього гроші, часто грубо тут же висміював його. А коли йому, Йоганнесові, даєш дружню пораду, він розлючено відмахується, або ще гірше – понад рік гордовито мовчить. А проте, Густав мав тоді рацію – вони з улюлюканням вигнали Йоганнеса з університету, але, бачить Бог, Густав не відчуває з цього приводу ніякого задоволення. Звичайно, впертість, з якою друг його не залишав свого поста, дуже дратувала Густава, але в глибині душі він поважав його за цю впертість, хоч вона була й нерозумна. Чесно кажучи, витримка Йоганнеса завжди була докорою для Густава, і він заздрив йому.

Густав зітхнув радісно, діставши кілька днів тому листа від Йоганнеса. Він був гордий від свідомості, що Йоганнес у ту хвилину, коли йому потрібна була дружня підтримка, звернувся саме до нього. Він негайно телеграфував, щоб Йоганнес приїхав. Завтра, значить, Йоганнес буде тут.

Густав ходив туди-сюди по палубі маленького пароплавчика, твердими швидкими кроками, ступаючи на всю ступню. Перед ним привабливо вимальовувалося смугляве, гостроносе, розумне,

гордовите, рухливе обличчя друга. Він з насолодою смакував їх майбутню зустріч.

Давно вже не було на Луганському озері такої весни, як цього року. Було дуже тепло, і все розквітало буйним і ніжним цвітом. Добре було б умовити Йоганнеса пожити кілька місяців у цьому гірському селищі. Вимушений від'їзд з Берліна раптом здається Густавові справжнім подарунком долі. Хіба це не подарунок, коли людина в п'ятдесят років дістає можливість ще раз спочатку до кінця перебудуватись. За допомогою Йоганнеса така операція може вдатись.

Пароплавчик причалив. Густав пішов бульварами набережної.

Доводилось вітатися з численними знайомими. Але йому хотілось бути самому. Він пройшов у самий кінець бульвара, сів на лаву.

Багато народу виїхало з Німеччини, але значно більше залишилось там. Фашисти не можуть вбити або ув'язнити всіх своїх ворогів, бо їх вороги – це дві третини населення. Доводиться шукати *modus vivendi*.

[17] Найнезвичайніші зв'язки, просто людські і ділові, виникають між фашистами і їх ворогами в цей час, коли встановлюється новий лад. Сотні тисяч людей підносяться на гребінь хвилі, сотні тисяч падають прямо у прірву.

Ми встаємо, падаєм, хитаємось.

Ми як відра біля колодязя.

Доля наповнює одне, спорожняє інше.

Тягне вгору, спускає, зв'язує вороже докупі,

Суперечливе, примхливе, пустотливе дитя.

Але ті, хто піднімається, і ті, хто падає, були завжди зв'язані одне з одним, і тепер вони це відчули. Ті, що переслідують, часто пропонують переслідуванним врятувати їм їхню посаду або майно за умови, що переслідувані зроблять їх учасниками своїх благ; уся «національна революція», коли ближче до неї придивитись, розпадається на мільйони дрібних комерційних угод, оснований на обопільності.

Заспокоєний прекрасним днем, під владою радісного чекання друга, Густав благодушно перебирав у пам'яті дивні епізоди, про які йому розповідали.

Художник Гольдстен, добродушний хвалько і другорядний майстер, дуже опустився. А за часів свого блиску він дружньо поведився із

своїм камердинером і щедро його обдаровував. Тепер цей камердинер служить в одного фашистського міністра. Він хотів відплатити своєму колишньому хазяїнові добром за добро. І тепер від художника Гольдстена залежить, хто буде в правлінні спілки художників, кому дати державні замовлення.

Фашистський адвокат, що найдужче кричав про потребу вигнати євреїв із судових органів, допоміг одному своєму колезі-євреєві втекти за кордон. «Я розраховую на те, колего, – сказав він йому, прощаючись, – що при потребі ви мені зробіте таку саму послугу». Так численні теперішні володарі намагаються забезпечити собі тил на випадок падіння їхнього режиму.

Трохи неприємно було думати про друга Фрідріха Вільгельма Гутветтера. Густав прочитав його останній нарис, у якому Гутветтер пишною урочистою мовою віщував народження «нової людини». Націонал-соціалісти співали дифірамби Гутветтерові, а в опозиційних колах до нього ставилися з жалем, нападали на нього, висміювали. Густавові, що був переконаний у безумовній чесності Гутветтера, було б приємніше, якби цей нарис не був написаний. Вчора Густав отримав листа від Гутветтера. Гутветтер просить дозволу – з огляду на те, що відсутність його друга затягується, – користуватись бібліотекою на Максрегертштрассе й іноді працювати там.

Мимо Густава, благодушно заглибленого в оцінку всіх цих фактів, пройшов молодий чоловік років тридцяти, міцної будови, з костистим, квадратним обличчям. Густав знав його. Це був доктор Більфінгер, молодий, багатий чоловік із Південної Німеччини. Густав звернув на нього увагу ще позавчора і вчора. Молодий чоловік впадав у очі: пристойно одягнений, у світло-сірому весняному пальті, крохмальному комірці, він завжди походжав сам, тримаючи капелюх у руках, втупивши в далечінь зіщулені очі, заглиблений в самого себе. Побачивши Густава, Більфінгер нерішуче спинився, нарешті, підійшов і попросив дозволу присісти. Його, очевидно, щось непокоїло. З властивою йому невимушеністю і люб'язністю Густав заохотив його. Так, – сказав він нарешті, – йому хотілося б багато про що поговорити саме з Густавом. Він дещо чув про Густава від свого друга Фрішліна. Він знає, що Густав теж один із потерпілих, і йому хочеться, так би мовити, просити в Густава пробачення.

Густава вразила згадка про Фрішліна. По суті, в цьому не було нічого несподіваного. До того ж він пригадував, що кілька разів чув від Фрішліна ім'я Більфінгера. Але йому здавалось, що останнім часом він майже навмисно забув про Фрішліна. Він подумав про рельси-нитки на Бернському вокзалі, і йому здалося, що молодий Більфінгер є вісник Фрішліна. Густав глянув на нього. У доктора Більфінгера був коректний вигляд, його квадратне обличчя із зачісаним угору волоссям, натхнене, здавалось, якоюсь ідеєю, викликало довіру.

– Так, я слухаю вас, докторе Більфінгер, – ще раз сказав Густав.

Але Більфінгер не хотів розмовляти тут: досвід навчив його бути обережним. Він розкаже Густавові лише в такому місці, де можна бути певним, що тебе не підслуховує якийсь шпигун. Він запропонував Густавові поїхати після обіду кудись за місто. За містом можна без перешкод розмовляти.

По обіді вони сиділи у сонячному сьйві на зеленому схилі на березі озера, і Більфінгер розповідав. Він був у Швабії, недалеко від Кюнцлінгена, у маєтку, який він мав згодом успадкувати від свого дядька, президента сенату фон Даффнера. 25 березня Більфінгер поїхав у Кюнцлінген до банку по гроші. Він бачив, як фашистські загони на чолі з начальником штандарту Клейном із Хайльбронна, зайняли Кюнцлінген, оточили синагогу, припинили суботню відправу, повиганяли з синагоги чоловіків, а жінок замкнули, не сказавши їм, куди вони погнали чоловіків. Чоловіків вони привели в ратушу і почали шукати в них зброю. Чого могла бути зброя у людей, що йдуть у синагогу, залишилось нез'ясованим. Як повелося, всіх побили шпіцрутенами і гумовими кийками. Страшно було дивитись на цих нещасних, коли вони вийшли з ратуші. Один сімдесятирічний старик, якийсь Берг, помер того самого дня від розриву серця, як було потім офіційно заявлено. Бургомістр порадив євреям, шанованим у місті, негайно залишити Кюнцлінген, бо він не може ручатися за їх недоторканність. Лише небагато хто з них міг виконати його пораду, – більшість після «трусусу» в ратуші примушена була залишитись у ліжку.

Його, Більфінгера, ця історія обурила, і він у супроводі свого дяді, вищезгаданого пана фон Даффнера, поїхав у столицю Швабії Штутгарт, де й подав скаргу заступникові міністра поліції.

Останній, якийсь доктор Діль, негайно викликав кюнцлінгенського бургомістра. Бургомістр, ухиляючись від прямої відповіді, то

стверджував, то відкидав зазначені факти. Штурмовики загрожували кожному, хто тільки наважиться розповісти про їхні «подвиги», скалічити так, що він довіку не забуде. Для точного з'ясування всіх обставин цієї справи міністр надіслав у Кюнцлінген спеціальну комісію під проводом двох поліційних радників. Комісія встановила, що дані Більфінгера далеко не вичерпують дійсного стану справи. Проте, розслідування потягло за собою лише чотириденне ув'язнення у підслідчій в'язниці одного з штурмовиків. Начальник штандарту Клейн був переведений в інший штандарт замість карі. У керівній газеті Штутгарта про ці події повідомляли так: «Біля Мергентгейма шукали зброю серед певної частини населення. При цьому були допущені гідні осуду дії, внаслідок чого один із тих, що робили обшук, затриманий».

Він, Більфінгер, за своїм фахом юрист, – провадив далі Більфінгер. – Юрист з академічною освітою, палко любить свою справу. Йому не давало спокою те, що вчинки, які явно переступають чіткі параграфи імперського карного кодексу, все ж не караються. Він почав приглядатись до того, що робилось у районі між Мергентгеймом, Ротенбургом і Крайльзгеймом. Зібрати перевірений матеріал було нелегко, бо катовані жорстоко залякані, деякі з них майже до божевілля; їм самим, жінкам і дітям загрожували, що, коли вони пискнуть, їм кінець, і люди нікого не допускають до себе, бояться слово промовити, відмовляються щось розказати. Але Більфінгерові усе ж вдалося побачити й навіть допитати декого з поранених, говорити з очевидцями, урядовцями регулярної поліції, лікарями, які лікували потерпілих; він бачив фотознімки. Немає сумніву, що в цьому районі мало місце порушення суспільного ладу, організовані погроми, явне порушення громадянського миру.

У містечку Бюнцельзеє, наприклад, фашисти примусили тринадцять чоловіків-євреїв під стусанами й ударами пройти процесією по всіх вулицях; передній, тримаючи в руках прапор, мусив при цьому кричати: «Ми брехали, ми обманювали, ми зраджували батьківщину». Людям видирали волосся з бороди й на голові, нещадно били їх шпіцрутенами й гумовими кийками. У містечку Рейдельсгейм, поряд з іншими євреями, наці скалічили одного вчителя, від якого вони вимагали список фірм, що їх нібито бойкотують євреї; вони скалічили

його так жахливо, що родич на прізвище Бінсвангер, який відвідав його ввечері, побачивши його рани, вмер від розриву серця.

Християнин лікар Штауп, який їх лікував, просив свого пацієнта звільнити його від обов'язку зберігати професійну таємницю, – він не хоче залишатись у Німеччині, хоче виїхати й розказати про все, що бачив.

У Вейсаху дев'ятьох найбільш поважних євреїв поставили в ратуші обличчям до стінки. Почався «допит». Коли хтось, відповідаючи на запитання, машинально повертав голову до запитуючого, його били по щоках. Серед «допитуваних» таким способом були два колишні офіцери-фронтовики, один із них втратив на фронті руку. Багато хто з християнського населення висловлював свій біль і своє обурення з приводу цих подій.

В Оберштеттині вмирала одна стара єврейка. Штурмовики забрали від ліжка вмираючої обох синів і вчинили в квартирі обшук, шукаючи зброю. Урядовець регулярної поліції, який був при тому, заявив, що він не бажає бути свідком таких ганебних вчинків. Унаслідок цього урядовець був усунутий з посади.

Оскільки вюртембурзька влада, – провадив далі Більфінгер, – обмежилась лише чотириденним арештом одного з штурмовиків і більш нікого, очевидно, не збиралась карати за погроми, то він і його дядя – президент сенату – вирушили в Берлін, заявити протест керівним діячам нового режиму. Але у відповідь на це тільки знизували плечима: «Революція вам не файв-о-клок», а коли вони наполягали далі, розмова набувала неприємного характеру. Взагалі зараз у Німеччині дуже скося поглядають на приватних осіб, які втручаються в справу юстиції. Одного кандидата на судову посаду присудили до десяти місяців тюрми за те, що він, за офіційними даними, склав списки вбитих під час політичних сутичок. Нарешті, прихильник Більфінгера та його дяді попередив їх про необхідність спішно забиратись за кордон: їм загрожував превентивний арешт. «Превентивний арешт» – це адміністративний захід. Його вживають і для того, щоб зберегти суспільство від заарештованого, і для того, щоб вберегти заарештованого від суспільства, «від справедливого народного гніву», як кажуть нові владарі. Перший-ліпший начальник штурмовиків або таємної поліції має право робити цей превентивний арешт. До суду справа не передається, обвинувачення заарештованому

не оголошується; ніякого оскарження, ніякого встановлення строків покарання, ніяких правозаступників. Заарештованих припроваджують у концентраційні табори. За змістом параграфа 362 Карного кодексу це мають бути виправні установи. Але концентраційні табори – суцільне царство штурмовиків, які не припускають втручання ніякої іншої влади. Штурмовиків вербують переважно серед безробітної молоді. Саме вони й повинні прищеплювати припровадженим у табори професорам, письменникам, юристам, міністрам, лідерам політичних партій «властивості, яких вимагає дух нового часу».

Про все це Більфінгер розповідав, сидячи на зеленому схилі на березі Луганського озера. Він розказував дуже детально, сухою канцелярською мовою, – він не був добрий оповідач. Його лагідна швабська говірка чудно контрастувала із змістом того, що він розповідав. Він сидів нерухомо у світло-сірому пальті і говорив майже цілу годину, не випускаючи жодної подробиці. Густав слухав. Він сидів незручно, в нього заціпили ноги, але він майже не змінював пози. Спочатку він нервово блимав очима, але потім його погляд спинився. Жодним словом не переривав він Більфінгера. Йому доводилось уже чути й жахливіші речі, але юридична об'єктивність, з якою Більфінгер описував криваві й брудні вчинки, робила їх конкретнішими, ніж інші розповіді. Густав слухав добре, пристрасно. Він вбирав у себе кожне слово співрозмовника. Ці слова цілком розчинялись у ньому, ставали почуттям, частиною його самого. Більфінгер розповідав повільно, рівно, без пауз.

До цього часу, – казав він, – він мав нагоду описувати лише окремі випадки. А ось так, цілком, суцільно, не вдаючись до обережних описових виразів, діловито, як і слід справжньому юристові, – він викладає все це вперше. Він дуже просить Густава правильно зрозуміти його. Його хвилює не наявність тих чи інших злочинів, а факт їх безкарності. Він, Більфінгер, німець з голови до ніг, він член «Сталевого шолому», але разом з тим він з голови до ніг юрист. Цілком зрозуміло, що серед шістдесяти п'яти мільйонів населення є насильники, є недоумки, але йому як німцеві соромно, що не-«культурність», не-«справедливість» оголошено як суть і норму нації і санкціоновано законодавством. Холоднокрівно організовані погроми робітників і євреїв, зафіксоване законодавством антропологічне й зоологічне безглуздя, узаконений садизм – ось що

його так хвилює. Він походить зі старовинної сім'ї юристів і вважає, що життя без правових норм втрачає свою цінність. Йому нема чого робити з правом, яке нові володарі запровадять замість римського і яке будеється на принципі: людина не рівна людині, бо «чистий» німець – пан від народження, він самою природою поставлений вище за інших і підлягає суду за іншими правовими нормами, ніж німець «не чистий». Він, Більфінгер, при всьому бажанні не може визнати за закон постанови націоналістських «законодавців», бо одну частину цих законодавців слід було б, згідно з правовими нормами, які існують абсолютно в усіх культурних народів, кинути у в'язниці, як злочинців, а другу частину, згідно з експертизою найавторитетніших лікарів, замкнути в лікарню для божевільних. Людина, яка, за авторитетним вироком шведських суддів, не настільки нормальна, щоб мати право бути опікуном власної дитини, тим більше не годиться в опікуни тридцяти восьми мільйонів пруссаків. Німеччина перестала бути правовою державою. Він, Більфінгер, ні про що інше, крім цього, не може думати. Він вважає, що чисте німецьке повітря, кажучи грубо, смердить, зачумлене від усього, що відбулося, а ще більше від того, що за всі злочини ніхто не покараний як слід. Жити в такій країні він більше не може. Він знехтував всі свої перспективи в Німеччині і залишив її.

Він спрямував погляд удалину крізь свої великі золоті окуляри. Обличчя його загострилось і прийняло гіркий вираз.

– Вони знищили масштаби цивілізованого світу, – з швабською вимовою сказав він жовчно, люто, безпорадно.

Густав мовчав. «Вони знищили масштаби цивілізованого світу», – звучали у нього у вухах слова молодого співрозмовника. «Вони знищили масштаби цивілізованого світу»... Густав раптом уявив собі чоловіка, що вимірює жовтим складним метром невеликий предмет п'ятнадцяти, щонайбільше двадцяти сантиметрів заввишки. Чоловік міряв і міряв, а потім зламав метр і записав: 2 метри. Тоді прийшов другий чоловік і написав: «2,5 метра».

Густав мовчав понад хвилину.

– Чому ви розповіли все це саме мені? – спитав він нарешті. Голос його бринів непевно, і він кілька разів відкашлявся, щоб прочистити його. Більфінгер глянув на нього ніяково.

– Дві речі навели мене на думку, що вас це повинно хвилювати. Найперше – те, що ви підписали маніфест проти варваризації громадського життя, і по-друге – слово, сказане про вас одного разу моїм другом Клаусом Фрішліном, що ви – «споглядач». Я дуже добре розумію, що він мав на думці, кажучи це, я високо ціную мого друга Клауса Фрішліна. – Більфінгер трохи почервонів, він зніяковів.

Сонце зайшло, стало холодно. Густав усе так само утрудненим голосом сказав:

– Дякую, доктор Більфінгер, за те, що ви сказали мені, – і квапливо додав: – Стає холодно. Треба повертатись.

Дорогою він сказав:

– Не будемо зараз розмовляти про це, доктор Більфінгер. Немає рації говорити про це.

І справді, що могла людина, яка любить Німеччину, сказати про факти, передані Більфінгером? А що значить «людина, яка любить Німеччину»? Він згадав якийсь вірш, чи то старовинний, чи то свій власний:

Чи любиш ти Німеччину? Пусте запитання.

Чи можна полюбити те, що є я сам?

Більфінгер сказав:

– Я точнісінько записав усе, що бачив сам і що мені розповідали інші. Протокольну точність цього запису я підтвердив під присягою у цюріхського нотаріуса. Таку ж присягу принесли всі очевидці і жертви, яким вдалося втекти за кордон, і які мені розповіли про відзначені факти. Коли хочете, я вам надішлю цей запис. Але він довгий, і читати його неприємно.

– Так, будь ласка, надішліть мені, – сказав Густав.

Цього вечора він не міг їсти, цієї ночі він не міг спати. План найняти або купити дім у гірському селищі Пієтрі здавався йому тепер абсурдом.

Молодий доктор Більфінгер відмовився від можливості мати добре становище в Німеччині, він зрікся своєї Німеччини, де могло безкарно таке статися. А Більфінгер – німець, цілком німець, плоть від плоті і кров від крові тих, що вбивають. Становище Густава ще гірше. Він плоть від плоті і тих, що вбивають, і тих, кого вбивають.

Катують так, що відбивають нирки, зривають м'ясо з кісток. Він про це читав, йому про це розказували – із Східної Пруссії, із Сілезії, із Франконії, із Пфальца. Але це були мертві слова. І лише тепер, після оповідання молодого шваба, мертві слова ожили. Він бачить, відчуває все. Гумові кийки, кулаки, шпіцрутени ранять тепер його власне тіло.

Ні, в такі часи він не може селитися у гірському селищі Пієтрі й сидіти там склавши руки.

Хвиля набігає й відбігає, людські почуття й думки зникають, як хвиля. Але людині дано зробити неможливе можливим. В одну і ту саму хвилю не можна поринути двічі, а людина може. Вона каже: «Спинися, хвиле». Вона творчо зображує минуле у слові, у мармурі, у звуці.

Дехто народжує дітей, щоб продовжувати свій рід. Йому, Густавові, дано вміння передати іншим красу, яку він відчув. Він споглядач, сказав Фрішлін. Це великий обов'язок. Хіба не повинен він передати іншим жагуче обурення, яке він відчуває?

Прихід націонал-соціалістів до влади відбувається в супроводі таких огидних кривавих вчинків, які Європа вже багато століть вважала за неможливі. Але фашисти герметично замкнули Німеччину. Хто скаже хоч би пошепки німцям про те, що діється в їхній країні, того будуть переслідувати до третього покоління. Ніхто не бачив і навіть не чув про огидні речі, які відбуваються в країні – ні на Курфюрстендамі в Берліні, ні на Юнгфернштігу в Гамбурзі, ні на Гоештрассе в Кельні. Отже, – з тріумфом оголошують фашисти, – цих огидних подій взагалі не було; – як же не кричати про це в оглухлі вуха насильників Курфюрстендама, Юнгфернштіга, Гоештрассе, як же не ткнути в їх засліплі очі, щоб збудити нарешті їх почуття? Хіба погана та зброя, яку він підносить у цій боротьбі, – його гнів?

* * *

Наступного дня вранці Густав знов сидів сам на своїй лаві у кінці набережної. Як все дивно складається. Якби він не підписав того, можливо, зайвого, маніфесту, він би не сидів тут, не розмовляв з Більфінгером, був би, можливо, одним із тих сліпих, глухих, з закритим серцем і замкненими почуттями мешканців Курфюрстендама, Юнгфернштіга, Гоештрассе. Але випадок втягнув його у вир, а втім, можливо, що це й не випадок.

Ні, це не випадок. Фрішлін сказав про нього, що він «споглядач». Він знає, що розумів під цим Фрішлін. Діють лише ті, хто не має сумління. Тільки у «споглядача» є сумління. Він гордий з того, що Фрішлін назвав його «споглядачем».

Молодий Більфінгер документально зафіксував події, він надіслав йому свої записки. Густав відчуває перед ними фізичний страх. Він відчуває страх від думки, що рукопис цей буде лежати в його кімнаті, в ящику маленького смішного письмового стола, в його номері. Внизу в ресторані буде грати музика, у залі танцюватимуть, у барі сидітимуть люди, вони питимуть, фліртуватимуть, а записки з холодним, моторошним описом жахливих фактів будуть лежати в ящику письмового стола.

Хоч би вже Йоганнес Коген був тут. До чорта важко справитись з усім цим самому. Густав уявляє собі смугляве, худе, розумне, глузливе обличчя друга. Він би добре познущався з Густава, коли б знав, на які високості підносився і в які прірви падав цієї ночі Густав. Добре, що Йоганнес приїздить сьогодні ввечері.

Він так заглибився у свої думки, що трохи здригнувся, коли почув:

– Галло, Оппенгейме.

Перед ним стояв Рудольф Вейнберг, власник великої фабрики предметів гігієни. Повний, елегантно зодягнений фабрикант попросив у Густава дозволу присісти до нього. Він вочевидь був радий зустрічі з Оппенгеймом. Загалом кажучи, він не любить, – пояснював він Густавові, – ходити більше десяти хвилин. Але від численних біженців, які протуркали йому вуха своїми скаргами, доводиться рятуватись на краю бульвару.

Крехкаючи, він опустився на лаву.

– Звичайно, можна співчувати їм, але яка користь від того, що своїм стогоном вони отруюють мені кілька днів відпочинку? Звичайно, справи погані, дуже погані в Німеччині. Але дайте фашистам як слід влаштуватись, і все налагодиться. Як тільки вони відчують, що твердо стоять при владі, вони переродяться. Так завжди буває. А на господарстві переворот не відбився погано. Без мітли сміття не виметеш. Звичайно, були жахливі речі. Проте, поклавши руку на серце, хіба ж усі ці моторошні історії не становлять винятку? І хіба зараз уже не покращало? Пройдіть зараз вулицями Берліна, і ви не помітите майже ніяких змін. Навіщо ж кричати «рятуйте»? Ці крикуни тільки

дратують людей своїм галасом. Читаючи газети, можна подумати, що в Німеччині й по вулиці не можна пройти без того, щоб на тебе не напали. Я з цим не згодний.

Гріючись у сяйві теплого гірського сонечка, пишний пан Вайнберг похитував головою з приводу нерозумності світу.

– Гм! – сказав Густав задумливо, і на лобі його з'явилися вертикальні зморшки. – Ви вважаєте, значить, що з фашистами можна порозумітись? Цікаво. Справді цікаво. А скажіть, пане Вейнберг, – провадив він жвавіше, – у вас, здається, є філія у Мюнхені. Як там? Чи бували ви останніми часами в Мюнхені?

– Так, – кивнув Вейнберг. – Я їхав сюди через Мюнхен.

– Чи не скажете ви мені в такому разі, – продовжував Густав люб'язним тоном, – як живе адвокат Міль? З нього зірвали піджак, потім йому підрізали штани так, що з-під них стирчали кальсони, і повісили на шию плакат з написом: «Я ніколи більше не буду вести процесів проти добрих націонал-соціалістів». У такому вигляді його повели центральними вулицями. Він був дуже побитий. Я бачив фото. А чи не знаєте ви, до речі, як ся має головний мюнхенський рабин? Вони вивели його поза місто, побили й напівроздягненого кинули там – на відстані більш ніж година путі від міста. Ніч була холодна. Чули ви щось про адвоката Альфреда Вольфа? Він викрив у чомусь одного свого колегу, християнина, і зібрав проти нього багато матеріалу. А тепер цей колега став міністром юстиції. Адвоката Альфреда Вольфа запровадили в концентраційний табір. Чи доводилось вам що-небудь чути про концентраційний табір, Вейнберг? У Німеччині існують зараз концентраційні табори – поки що їх є сорок три. Раджу вам принагідно оглянути такий табір. Скільки кілометрів до Оранієнбурга? Щось із тридцять, по-моєму. Колись, якщо ви на своїй машині поїдете прогулятись до моря, спиніться в Оранієнбурзі. Ви побачите там багато чого, не витративши на це особливих зусиль. Так от, адвокат Вольф був засланий у концентраційний табір Дахау. Це один з найгірших. «Хай буду я німим, о Боже правий, щоб не потрапити в Дахау», – моляться у Баварії. Але адвокат не був німий, і він у Дахау потрапив. Вольф багатий, і в нього великі зв'язки. Зв'язки були пущені в хід. Багато ним клопоталося. Сам фюрер клопотався про Вольфа перед міністром юстиції, але міністр юстиції безапеляційно заявив: «Ця людина належить мені». Так чи так, а через три дні до матері

адвоката Вольфа з'явився поліцей і спитав, чи не мав її син хвороби серця. Мати подумала, що Вольф став удавати хворого, щоб добитись кращих умов.

– Так, так, – підтвердила вона, – в нього завжди було слабе серце.

– Саме через це, – сказав поліцей, – він тільки-но вмер.

Тіло Вольфа видали в запаяній труні, взявши розписку, скріплену присягою, що труну розкривати не будуть. Ви нічого про це не чули в Мюнхені, Вейнберг?

Фабрикант Вейнберг почав нервово соватися. Оппенгейм говорив досить голосно, а тут майже всі розуміли німецьку. Ах, так! Як він міг забути? Адже цей ідіот Оппенгейм сам себе скомпрометував і саме перед приходом фашистів до влади.

– Звичайно, звичайно, – погоджувався він. – Траплялись жахливі речі. Ніхто цього не відкидає. Я сам це казав. Але це було тільки в перші дні. Але тепер уряд натиснув на гальмо, запевняю вас. І антисемітський рух затихне, як тільки закордонні євреї перестануть галасувати на цілий світ. Мені це прекрасно відомо. Я розмовляв з найвпливовішими людьми. Фашисти з насолодою відмовилися б від цього пункту своєї програми. Але закордонні євреї не дають їм цього зробити. Вони і далі цькують, замість того, щоб перекинути золоті мости. Звіртеся на мене, Оппенгейм. Треба спростовувати перебільшення, цього вимагають наші загальні інтереси, і ваші в тому числі. А всі ці скарги тільки шкодять євреям, які залишились у Німеччині. Ви, нарешті, теж схочете повернутись додому.

Густав мовчав. Пан Вейнберг вирішив, що його аргументи справили на Густава враження, і спробував остаточно його переконати.

– А щодо адвоката Вольфа, – провадив він далі, – то це, звичайно, дуже сумний факт. Але, між нами кажучи, це був, напевне, огидний суб'єкт. Мені розказували про нього як про дуже несимпатичну людину.

– Можливо, – сказав Густав, – але знаєте, Вейнберг, симпатії й антипатії річ умовна. Можливо, наприклад, що й ви комусь не зовсім симпатичні. Але чи це була б, на вашу думку, звичайна річ, якби я вас через це кинув зараз в озеро...

Вейнберг підвівся.

– Ваш панічний настрій до певної міри пояснює вашу поведінку, – промовив він поважно. – Але запевняю вас цілком серйозно,

Оппенгейм, що коли людина сама себе не компрометує, то їй мало що загрожує. Хочете вірте, хочете ні, але я особисто антисемітизму майже не відчув. Вірте мені, Оппенгейм, що незабаром і ви зможете повернутися до Німеччини. Ви побачите, що провідник міжнародного вагона, як і колись, буде дякувати вам за чайові, а шупо, що регулює вуличний рух, з такою ж чемністю, як і рік тому, відповість на запитання вашого шофера, як і куди проїхати.

– Ви маєте рацію, – відповів Густав. – Не треба бути вибагливим.

Коли Вейнберг пішов, Густав усе ще дивився прямо перед собою на радісний краєвид, а з лоба його не сходили вертикальні зморшки. Очі заморгали від нервовості дужче. Він останніми днями мало уваги приділяв спорту. Його велика голова похилилася, немов він щось шукав на землі. Балаканина пана Вейнберга схвилювала його дужче, ніж він сам собі признавався.

Багато людей робило так само, як пан Вейнберг. Вони їздили широкими вулицями берлінського Вестена, жили у своїх розкішних квартирах і не хотіли знати, що діється в інших районах міста, або навіть у підвалах їх власних будинків. Вони вважали, що в Німеччині панує спокій і порядок. Вони дуже сердились, коли їм говорили про сто тисяч ув'язнених у концентраційних таборах або про ті сорок мільйонів, яких загроза цього утримує від проявів незадоволення. Вони мовчали, вони ховали те, що знали, ховали так глибоко, що майже переставали самі в це вірити. Всі вони немов змовились, – і ті, що діяли, і ті, що страждали, – щоб по-дурному й нахабно фальсифікувати правду. «Вони розбили масштаби цивілізованого світу», – чітко пролунав в уяві Густава голос Більфінгера з його швабською вимовою, і він побачив чоловіка з жовтим метром, як він надписує: «2,5 метра».

Густав сидить, похмуро опустивши голову. Тихо ворухить щелепами. Можливо, що це марно, можливо, що це даремно, але треба говорити. Вони примушують арештованих ставати на ящик і, присідаючи, вигукують: «Я марксистська свиня, зрадив свою батьківщину». Не можна ж жити і мовчки спостерігати, як вони грубо й нахабно фальсифікують правду.

У забутті він нерухомо дивився перед собою. Десь пробив годинник. Він машинально відрахував кількість ударів, але лише згодом це дійшло до його свідомості. Він відірвався від своїх думок.

Звична година обіду давно минула. Він відчуває раптом, що голодний, і йде у свій готель. Твердою й швидкою ногою проходить він по бульвару. Глузує сам з себе. Що, власне, сталося з ним? Чого він хоче? Куди загнав себе? Хто він такий? Берлінський купець 1933 року, що цікавиться літературою і досить заможний. Через те, що він пихато і необачно поставив свій підпис під досить непотрібним документом, у нього були деякі неприємності. І через це йому хочеться стати пророком. Чого шукають заможні люди серед пророків? Так ось який зміст має вираз: «Саул серед пророків» – це значить, чого хоче багата людина серед пророків? Він, Густав, «споглядач», сказав Фрішлін. Через це і Більфінгер звернувся до нього. Вони, очевидно, вважають, що ця властивість накладає обов'язок. Дурниці. Романтично і несвоєчасно. А коли вже ви постійно відчуваєте в собі поривання до високого, пане доктор Оппенгейм, то беріться, будь ласка, до свого Лессінга. І панові доктору Фрішліну куди більш пасує займатись Лессінгом, аніж світовими проблемами. Викривати, кричати, баламутити світ – це призначення інших. І як тільки ви дійшли до цього, пане Оппенгейм? Хто доручив вам це?

Він пішов обідати. Пообідав добре і з апетитом. Разом з голодом зникли всі чудернацькі романтичні поривання. Він ліг, заснув, спав глибоко, без снів.

Його розбудив Більфінгер, що приніс документи. І колишнє збентеження повернулось. Він відразу ж, не втрачаючи ані хвилини, кинувся б читати документи. Він повинен всмоктати їх у себе до приїзду Йоганнеса Когена, щоб той не вніс розладу в його почуття.

Але Більфінгер перешкодив йому; Більфінгер не пішов, Більфінгер залишився. Доктор Оппенгейм, вислухавши його раз, мусив знов слухати його. Те, що знав доктор Більфінгер, однаково стосувалося їх обох.

І ось він сидить у кімнаті Густава, юрист Більфінгер, що палко любить свою юриспруденцію, дивиться на Густава крізь золоті окуляри і вимовляє сухі, округлі фрази.

– Споконвіку германці були схильні до того, щоб замінити писане право авторитетом вождя. Ще під час римлян вони вважали, що право, обов'язкове для всіх, знижує честь особистості. І вони ненавиділи римлян не тому, що ті хотіли ввести в них римське право, а тому, що вони, германці, загалом ніякого права не бажали. Вони воліли, щоб суд

над ними вершили відповідно до настрою володаря, в якого вони вірили, – а не за твердими параграфами закону, оснований на розумі. На нещастя, фюрер схвалює вбивство. Він привітав, мов своїх братів, кількох націонал-соціалістів, засуджених за звіряче вбивство робітника. Такі факти зміцнюють у народі думку, що важливий не судовий вирок, а лише «відповідне натхнення» вождя. А це приводить до того, що він, Більфінгер, бачив у Вюртемберзі.

Йому було нелегко, – додав він ще, – виїхати з Німеччини. Він залишив не тільки Німеччину, не тільки надії на блискучу кар'єру, надії дістати прекрасний маєток, яким його фамілія володіла понад сто років, – він залишив у Німеччині ще й дівчину, яку любив. Він запропонував їй на вибір – або приїхати до нього і розлучитись з Німеччиною, поки Німеччина стане знов правовою державою, або звільнити його від обов'язків.

Усе це Більфінгер виклав по-швабському сумно, детально і прямолінійно.

Слухаючи Більфінгера, Густав дивився на документи. Вони лежали, як він собі й уявляв, великим важким пакунком на гарненькому готельному письмовому столі. Як тільки зачинилися за Більфінгером двері, він кинувся до документів. Узяв їх, почав читати. Вони хвилювали так само, як і вчорашнє оповідання Більфінгера. Знов оживали сухі слова. Організований садизм, витончена, наскрізь продумана система знущань, бюрократичне знищення людської гідності, – все те, про що холодною канцелярською мовою розповідали документи, перетворювалося у свідомості Густава на рухливі картини. Вони виникали перед ним, вони фіксувались на жовтій плямі його ока. Документів було багато. Він читав уважно, не минаючи ані рядка, читав болісно й довго. Дві години минуло, поки він закінчив.

Важким машинальним рухом він відсунув шухляду, щоб сховати туди документи. Але шухляда була невелика, і там уже лежав пакунок листів. Він витяг їх. Це була кореспонденція, переслана йому з Берліна Фрішліном. Зверху лежала листівка, яку Густав продиктував на пам'ять у день свого п'ятдесятиріччя: «Нам дано працювати над справою, але не дано довершити її...» Його немов щось приголомшило. Він пригадав рейки на Бернському вокзалі – нитки між ним і Фрішліном, що без кінця розмотуються, та ніколи не обриваються; збагнув, що Більфінгер – вісник Фрішліна.

«Хто мені доручив?» – запитував він себе у затишку кілька годин тому.

Не відриваючись, дивився він на листівку. Фрішлін, своїм звичаєм, надрукував підпис на машинці і залишив місце для підпису рукою. Густав узяв ручку, проставив своє ім'я, поклав листівку на документи й акуратно все разом склав у шухляду.

Поклавши руки на скляну дошку смішного маленького письмового столика, Густав довго сидів, часто й болісно моргаючи очима.

Увечері він пішов на вокзал зустрічати Йоганнеса. Було ще дуже рано, поїзд спізнювався. Нарешті поїзд прийшов. Густав шукав жваве смагляве обличчя друга і вже готувався почути злий жарт, з яким той зустріне його. З вагонів виходило багато народу, серед них і знайомі. Було темно, перон слабо освітлений. Густав довго, але марно шукав Йоганнеса. Здивований і глибоко розчарований, повернувся він у готель. Може статися, що вони розминулись, і Йоганнес поїхав прямо в готель. Але і в готелі його не було. Йоганнес не приїхав.

Наступного дня теж не було. Густав телеграфував йому. Цілий день ждав відповіді. Відповіді не було. Другого дня прийшла телеграма: Йоганнес затриманий непередбаченими обставинами. Ріхард». Густав злякався. Ріхард – це був брат Йоганнеса. Що це за непередбачені обставини?

Через два дні Густав одержав лист без підпису, кинутий у Страсбурзі. Якийсь незнайомий, з доручення Ріхарда Когена, повідомляв, що в четвер фашисти забрали Йоганнеса. Його, певно, відрядили в концентраційний табір Герренштейн.

* * *

Щодо нього, – відповідав Густав Фрідріху Вільгельму Гутветтерові на його лист, – то він просить Гутветтера користуватись його бібліотекою, точніше сказати, її рештками, – за своїм бажанням. Але, на жаль, наскільки відомо Густавові, не він тепер хазяїн бібліотеки і не в нього треба питати дозволу нею користуватись. Якщо Гутветтерові вдасться одержати перепустку до бібліотеки на Максрегертрасе, то нехай він подивиться, що там залишилось, чого не вистачає і, головне, нехай поцікавиться пошкодженими примірниками. У Німеччині, кажуть, зараз багато бібліотек у знівеченому стані; кажуть, що

власники їх, які не втекли своєчасно за кордон, перебувають у такому ж стані.

Оскільки Гутветтер вже змалював у пишних словах образ «нової людини», чи не буде він такий ласкавий і чи не змалює тепер муки колишньої людини, якій доводиться без будь-якої провини розплачуватися за появу цієї нової «людини»?

Читаючи цього листа, Гутветтер тихо, лагідно похитував головою.

– Чого хоче наш друг? – здивовано сказав він Сибілі. – Звідки в нього цей знервований тон? Як він може вимагати, щоб мовою, яка пасує тільки до космічних явищ, я говорив про дрібні переживання окремих людей? Невже він справді хоче, щоб я, закликаний служити мембраною діонісійських переживань, відкидав їх тому, що в нашого друга Густава були якісь неприємності?

Фрідріх Вільгельм Гутветтер відчував нове піднесення. Він закономірно просувався обраним шляхом. Він, як робив це й здавна, оспівував зорю «нової людини», ближчої до природи, людини, що дає волю своїм первісним, диким інстинктам. І тільки його не вразило те, що історія реалізувала нарешті його поетичні маріння. Здивовані були і самі націонал-соціалісти, коли таке перо, як його, перейшло на їхній бік. Усі великі вчені й художники, за рідкими винятками, відвернулись від них. Яке щастя, що знайшовся відомий письменник, який їх визнав. Твори, які Гутветтер писав, не думаючи нічого поганого, у натхненні космічних почуттів, набули раптом величезного політичного значення. Уряд дав знак просурмити про великого поета. І про нього почали сурмити. Всі газети друкували його вислови, «проводирі» шанували його, він раптом зробився народним поетом. Далекий від дріб'язкової суєтності, він усе ж гордовито всміхався своєму шумному успіхові. Не відмовлявся він і відвідувати, як почесний гість, багато урочистих свят, влаштованих фашистськими міністрами. Його примітивне окате обличчя та незвичайне старомодне вбрання радувало душі фотографів. Він приймав свою славу з наївним задоволенням. «Так радіє доросла людина, дивлячись на дитячі забавки», – казав він своїм знайомим.

Він запропонував Сибілі йти з ним разом у цьому чудесному зльоті. Сибіла охоче, з властивою їй інтимною довірливістю, пішла з ним. Коли вона була з Густавом, вона поділяла його ліберальні погляди, і фашисти здавались їй неможливо дурними й незграбними. Але коли дивитися з погляду цього віку, може статися, мав рацію і Гутветтер. Вона мало цікавилася політичними справами. Вона не була пророком, як Гутветтер. Те, що для поета втілювалось в образ, для неї довго ще залишалось туманним. Із властивою їй жвавистю, холодком і дитячістю, вона глузувала з численних смішних і дурних становищ, у які потрапляли націонал-соціалісти, і Фрідріх Вільгельм Гутветтер від щирого серця сміявся разом з нею.

Але незабаром гутветтерівська всеосяжна наївність втратила для неї свою колишню принадність. Вона почала відчувати несмак і туманність його пишномовності. Його урочистий ліризм почав їй набридати. Вона вже навчилася від нього як літератора всього, чого тільки могла навчитись, їй набридло його завжди однакове дитяче захоплення її особою. Її тягло до Густава, до його лібералізму, до широких його поглядів. Густав умів коректно і дуже правильно

оцінювати все, що було в ній гарного, і так само коректно відзначати те, що йому в ній не подобалось. Після абсолютного обожнювання Гутветтера вона ще більше потребувала цієї критичної приязні. Вона каялась у тому, що мало цікавилася справами Густава і мало підтримувала зв'язок з відданим Фрішліном.

Але з Густавом можна порозумітись. За час їх приязні вона не один раз була так зайнята собою, що він майже не існував для неї. Але ніколи він не примушував її розплачуватися за це. Звичайно, так буде й тепер. Після довгого мовчання вона телеграфувала йому, що її робота просунулась уперед і вона має тепер змогу приїхати до нього.

Ця телеграма застала Густава в такий момент, коли він найменше думав про Сибілу, Документи Більфінгера лежали в письмовому столі, а поговорити про них не було з ким. Йоганнес Коген був у концентраційному таборі, у фортеці Герренштейн у Саксонії. Заплющуючи очі, Густав уявляв собі: ось він присідає, стоячи на ящику, схудлий, чудний, його благородна голова виголена, на ній залишено волосся тільки у формі свастики; при кожному присіданні він вигукує: «Я, Йоганнес Коген, бридка свиня, зрадив свою батьківщину, як Іуда!» Це було жахливо. Йоганнес Коген у цих видіннях виглядав як паяц, як той славетний танцівник, що його Густав бачив у одній пантомімі; він підстрибував високо, гнучко і, опускаючись, повторював пронизливо, мов папуга, задану йому фразу. Густава це смішило, і сміх викликав біль. Болючіше, ніж будь-коли, переходив Густав від холодної розсудливості до палкого обурення обвинувача. І раптом телеграма від Сибіли, його маленької тоненької Сибіли. Ні, з нею він тепер не може бути. Про ці речі він з нею говорити не може, і він не може говорити ні про що інше, крім цих речей. Ще так недавно вона була йому дуже потрібна; але тоді вона трималась осторонь. Тепер нічого іншого не залишилось, як відсторонити її. Він зробив це дуже тихим і обережним жестом.

Але Сибіла не помітила ніякої обережності, вона побачила тільки відмову. Надувшись, як дитина, вона закопилила губи і протяжно, як дитина, почала плакати. Вона голосила невтримно, лежачи на животі, подушка стала зовсім мокра. Але потроху розчарування її перейшло в гнів. У Німеччині Густава вважали поза законом. Виявляти своє знайомство з ним було небезпечно, але Сибіла не ухилилась від цього. Вона хотіла поїхати до Густава, а він спокійним, погордливим жестом

відкинув її дружбу. Він ніколи не спробував глибоко заглянути в її душу. Проте вона знала, що втратила його з власної вини, тому вона й обурювалася цим. Лист його залишився без відповіді.

Тепер вона більше не нудилась від старомодних залищань Гутветтера. Скоро вони всюди почали з'являтися разом.

* * *

Того ранку, коли учень Бертольд Оппенгейм не з'явився до актового залу просити пробачення, учитель Фогельзанг був страшенно розлючений. Він запросив кореспондентів фашистської преси, зібрав педагогічну раду й учнів усієї гімназії, приготував гнівну промову, а цей єврейський хлопчисько мав нахабність просто втекти і позбавив його змоги відчувати насолоду від високої своєї перемоги. До Оппенгейма подзвонили телефоном, і коли стало відомо, що Бертольд Оппенгейм смертельно захворів, на губах у Фогельзанга з'явилась лише зневажлива усмішка. Його не обдурити такими штучками.

– Не вірю, – проквакав він. – Цьому нахабному хлопцеві не вдасться під приводом фальшивої хвороби сховатись від карі за свій злочин.

Через три дні, коли «фальшива хвороба» закінчилась смертю учня Бертольда Оппенгейма, учні з великим обуренням згадали цю фразу. Тільки Фогельзанг увійшов у клас і почав говорити, знявся той глухий гуркіт, який у свій час примусив Шультеса, учителя гімназії кайзера Фрідріха, заплакати й одвернутись до стінки. Фогельзанг не одвернувся до стінки. Шрами його налились кров'ю; він дав собі слово остаточно знищити дух розпаду в цій гімназії.

Незабаром така нагода трапилась. Сльози викладача Шультеса не перешкодили йому стати міністром народної освіти. Бернд Фогельзанг, що протягом багатьох років добре знав Шультеса, в Берліні здружився з ним тісніше. До переходу його на службу в міністерство не було тепер ніяких перешкод.

Але перед тим він повинен навести порядок у гімназії королеви Луїзи. Він поставив собі це за мету з перших днів приїзду до Берліна. Справжній німець не кидає роботу незакінченою.

Насамперед справа Вернера Ріттерштега. Судове слідство, звичайно, давно припинене. Ріттерштег – визнаний проводир своїх однокласників, і педель Меллентін стає перед ним струнко майже так

само, як перед самим Фогельзангом. Але безперечно, що успіхи його в літературі і в математиці незадовільні; за існуючими правилами його по суті не можна перевести в вищий клас, але Фогельзанг вважав, що в даному разі недоречно суворо додержуватися правил: не можна заганьбити героя Ріттерштега, залишивши його на другий рік. Справа не тільки в мертвому знанні – відстоював він Ріттерштега – прогалини у шкільному навчанні доповнюються високими моральними якостями. Але в цьому пункті Фогельзанг натрапив на крижаний опір Франсуа. Учень, що має «незадовільно» з двох основних предметів, не може перейти у вищий клас. Вперто і педантично ректор посилався на букву закону.

Дивлячись на цю впертість, Бернд Фогельзанг тільки всміхався своєю звичайною погордливою посмішкою. Для чого ж дана їм влада? Закон, який діяв за доби занепаду і ганьби Німеччини, для національної революції важить стільки ж, скільки павутиння для кулемета. Адже він, Фогельзанг, сам сидить біля важеля – і цілі бібліотеки колишніх законів перетворюються на макулатуру. Молодого героя хочуть заплутати у сітях найбезглуздіших законів, хочуть утруднити його кар'єру, його діяльність на користь нової Німеччини, і все це лише тому, що його шкільні знання не відповідають випадковим вимогам іспитів. Просто смішно, треба остаточно зломити цей злісний саботаж. І Бернд Фогельзанг підняв у міністерстві питання про те, щоб дозволити і в вищій, і в середній школі дуже полегшені іспити для осіб, які мають особливі заслуги в справі національного визволення. Міністерські радники, що відстали від доби, заперечували, бо внаслідок такого розпорядження доведеться, можливо, хворих довіряти лікарям, надійним щодо націоналістичного світогляду, але ненадійним з погляду лікарських знань. Проте патріотичне завзяття Фогельзанга легко усунуло міркування подібного роду.

Маючи потрібне розпорядження, Фогельзанг знов з'явився перед Франсуа. Лишалось розв'язати ще одне питання: його особисті суперечки з ректором. Цю справу він закінчить не менш переможно, ніж першу. Живучи в Тільзіті, він уявляв собі тріумф так: супротивник подоланий, а він із сталевією невблаганністю стоїть над ним, наступивши йому ногою на потилицю. У Берліні він пізнав інший тріумф, скромніший, але витонченіший. І ось, щоб відчути насолоду з такого тріумфу, він з'явився тепер у просторий ректорський кабінет.

Він сидить більше по-цивільному, ніж по-військовому, перекинувши ногу на ногу, схрестивши руки, немов знявши свою невидиму шаблю. Майже привітна усмішка в'ється гадючкою під білявими вусиками, комірець став ще на два міліметри нижчий.

– Перед тим, як піти з цього навчального закладу, пане ректор, – починає він, і його квакаючий голос звучить майже зовсім непримушено, – мені хотілося б з'ясувати ще один пункт. У свій час ми не могли порозумітися з приводу того, чи доречно вивчати книжку «Моя боротьба» у середніх школах. Чи пам'ятаєте, пане ректор?

Франсуа потверджуючи киває. Його голубі очі серйозно, не вороже, навіть не без лагідності, оглядають Фогельзанга. А той передбачає насолоду рішучої перемоги над ворогом. Як скалка в серці, мучила його до цього думка, що він у свій час не знайшов гідної відповіді на зневагу книжки, яку він шанує. Франсуа заткнув йому тоді рот анекдотом про короля Сигізмунда, що поставив себе вище граматики. І тепер він приготував хоч і спізнілу, але влучну відповідь Франсуа.

– Дозвольте мені, – елегантно провадить він далі, – на уславлений анекдот про церковний собор у Констанці, що ви навели для іронічного порівняння фюрера з королем Сигізмундом, відповісти іншим анекдотом з церковної історії. На соборі в Кіпрі, – Фогельзанг промовляє повільно, підкреслюючи кожне слово, – якийсь єпископ навів слова Христа до хворого на подагру: «Візьми на плечі постіль свою і йди». Але свою «Krabbaton» (постіль), що було в тексті, здалося вченому князеві церкви, охочому до стилістичних тонкощів, занадто вульгарним, і він замінив його літературним «Skimprous» (ложе). Тут скочив святий Спиридон і крикнув: «Хіба ти кращий за того, хто сказав «Krabbaton», що соромишся повторити його слова?»

Франсуа уважно слухав. Справедливість була властива його характерові. Відповідь Фогельзанга була непогана, а для націонал-соціаліста навіть напрочуд вдала. Франсуа міркував про це мовчки.

Фогельзанг по-своєму зрозумів його мовчання. Він розчавив свого супротивника. Як він зігнувся, цей ворог! Він, побитий своєю найсильнішою зброєю, – словом. Фогельзангові, в його благодушному настрої, майже шкода Франсуа. Людина націоналістичного настрою може виявити великодушність, переконавшись, що коліно її притискує груди ворога. «Зачекай, брате, ти в мене ще потанцюєш», – думає Фогельзанг. Місяців на два, може статися, – а чому б і ні, – він ще

залишить Франсуа на посаді ректора. Зрозуміла річ, під найсуворішим контролем, щоб позбавити його змоги отруювати юнацькі серця. Але насамперед він повинен, звичайно, покаятись. Бернд Фогельзанг мусить переконатись, що ворог розчавлений. Інакше він його не залишить на посаді. Ця людина мусить визнати свою поразку *expressis verbis*.

– Вам напевне відомо, – каже Фогельзанг, – що я буду керувати особистим столом у міністерстві народної освіти. Вас я знаю краще, ніж інших ваших колег. Але для рішення, яке мені доведеться, можливо, скоро ухвалити, мені важливо з'ясувати, як ви тепер ставитеся до спірного питання, що виникло між нами. Чи погоджуєтеся ви із святим Спиридоном з мого анекдота? Чи ви настоюєте, як і раніше, на вашому принципі, що учнів не слід знайомити з книжкою високого морального значення, якщо її мова здається вам не досить літературною?

Франсуа вважав, що Бернд Фогельзанг поводить ся, по суті, пристойно. Він пропонує йому відстрочку ще на два-три місяці, а може й більше. Це привабливо. Але Франсуа знає, що однією цією жертвою Фогельзанг не задовольниться. Він вимагатиме щодалі більше. І кожного разу Франсуа буде стояти перед вибором: чи знов принижувати свою гідність, чи впадати в злидні. Кінець кінцем, він усе ж не витримає, і тоді його викинуть. Доля його вирішена наперед. У злидні, у пролетаріат, дедалі нижче й нижче буде він спускатись, його дітей чекає похмуре життя, його самого – похмура старість. Тепер йому пропонують коротку відстрочку. Він, Франсуа, повинен сплатити за неї дрібною поступкою. Він уже зробив чимало поступок. Останній раз у справі учня Оппенгейма. На дальші поступки він не піде. Поки що він залишається по цей бік межі, і від нього буде залежати, як йому перейти за неї – вклоняючись чи з піднесеною головою. Опинившись за межею, він, напевно, і внутрішньо опуститься, він досить старий, щоб знати, що неможливі позбавлені перспективи зберегти порядність. Так хоч межу перейти з піднесеною головою!

– З вашого боку дуже приємно, колего, – каже він, – що ви даєте до певної міри на мою волю: чи залишатись мені тут ще деякий час. – Він підводиться. Інстинктивно, немов шукаючи підтримки, він підходить до бюста Вольтера і спиняється біля нього. – Безперечно, що спокій і впевненість, пов'язані з цим кабінетом, варті тієї маленької

інтелектуальної жертви, тієї *sacrificium intellectus*, якої ви вимагаєте від мене. Але бачте, колего, – Франсуа говорить підкреслено чемно, ледве помітно всміхаючись з-під густих вусів, – я не досить гнучкий, і в мені, напевне, занадто мало «північної хитрості», щоб піти на цю маленьку інтелектуальну жертву. Мені шкода, але я все ж наполягаю, що наш прямий обов'язок – навчити учнів гарної німецької мови. Існує стільки книжок високого морального значення, написаних гарною німецькою мовою, що ми можемо обійтись без моралі вашого фюрера. Канцлер він чи не канцлер, але читати книжку цього письменника справжня мука. Студіювання цієї книжки зіпсує мову юнацтва.

Знов ті самі слова. А Бернд Фогельзанг збирався примусити ворога замовкнути, і ось ворог уже лежить на землі, він повержений. Але він не мовчить. У глибині душі Фогельзангові імponує поведінка Франсуа.

Вона доводить, що хоч який рід акліматизується, проживши серед німців щось із півтора року.

– Я щиро жалкую, – сухо, без злоби, квакає він, закінчуючи свою останню розмову в цьому кабінеті, – що ви наполягаєте на своєму неправильному принципі. За таких умов мені складно буде перетягти вас у нову Німеччину. Але тією мірою, якою дозволять мені мої переконання, я спробую зробити вашу відставку почесною і не дуже для вас важкою.

Він говорив щиро.

Звичайно, Франсуа нічого не сказав Грозівій Хмарці про пропозицію Фогельзанга і про свою відповідь. А втім, ці критичні дні були несподівано для Франсуа не такі похмурі: побачивши, що доля її чоловіка остаточно вирішена, Грозова Хмарка змінила свою лінію. Звісна річ, він би вчинив розумніше, якби пристосувався до нових умов; але вона давно зрозуміла, що хисткість його тільки видима, а внутрішньо він твердий; вона й одружилась у свій час з Франсуа, відчуваючи його непохитність. Звичайно, треба було спробувати настроїти його в тон з новим часом. Але оскільки це не вдалось, оскільки нічого вже не можна було змінити, не варто мучити людину. І вона була тепер сама лагідність. Намагалась втішити його. Говорила, що він тепер спокійно, без перешкод, закінчить свій рукопис «Вплив античного гексаметра на стиль Клопштока», на щось інше він усе ж, очевидно, не здатний. Тим часом вона спробує підшукати для нього посаду в якійсь приватній школі в Німеччині або за кордоном.

Щоправда, жити буде важко, але років зо три вони в усякому разі проживуть на свої заощадження; може статись, він дістане ще пенсію, а там вона вже безумовно знайде якийсь вихід із становища.

Ці заспокійливі слова підбадьорили Франсуа. Недарма він завжди казав, що Сократ не без підстав одружився з Ксантіппою.

* * *

Жак Лавендель повідомив Фрідріха Пфанца, одного з найвидатніших фінансистів, що він має намір ліквідувати всі свої справи в Німеччині й виїхати. Фрідріх Пфанц був один з тих людей, що натягували дроти, на яких танцювали фашистські проводирі, а Жак Лавендель близько зв'язаний з ним діловими інтересами. Отже, Жак Лавендель – до того ж іще американський підданий – міг би прекрасно, не боючись ніяких ускладнень, залишатись у Німеччині. Але він не хотів.

– Я справедливий, Пфанц, – казав він. – Самі по собі німці пристойний народ, я вважаю. Але чотирнадцять років поспіль їх скажено нацьковували на євреїв, – ви прекрасно знаєте, як це робилося, і ви самі брали участь у цьому, – і по суті треба дивуватись, що після такої лютої пропаганди справа обмежилась лише тим, що ви бачили. Проте повітря у Німеччині для мене надто задушливе. Я капіталіст і розумію ваші мотиви. Оздоровити ваше гниле господарство ви не могли інакше, як закликавши на допомогу цю вошиву сволоту. Але бачите – я капіталіст і я єврей. Коли ви мені скажете: «ми вбиваємо євреїв тому, що ми хочемо розгромити профспілки», то від цього мої євреї не воскреснуть.

Пфанц з охотою утримав би Жака Лавенделя в Німеччині. Він доводив йому, що все це тільки перехідна доба, що весь цей набрид скоро приберуть до рук, що рейхсвер чекає тільки сигналу, щоб звалити штурмовиків, і тоді замість фельдфебелів знов прийдуть офіцери, і що сам він вирішив увійти до уряду. Він запропонував Жакові Лавенделю стати акціонером грандіозного страхового товариства, заради успіхів якого він, Пфанц, готовий взяти на себе турботи міністерського портфеля.

Але Жак Лавендель не погоджувався.

– Я вам вірю, Пфанц, – сказав він своїм хрипким голосом. – Я вірю, що всі ці «вожді», увійшовши до уряду, відчують на собі вузду. Але,

бачте, я вже не молодий, не жадібний, не цікавий. Мене цілком задовольнить, коли я побачу ваші подвиги на екрані якогось закордонного кіно у щоденній кінохроніці. Я волію йти у ваших лавах у своїй уяві. Отже, бажаю вам успіху, Пфанц, і до побачення, як тільки ви прогорите.

Враховуючи наперед розвиток подій, Жак Лавендель давно вже підготував ліквідацію своїх справ. Структура цих справ була заплутана. Він був головним пайовиком ряду великих товариств з продажу нерухомого майна. Коли він вийняв свій капітал, виявилось, що ці товариства по суті неплатоспроможні. Їм потрібні були великі державні субсидії, інакше іпотечні банки втрачали свої гроші. Але, оскільки численні іпотечні банки субсидувалися державою, то вилучення капіталів Жака Лавенделя з німецьких підприємств завдавало значної шкоди й державі. Хитаючи головою і ледве помітно всміхаючись, Жак Лавендель відзначив це.

Він справді був нежадібною людиною. Вони з Кларою вирішили на кілька років відійти від усяких справ. Спочатку вони оселяться у своїй прекрасній віллі біля Луганського озера. Вони запросили всіх трьох братів Оппенгеймів приїхати до них туди на пасхальний тиждень. Гейнріх теж приїде до того часу. Жак Лавендель дав синові самому вибирати, де закінчувати школу: в Європі чи в Америці. Гейнріх волів залишитись у країні з пануючою німецькою мовою і закінчувати школу в Цюріху або в Берні. Жак Лавендель був радий цьому. Німеччина все ж його слабкість.

Перед від'їздом з Німеччини Гейнріхові треба було закінчити одну справу. Його лист до прокурора викликав лише появу у Лавенделів слідчого в карних справах, який вчинив Гейнріхові грубий і поверхневий допит. Інших наслідків заява Гейнріха ні для нього самого, ні для Вернера Ріттерштега не мала. Вернер, очевидно, навіть про неї і не довідався. Залишити справу в такому стані Гейнріх ніяк не міг. Його дедалі настирлівіше переслідувала думка, що Вернер Ріттерштег зі своїми «молодими орлами» і з своєю підлою пропозицією у футбольному клубі звів Бертольда в могилу. Він уперто й марно думав, як йому розрубати цей вузол. І ось одного разу Вернер сам йому допоміг.

Смерть Бертольда все ж таки схвилювала Довгого Телепня. Але з властивою йому примітивною логікою він втішав себе тим, що,

втративши свого найкращого друга, Гейнріх, може статися, скоріше здружитися з ним, Вернером. Папаша Ріттерштег виконав свою обіцянку і купив підвісний мотор до гребного човна Вернера, що був на водній станції озера Тейпіц. Якось одного разу, немов нічого не трапилось, Вернер запропонував Гейнріхові поїхати якось на озеро, випробувати новий мотор. І що ж! Серце Вернера спинилось від радісної несподіванки, – Гейнріх, хвилиночку подумавши, погодився. Більше того, він навіть запропонував Вернерові довести його туди на своїй машині.

Він потай взяв батькову машину, і хлопчики поїхали в Тейпіц. Гейнріх кермував добре і впевнено. Потім вони сіли в човен і, потріскуючи мотором, чудово кружляли по світлому озеру. Вернер був збентежений, відчував себе ніяково, але Гейнріх дуже цікавився технічним устроєм човна й мотора, і це допомогло Вернерові опанувати себе. Щоправда, Гейнріх говорив мало, але досить приязно. Потім вони зайшли у великий, в той час зовсім порожній ресторан, випили світлого пива з малиновим сиропом і поїли сосисок. Додому зібрались уже пізно ввечері.

Вернер сидів в автомобілі зовсім збентежений. Вони провели півдня вдвох, як два товариші по спорту, та й усе. Ближчого контакту, як він сподівався, між ними не встановилось. А тепер Гейнріх, здається, і зовсім розкаявся, що поїхав з ним за місто. В усякому разі він чомусь вперто мовчав.

– Куди ти їдеш? – з новою надією спитав Вернер, коли Гейнріх раптом повернув кудись з головного шосе.

– Ця дорога красивіша і тільки трохи довша, – сказав Гейнріх.

Вже настала ніч, фари вихоплювали з темряви часточки соснового ліса, в небі стояв тоненький серп місяця, Гейнріх їхав дуже повільно. В грудях Вернера зростав неспокій.

– Спинимось тут, – сказав він приглушеним голосом. – Пройдемо трошки лісом, га?

– Добре, – погодився Гейнріх, спинив машину, вимкнув світло.

Вони увійшли в ліс. Ґрунт був вогкий, і було досить холодно й темно. Добре пахло землею й соснами. Панувала глибока тиша, їхніх кроків по м'якій вогкій землі не було чути. Лише зрідка, коли вони наступали на суху хворостину, лунав сухий тріск. Дув легкий вітерець.

Вернер іноді спотикався у темряві. Раптом Гейнріх схопив його. В першу хвилину Вернер подумав, що Гейнріх хоче його підтримати, але Гейнріх смикнув його за ногу так, що він полетів на землю.

– Що ти робиш? Ти збожеволів! – крикнув він.

Гейнріх не відповідав, схопив його за комір і почав втискувати його голову у вогку землю. Вернер почав задихатись.

– Ти встромив Карперові ніж у живіт, ти вбив Бертольда, так ось тепер знай, як почуввається той, кого вбивають. – Він говорив тихо, переривчасто. І дедалі глибше втискував обличчя Вернера в землю. – Тепер тобі кінець, – приказував він. – Вони скажуть, що ти здох за свою національну справу. На мене ніхто не подумає. Вони скажуть, що тебе вбили комуністи. Мабуть, це тебе втішає. Але смерть – це смерть, і ніякі промови Фогельзанга тебе не воскресять.

Він тиснув дедалі дужче. Вернер борсався з усіх сил, але не міг визволити руки, не міг зітхнути.

Раптом Гейнріх відпустив його, скочив геть з його спини.

– Вставай! – скомандував він.

Але Довгий Телепень лежав і не рухався.

– Вставай! – крикнув Гейнріх йому вдруге і ривком підняв його. – Ганчірка! – сказав він.

Вернер підвівся, жалюгідний, тремтячий, з подряпанним обличчям, весь у крові, з глибоким шрамом на весь лоб, з голови до ніг забруднений вогкою землею.

– Витирайся й ходімо! – наказав Гейнріх.

Своєю різкістю він прикривав почуття безпорадності й пригніченості, що опанувало його. Він хотів довести до кінця справу, але йому не вдалося.

– Ходім, – підганяв він Довгого Телепня і сам допоміг йому трохи почиститись. Підтримуючи, він повів його до машини.

Вони їхали додому мовчки. Біля першого ж трамвая Гейнріх висадив Вернера.

* * *

У чорному вольтерівському кріслі, у своїй квартирі на Фрідріх-Карлштрассе сидить Маркус Вольфсон. Вечеря була вбога – хліб, масло – тоненький шар масла. Фрау Вольфсон міцно тримає тепер у руках кожний пфенінг, якнайсуворіше контролює касу.

Сьогодні ввечері вона знов говорить про те, як на її думку слід чинити. Вона часто тепер про це розмовляє. Говорить дуже чітко, але неголосно. Немає потреби, щоб її чули у сусідній квартирі, у Царнке. Пан Вольфсон розуміє її, хоч би вона казала пошепки. Вона вже тисячі разів повторювала це. Треба забиратись звідси, треба тікати. Сусідки, хоч чоловіки майже всіх їх носять свастику, поки що розмовляють з нею – коли нікого близько немає. Але як тільки хто з'являється, як вони відразу обривають розмову. Фрау Гоппенгарт думає, що буде ще гірше. Всі одноголосно радять їй тікати. Але як і куди? На рахунку в банку у них 2674 марки. Якби її свого часу слухали, якби більш заощаджували, якби пан Вольфсон не розкошував так обстановкою, в них було б тепер чотири-п'ять тисяч марок. Ось, приміром, вольтерівське крісло. Звичайно, це була нагода, знахідка – меціє, вона погоджується з цим, але, коли в людини немає грошей, вона повинна вміти відмовитись і від меціє.

Пан Вольфсон не перериває її. Коли потрапиш у біду, жінки завжди чіпляються і завжди «вони усе наперед знали». Стара історія. Але не слід їй було б так жахливо перебільшувати. Чотири або п'ять тисяч марок! Ніколи в світі їм не нашкрябати такої суми. Єдина розкіш, яку він за все своє життя дозволив, – це його новий фасад. Але тоді становище було дещо краще. Тоді ще викидали людей тільки з вагонів, а не з країни.

Пан Вольфсон робить боязку спробу бути оптимістом. З «Німецьких меблів» він вилетів, це дійсно. Але чим він погано влаштувався тепер у пана Оппенгейма? Проте оптимізму пана Вольфсона більше нема на що спиратися. Решта – це суцільна темрява. Фашистські місцеві комітети проводять проти нього цькування, пакувальник Гінкель вимагає, щоб пана Вольфсона виставили за двері. Пан Оппенгейм уже постраждав на цій справі. Пан Оппенгейм поведився дуже порядно, але чи довго він зможе відстоювати пана Вольфсона?

Припустімо, він його відстоїть, але життя однаково втратило будь-яку принаду. Якщо йому судилося так жити до кінця днів своїх, то краще вже відразу відкрити газовий кран. З ферейну його, безперечно, виключать. Це тільки питання часу. Вони проти нього нічого не мають, але вимушені це зробити. Контракт на квартиру теж не буде поновлений. Маркус Вольфсон уже живе немов у домі, який

мають зруйнувати, – квартира, так би мовити, хитається в нього під ногами. Вони безперечно знайдуть шляхи й засоби, щоб і до кінця контракту вселити в його квартиру пана Цілхова, шуряка пана Царнке.

По суті, тепер в усіх флігелях цього величезного дому живуть майже виключно пани Царнке. Справжній пан Царнке не утруднює себе тепер навіть загрозами щодо свого сусіда. Зустрічаючись з паном Вольфсоном, він лише підводить руку і вигукує: «Хайль Гітлер!», і пан Вольфсон мусить відповідати так само: «Хайль Гітлер!».

– Ви, здається, щось сказали, – глузує іноді пан Царнке, і пан Вольфсон вимушений повторювати: «Хайль Гітлер!».

А те, що доводиться чути навколо – і від колег у магазині, і від нечисленних єврейських знайомих, – примушує просто здригатися з жаху. Пан Вольфсон нічого не хоче слухати. Адже варто лише поділитись тим, що почув або самому вислухати яку-небудь історію, як цілком несподівано опинишся у концентраційному таборі. Марія теж приносить додому всякі історії, дуже погані історії, що їй розповідають потай знайомі її брата Моріца. Але пан Вольфсон одмахується, протестує, наказує Марії замовчати, він абсолютно не бажає слухати ці потворні вигадки, які можуть довести людину до в'язниці.

Чи справді це вигадки? Пан Вольфсон вперто повторює собі, що це таки вигадки; він хоче, щоб це було так. Проте одного разу, повертаючись пізно ввечері з магазину після інвентарного обліку, він побачив у центрі міста перед якимсь старим будинком автомобіль, один з тих величезних автомобілів, на яких звичайно носились штурмовики. Вони засвітили фари, і вулиця була на великій відстані яскраво освітлена. Пан Вольфсон вирішив був обійти осторонь, але потім зміркував, що це може здатись підозрілим. І він ішов своєю дорогою по другій стороні вулиці повз величезну машину з потужними фарами, яку охороняли два штурмовики і яка надзвичайно неприємно нагадувала воєнний стан. Очевидно, в будинку відбувався обшук, нальот або щось подібне. Саме в той момент, коли пан Вольфсон проходив повз них, вони вивели з воріт людину. Пан Вольфсон не дивився в той бік. Найправильніше – це йти своєю дорогою і не звертати ні на що уваги. Але все ж він не міг стримати боязкої цікавості і ледве-ледве зиркнув у той бік. Пан Вольфсон побачив чоловіка в коричневому костюмі на зразок того, який на ньому.

Чоловіка тримали троє: один за комір, другий за ліву руку, третій – за праву. Чоловік ішов, опустивши голову; очевидно, він був побитий до неприємності. За тисячну частку секунди пан Вольфсон побачив його обличчя – жовте, блякле, з величезною синьо-чорною плямою на оці.

Пан Вольфсон жодного слова не сказав про цей епізод Марії. Але жовте, блякле, змучене обличчя назавжди зафіксувалося в його мозку. З того часу він кожного разу, повертаючись додому по Фрідріх-Карлштрассе, боязко дивився, чи не стоїть там знайома величезна машина. Кожну ніч проводив він, боячись, чекаючи, що ось впадуть на його вікна промені потужних фар, хоч це було аж ніяк неможливо – квартира його була дуже високо. Він уявляв собі, як серед ночі пролунає дзвінок, і він не встигне ще підійти до дверей, як вони відраються і огрівають його кийком по оку, на обличчі з'являється пляма більша, ніж пляма над картиною, і обличчя стає жовтим, бляклим, як у тої людини.

Він погано спав тепер уночі. Він нічого не казав Марії про нічну зустріч, але тим сильніше вразило його, коли в одну з безсонних ночей вона раптом ближче присунулась до нього і сказала:

– Маркусе, мені дуже страшно. Вони напевне прийдуть сьогодні.

Він хотів розсердитись, сказати, що вона верзе нісенітниці, але в нього язик не повернувся. Вона висловила те, що він сам думав. Він більше не міг заснути і відчував, що вона теж не спить. Йому стало ще страшніше. Він умовляв себе, що це все дурниці, що його абсолютно ні в чому не можна запідозрити. Чотири мільйони двісті тисяч чоловіків живуть у Берліні, і він стільки ж завинив у чомусь, як і вони; так чому ж саме він мусить боятись? Але міркування не допомагає. Він пригадував пакувальника Гінкеля, пригадував пана Царнке, і його охоплював страх. Страх зростав, набирав величезних розмірів. Пан Вольфсон вкривався потом, йому боліло в животі, він не міг дочекатися ранку. Потім він був страшенно розлючений, чому саме він мусить відчувати такий страх. Чому він, а не пан Царнке? Так чи інакше, а ще одної такої ночі він не бажає. Він кине все к дияволу. Адже це безглуздо – отак жити. Він просто поїде, однаково куди, аби за кордон. Усе-таки краще, ніж отак жити. Ех, хоч би ранок скоріше!

У Берліні та в інших містах Німеччини багато людей переживали такі самі ночі, як Маркус Вольфсон і його дружина. Вони не завинили ні в яких злочинах, але в кожного з них був свій пакувальник Гінкель

або пан Царнке, і вони боялись, що він може нацькувати на них штурмовиків. Предки їх споконвіку жили в Німеччині – не всякий штурмовик міг похвалитись цим. Самі вони ледве могли собі уявити, як це влаштуватись у чужій країні. І все ж вони з радістю залишили б цю країну, свою батьківщину. О, з якою радістю! Але чим жити поза Німеччиною? Коли в них були магазини або якісь інші підприємства, їх доводилось продавати мало не задарма, коли були гроші, їм не дозволяли брати їх з собою. А інші країни не впускали до себе без грошей. А були й такі, як пан Вейнберг, що взагалі не уявляли собі, як це вони можуть прожити на менші кошти, і вони мали за краще жити в постійному страху, в постійній небезпеці, аби тільки не розлучатись зі своїми грішми.

Щодо пана Вольфсона, то вранці він почувався дуже розбитим, але прийнявши душ і вийшовши на роботу, він забув про тверде рішення виїхати з Німеччини. Куди йому їхати? В Палестину? Без грошей вони там нікого не впускають. А що йому там робити? Землю обробляти? Маслини збирати? Виноград вичавлювати? Він навіть і не знає толком, як це робиться. Тупають по ягодах ногами, а потім сік починає бродити. Приємною назвати цю роботу в усякому разі не можна. А з 2674 марками швиденько перебродиш. Поки все тут ліквідувати, поки зрушиш з місця, та паспорти, та проїзд, і всяка така штука – словом, більш ніж дві тисячі марок на руках не залишиться. Або, може, у Францію поїхати? Та хоч в нього й гарна вимова, але він багато чого позабував і коли він вміє красиво сказати «Bonjour, monsieur»,^[18] то цього ще далеко не досить, щоб у Парижі його закликали продавати меблі.

А втім наступної ночі було вже не так страшно. А третьої і четвертої ночі він спав глибоко й добре. Потім йому здалось, що пакувальник Гінкель якимось скося поглянув на нього. Цієї ночі його знов мучив страх, а наступної ночі було зовсім погано.

На третю ніч Маркус Вольфсон і його дружина рано лягли спати і дуже скоро поснули, а вони насправді прийшли. Маркус стояв худий і тремтячий в зім'ятій піжамі. Марія, не втрачаючи самовладання, клопоталася навколо нього, запитувала тих, що прийшли по Маркуса, що йому можна взяти з собою. Напосідала на чоловіка й приглушеним голосом скоромовкою нарікала:

– Я завжди казала, що треба тікати.

Пан Вольфсон зовсім розгубився. Вона примусила його вдягти новий костюм, бо він тепліший, дала йому з собою різні дрібні речі. Діти були перелякані. Поліцаї радили вкласти їх знову в ліжко. Вони були ввічливі, майже приязні. Це була регулярна поліція, не штурмовики. Коли в останню хвилину фрау Вольфсон усе ж таки розплакалась, вони сказали їй:

– Не турбуйтеся, пані, ваш чоловік скоро повернеться.

Фрау Вольфсон негайно вжила всіх заходів, щоб слова поліцаїв не залишились марною втіхою. По-перше, вона кинулась на Гертраудтенштрассе. Там вона зустріла дружню підтримку. Її переконали, що буде зроблено все можливе. Вона побігла до канцелярії єврейської громади. І там обіцяли допомогу. Вона повернулася в магазин. Мартін особисто її прийняв і сказав, що справу доручено фашистським адвокатам – це найдоцільніше. Як тільки стане відомо, яке обвинувачення поставлено перед Вольфсоном, він негайно її повідомить. Надвечір фрау Вольфсон ще раз забігла в магазин, наступного ранку знов, після обіду знов. Пан Оппенгейм терплячий, пан Брігер терплячий, і пан Гінце теж.

На третій день уже якісь новини. Щось цілком фантастичне: пана Вольфсона звинувачують в тому, що він брав участь у підпалі рейхстагу. Марія Вольфсон чекала всього. Може, Маркуса забрали за те, що він не доплатив трьох марок кравцеві за останній костюм. Може, хтось з колег по фєрейну заявив, що Маркус шахраював, граючи в скат. Адже тепер всякий, кому не до душі якийсь єврей, може запроторити його у в'язницю. Але що Маркуса Вольфсона, її Маркуса, обвинувачували у підпалі рейхстагу – це її вразило. Всьому світові відомо, що пожежа влаштована паном президентом прусського кабінету міністрів. Божевільні вони, чи що, що звалюють тепер провину за цей злочин на її Маркуса, на Маркуса Вольфсона з Фрідріх-Карлштрассе. Останнє немовля з гітлерівської молоді – і те не повірить цьому. У нестямі вигукувала все це фрау Вольфсон у кабінеті Мартіна на Гертраудтенштрассе. Мартін Оппенгейм і пан Брігер, перелякані її голосінням, намагались її заспокоїти. Потворна абсурдність такого обвинувачення, – пояснювали вони їй, – тільки на користь панові Вольфсону, бо уряд мусить визнати, що, навіть учадивши від націоналістичних забав, не можна ні з того ні з сього

обвинувачувати в такому злочині продавця Маркуса Вольфсона. Ніхто цьому не повірить.

Маркус Вольфсон сидів тим часом у своїй камері. Камера була світла й порожня. Але саме це світло у сполученні з безнадійно голою порожнечою робило камеру ще страшнішою. Він не мав ніякого уявлення про те, за що його посадили, а вони нічого йому не казали. Простирчати три дні в малесенькому приміщенні, весь час освітленому – вночі до камери проходило яскраве світло лампи з коридору, – три дні у цілковитій мовчанці і цілковитій самотності, – це було для балакучого пана Вольфсона, що любив товариство, найстрашнішою в світі мукою. Знов і знов ставив він запитання: за що? Але відповіді знайти не міг. Коли десь починали розмову про політику, він завжди був німий, як смажена риба. Коли повз нього проходили штурмовики, він старанно підносив руку, як стародавні римляни, і вигукував: «Хайль Гітлер!». Його музичні здібності були невеликі, і минуло багато часу, поки він навчився відрізняти пісню «Горст-Вессель» від схожих на неї матроських і портових пісень. А через це він, про всяк випадок, почувши десь схожу мелодію, вскакував і стояв струнко. У чому ж, Боже милосердний, його обвинувачують? Вони нічого йому не казали. Три доби вони примусили його сидіти в абсолютній самотності і мовчанні. Величезна сіра безнадійність сповнила його до краю. Якщо його колись і випустять, однаково він пропаща людина. Хто візьме тепер єврейського продавця, який побував у фашистській в'язниці? Нещасна Марія, – думав він. Чому вона не залишилась Міріам Еренрайх, замість того, щоб стати Марією Вольфсон? Вона сиділа б тепер у свого брата Моріца Еренрайха, дивилася б на якісь спортивні свята, мала б засоби існування, а десь удалині перед нею майоріли б верблюди і пальми. Але вона одружилась із зрадником батьківщини і народила дітей від хижого вовка. І навіщо він тільки поласився на новий фасад? Було б тепер зайвих п'ятдесят марок у банку. Щастя ще, що він не заплатив дантистові Шульце всіх грошей. Та що, чи не Шульце і подав скаргу на нього за несплачений залишок? Адже він двічі нагадував йому про це. І раптом Маркус Вольфсон відчуває голос підпилого Августа: «Тобі до чорта пощастить, якщо ми влітку приймемо тебе у свою компанію». Це просто підлота. Він найчастіше від усіх

відраховував проценти з виграшу у касу фереїну, а тепер – будь ласка – на його гроші ці пани без нього будуть веселитись у день Вознесіння.

Поки думки пана Вольфсона кружляють навколо таких речей, він почуває себе ще так-сяк. Але бувають години, коли він нічого не відчуває, крім моторошного вбивчого страху. Вони, очевидно, мають намір вчинити з ним щось жахливе. Якби справа була пуста, його б давно вже допитали. Він пригадує промови «фюрера» по радіо про те, що вироки занадто м'які, що слід було б завести знов добрі старі методи – прилюдно вішати злочинців або сокирою відрубувати їм голови. Маркус Вольфсон уявляє собі, як його везуть на тачці до місця страти. Людина з сокирою буде певно у фраці. Ніколи в житті Маркус не доїде туди живим. Він до того двадцять разів помре від страху.

Він підспівує, щоб підбадьорити себе. Коли порушується тиша, йому стає легше. «Моаус цур ієшуосі», – співає він, – твердия і скеля мого спасіння. Він співає не музично, але йому приємно співати. Велика розвага чути людський голос, хоч би свій власний. Він починає співати голосніше.

– Заткни горло, єврей! – гримає з-за дверей голос, і камера знов стає голою, світлою, німою.

Третій день сидить він тут. Він не голився, майже не вмивався, спітнілий, вуса його в безладді. Дарма що фасад новий, бравості на його обличчі й сліду немає. Він тупо дивиться в стінку. Його бистрі оченята давно увібрали в себе все, що тільки можна було побачити в цій камері.

На третій день його охоплює раптом безмежна лють, він встає. Випроставшись, він стоїть у своїй клітці, виставивши одну ногу. Прокурор тільки-но закінчив промову. Він казав, що обвинувачуваний Маркус Вольфсон – хижий вовк, який завинив у тому, що Німеччина програла війну, і в тому, що була інфляція, і що взагалі увесь німецький народ збанкрутував, а тому він, прокурор, пропонує покарати винного, відтяти йому голову. І ось слово має він, Маркус Вольфсон. І як йому однаково немає порятунку, він викладає суддям всю правду. «Це огидна брехня, милостиві панове, – каже він, – я добрий громадянин і платник податків. У мене було тільки одне бажання – жити спокійно: вдень обслуговувати покупців, увечері трохи пограти в скат, послухати радіо, посидіти у своїй квартирі, за яку я акуратно кожного першого вношу орендну платню. Продавати меблі

це теж не якийсь ворожий державі акт. Не я завинив, панове судді. Завинили ті, що з фашистськими значками, всі ці пани Царнке, Цілхови і К°. І хоч про це заборонено говорити, але все те, що про них кажуть, правда. Це вони підпалили рейхстаг і вони на ходу викидають людей з вагонів, а потім ставлять чоловіка у фрази відтинати голови порядним людям. Це кричуща підлота, милостиві панове. Так зводив свої рахунки з супротивниками пан Вольфсон. Але, на жаль, тільки у своїй уяві. Суддя, що нібито сидів проти нього в чорній мантії, у жабо і береті, мав великі здорові білі зуби й рудувато-світле волосся, і загалом це був пан Рюдігер Царнке.

На четвертий день Маркуса Вольфсона привели до справжнього судді. Щоправда, на ньому була не чорна мантія, а звичайний цивільний костюм. «Ринковий товар, – визначив пан Вольфсон. – Але крамнички на ринку найчастіше тримають євреї. Скоро там не буде в кого купувати й доведеться платити за костюм дорожче».

Його спитали, чи займався він політикою, які читав газети. По суті, допит був зовсім не страшний, і пан Вольфсон був навіть радий поговорити після такої довгої мовчанки. Де і як проводив він свої вечори, зокрема в другій половині лютого? – спитав слідчий суддя. У цей час пан Вольфсон уже не ходив у фереїн «Старі оселедці», і він відповів цілковиту правду, що всі вечори він проводив вдома.

– Всі? – перепитав слідчий. У нього був тоненький голосок і при кінці запитань він забирався подеколи дуже високо.

Вольфсон подумав.

– Так, усі, – підтвердив він.

Людина, що сиділа за друкарською машинкою, протоколювала відповіді Вольфсона.

– Значить, і вночі з 27 на 28 лютого ви теж були вдома? – спитав слідчий.

– Здається, – нерішуче сказав Вольфсон.

– Що ви робили цього вечора? – допитував слідчий.

Вольфсон напружено пригадував.

– При всьому бажанні не можу вам точно сказати. Звичайно ми вечеряємо, потім деякий час розмовляємо, потім я напевне читав газету і слухав радіо.

– Цього вечора, ви очевидно, робили все це надзвичайно тихо, – сказав слідчий.

Вольфсонові спала на думку неясна здогадка. Так, звичайно, Царнке, – ніхто більше, як Царнке. Царнке шпигував за ним. Але вони можуть причепитись до нього, коли він щось казав, а коли він нічого не казав, то й причепитись буде ні до чого. Він ще раз напружує свою пам'ять: вночі з 27 на 28 лютого... а чорт! Таж 29 лютого його шуряк Моріс Еренрайх виїздив до Марселя, це було саме у вівторок. А напередодні ввечері вони відсвяткували проводи. Ну, звичайно, цього вечора його не було дома. І весь аж засвітившись, пан Вольфсон сказав слідчому:

– Вибачте, пане суддя. Ви маєте рацію. Цього вечора мене справді не було дома. Ми справляли проводи мого шуряка, пана Еренрайха. Він виїздив другого дня з вокзалу Фрідріхштрассе, і я не міг піти на вокзал. Ми були в «Лататті», чудесний шиночок на Оранієнштрассе. Маленький, але дуже пристойний. Там чудові сардельки, пане суддя. Це був улюблений шиночок мого шуряка.

– Так ви тепер запевняєте, що цього вечора ви були з вашим шуряком.

– Так, так, – підтвердив Вольфсон.

Все це було запротокольовано.

Знов запроваджений у камеру, він так і не знав, чого від нього хочуть. Але принаймні він міг певно сказати, що винуватці його арешту, – це не пакувальник Гінкель і не дантист Шульце. І від того, що винні були не вони, а пан Царнке – той самий Царнке, від якого він завжди сподівався найгірших підлот, – він відчув певне задоволення.

* * *

Фрау Вольфсон боязко здригнулась від різкого дзвінка – вона не чула кроків по сходах. Увійшли двоє чоловіків у коричневій формі. Але виявилось, що це пан Царнке, а з ним іще хтось.

Пан Царнке голосно заговорив. По суті, немає ніякої потреби просити пробачення, та, як людина статечна, він усе ж пояснює фрау Вольфсон, що управитель запропонував йому оглянути цю квартиру. Фрау Вольфсон не заперечує.

– Будь ласка, – каже вона.

Пан Царнке та його супутник, – це, звичайно, його шуряк, пан Цілхов, – оглядають квартиру. Фрау Вольфсон, стримуючись, мовчки стоїть біля дверей. Вона прекрасно знає, чого прийшли ці пани.

Квартирка маленька, оглядати, по суті, нема чого, але обидва відвідувачі чомусь дуже довго не йдуть. На думку пана Царнке, в євреїв має бути брудно, занехаяно. Він здивований, що, правду кажучи, ця квартирка мало чим відрізняється від його квартири. Більш того, він змушений визнати, що площа використана тут вдаліше, а про таке велике крісло він уже давно мріяв. І сама фрау Вольфсон, опасиста рудувата блондинка, не така неохайна, як іноді буває фрау Царнке, коли її несподівано застукати. Пан Царнке – людина справедлива.

– У вас дуже чисто, – констатує він. – У цьому треба вам віддати справедливість, хоч ваш чоловік і зрадник батьківщини.

– Зрадник батьківщини! – повторює фрау Вольфсон. – Та чи при своєму ви розумі? – вона могла б сказати ще багато чого і виразно, і влучно. Але вона не дурна, а з того часу, як вони забрали її чоловіка, вона вдвоє порозумнішала. Вона знає, що помовчати завжди найрозумніше. Вона помітила, що і квартира, і вона сама справила на Царнке добре враження. Нехай собі лають її Маркуса, вона відмовить собі у насолоді відповісти як слід. Цить, цить! Вона не зіпсує доброго враження. Може статись, Царнке подобрішає.

Обидва відвідувачі загалом задоволені з усього. Є тільки одна досадна обставина, і шуряк пана Царнке спеціально спиняється на ній: це вогка пляма на стіні. Вони оглядають, як вона далеко зайшла. Ви дозволите? – ввічливо каже пан Царнке, – і піднімає трохи картину «Гра хвиль».

– Обурливо, як це занедбано! Між іншим, непогана картина.

Похвала картині викликає фрау Вольфсон на те, щоб виправдатись з приводу запущеності плями. Пан Краузе, каже вона, неодноразово обіцяв її чоловікові вжити заходів, але не виконав обіцянки, бо вони євреї.

– Так, так, – каже Царнке, – це зрозуміло. Та коли ми зажадаємо, буде, звичайно, інакше.

Він ще раз оглядає кімнату, залишається очевидно задоволений, каже «до побачення», і обоє йдуть, не так уже грюкаючи чобітьми, як на початку відвідин.

Другого дня у фрау Вольфсон був ще один відвідувач. Для зовнішнього боку її життя ці відвідини були певно не такі значні, як учорашні, але у внутрішньому її житті вони відіграли значну роль. Їй принесли пакет з синьою гербовою маркою другого міського суду південно-західного району Берліна. В пакеті був позов дантиста Шульца на суму 25 марок, що складається з решти заборгованості за лікування зубів, плюс судові витрати за стягнення зазначеної суми. Фрау Вольфсон спинила погляд на друкованому бланку, на якому машинкою проставлено було всього кілька слів і цифр. Значить, чоловік обдурив її. Він замовив собі місток за власні кошти, приховав від неї гроші. Прірва відкрилась перед очима бідної фрау Вольфсон. Людина, яка могла так безсовісно обдурити власну жінку, яка через пусте франтовство кидала гроші, що належать її дітям, здатна на все. Фрау Вольфсон не тямала себе. Може статись, він і справді таємно

займався крамольною політикою, може, він і справді якимсь чином замішаний у пожежі рейхстагу. А дешевий комплект постільної білизни, який він їй подарував на Різдво, – це, мабуть, теж обман. Він заплатив, звичайно, значно дорожче, ніж сказав їй. Чому тепер вірити? Але сумніви фрау Вольфсон не перешкодили їй з тією самою енергією добиватись визволення її Маркуса.

Між тим позов дантиста Шульца викликав друге відвідування пана Царнке. У великому домі на Фрідріх-Карлштрассе не існувало таємниць. Усі негайно узнали, що фрау Вольфсон у скруті. Цю скруту перебільшували, плели плітки про візит судового виконавця. А вона мала лише взяти відповідну суму з банку. Пан Царнке, звичайно, теж дізнався про позов Шульца і з'явився. Він не підходив здалека. Майже напевне він або – що однаково – його шурина Цілхов займе цю квартиру. Буде шкода, коли фрау Вольфсон мало не задарма продасть кому-небудь частину меблів, яка так підходить до цієї квартири. Він ладен внести завдаток або навіть дещо сповна оплатити, надаючи фрау Вольфсон права до виїзду користуватись цими речами. Вона жінка акуратна і буде стежити за речами, хоч вони й належатимуть іншому. Фрау Вольфсон, щоб не розсердити пана Царнке, не сказала відразу «ні». Пан Царнке підкреслив також, що багато грошей вкласти в цю справу він не може: євреї і капіталісти висмоктали всі соки з Німеччини, і такі люди, як він і його шурик, навряд чи можуть дозволити собі придбання подібних меблів.

Те, що євреї і капіталісти висмоктали з Німеччини всі соки – це була давня думка пана Царнке, але він сподівався, ще фюрер незабаром змінить усе це. Ця надія була головною причиною того, що пан Царнке пішов у штурмовики. Проте, ось уже три місяці без зміни. Панові Царнке увірвався терпець. Більше того, в його загоні всім увірвався терпець. У багатьох містах штурмовики бунтували. Фюрерові допомогли взяти владу, а тепер виявляється, що нові бонзи хазяйнують ще гірше, ніж ті, яких скинули. В кількох колишніх багатіїв відібрали майно. Але це майно не пішло на користь масам. Його поділили між собою інші багатії й фашистські вожді. Рейхспрезидентові мало було одного маєтку, – йому дали другий; голова прусського кабінету міністрів зробився багатієм, а голова правління великого страхового концерну зробився міністром господарства. І для цього вони так старались? Просто смішно.

Такі балачки точились у загоні пана Царнке. Як начальникові загону, йому слід було б донести про них, але він цього не зробив. Не робили цього й інші начальники загонів. Пан Царнке – почасти також через враження від квартири й особи фрау Вольфсон – почав взагалі переглядати свої політичні переконання. Коли з господарськими обіцянками фюрера справа стоїть так погано, то напевно і в інших пунктах його програми не все гаразд. Можливо, що в усьому завинили зовсім не євреї, і що війну затіяв зовсім не пан Вольфсон, а коли тієї ночі його не було дома, то, можливо, це ще не значить, що він брав участь у підпалі рейхстагу. Такі бунтівничі думки дедалі більш опановували просту душу начальника штурмового загону Рюдігера Царнке. А тому він не був особливо обурений, коли одного разу пан Вольфсон несподівано з'явився на Фрідріх-Карлштрассе. Трохи блідий, худіший, ніж звичайно, але загалом аж ніяк не пригнічений, не принижений.

Побачивши чоловіка в дверях, фрау Вольфсон почала бурхливо виявляти свою радість і не менш бурхливо – своє обурення з приводу страждань, що їх довелось ні за що ні про що зазнати її чоловікові. Вона зовсім не зважала на те, що її можуть почути в сусідній квартирі, і працюючись бігала з кімнати в кухню й назад. Найперше Маркус прийняв гарну ванну; потім фрау Вольфсон заходилась подавати їсти, залишивши відчиненими двері в кухню. Маркус сидів у великому вольтерівському кріслі, і вони голосно розмовляли. Він плавав у блаженстві. Яке величезне щастя – повернутись додому! Він сидів, дивився, слухав і майже не говорив.

Вона дивилась, як він з великим апетитом ковтав їжу, і навіть не дуже шкодувала, що все так дорого коштує. Висловити своє обвинувачення вона мала на думці згодом, коли він покінчить з їжею, але як це тривало занадто довго, вона не витримала, і коли він, докінчивши шніцель з яйцем, взявся до сиру, вона почала говорити про страшний обман, який він вчинив щодо неї і дітей.

Він слабо виправдувався і повільно з насолодою жував сир, почувуючись не дуже й винуватим.

Після всіх цих переживань він набув упевненості в собі. Він вирішив їхати в Палестину. Він був малий і слабого здоров'я. Але він, що міг витримати кілька тижнів у підслідчій в'язниці при фашистському режимі, та ще й будучи обвинувачуваним у підпалі

рейхстагу, – безперечно зможе також подолати гебрейську мову і працювати на палестинських полях як селянин. Фрау Вольфсон просто висміювала його. Але Вольфсон залишався твердим і говорив про долю, читав Біблію, знайомився у читальні єврейської громади з літературою про Палестину. Забезпечивши себе рекомендаціями Мартіна Оппенгейма і Брігера, він ходив до сотень людей, щоб зібрати необхідну для від'їзду в Палестину суму грошей і підготовляв, хоч і не стрімголов, але все ж таки поспішно, свій від'їзд.

При цьому він не менш ретельно, ніж завжди, виконував свої обов'язки щодо фірми Оппенгеймів. Пакувальник Гінкель дивився на нього з ненавистю, але не без подиву, – як цій людині вдалось вирватися з фашистських пазурів? Пакувальник Гінкель примушений був визнати, що навіть націонал-соціалістський рух був, очевидно, занадто слабкий, щоб боротись з таємним союзом євреїв цілого світу. Шістдесят п'ять мільйонів німців не могли прогнати з посади одного Маркуса Вольфсона.

Пан Вольфсон став мудрим. Він пригадував ночі, повні жаху, коли він у холодному поту лежав поруч фрау Вольфсон, пригадував кошмарні ночі в яскраво освітленій камері. Під впливом пережитого він подобришав. Він не відчув навіть особливої радості, коли взнав, що пан Царнке і цілий його загін заарештовані; рейхсвер обеззброїв штурмовиків, і їх заслали в концентраційний табір. Звичайно, маленьке задоволення пан Вольфсон все ж таки відчував. Колись він уявляв собі, як він помститься на панові Царнке, а тепер сама доля покарала його значно жахливіше, ніж того бажав пан Вольфсон, бо коли у тюремній камері було так страшно, то можна собі уявити, що робилось у концентраційному таборі.

Пан Вольфсон не втішав себе видимим спокоєм і певністю свого становища. Не покладаючи рук готував він свій від'їзд, своє переселення під привітніші небеса. Якось, коли вже йому напевне обіцяли, що його клопотання про візу на в'їзд у Палестину буде задоволено, фрау Вольфсон розказала йому, що до неї сьогодні завітала фрау Царнке і просила, чи не можна щось зробити для її чоловіка. Він невинний, як немовля, а його запроторили в концентраційний табір; до того ж з допомоги, яку вона дістає, в неї беруть на його утримання, і вона одержує всього лише п'ятдесят дві марки; навіть за квартиру вона не може заплатити, доведеться, очевидно, віддати її шурякові пана

Царнке. Пан Вольфсон приховав почуття перемоги, яке було готове його опанувати, похитав головою і сказав:

– Так, так, отаке воно життя.

А потім додав, що ніколи не можна критикувати урядових заходів, не ризикуючи собою. А втім, коли він буде вже по той бік кордону, він ладен розщедритись і надіслати фрау Царнке, як одноразову допомогу, половину палестинського фунта.

* * *

Жак Лавендель витяг один з опрісноків із старовинної багатоярусної срібної вази і розломив його надвоє. Він відкинувся на атласну подушку з вишиваними на ній золотом єврейськими буквами. Хрипким голосом читав він арамейською мовою:

– Це хліб вигнання, що його їли батьки наші у Єгипті. Хай прийде голодний і їсть з нами. Спраглий хай прийде і святкує з нами свято Пасхи. Цього року тут, а наступного в Єрусалимі. Цього року – як раби, наступного – як вільні люди.

Потім він повернувся до сина і сказав:

– Ну, Гейнріху, тепер твоя черга.

І Гейнріх так само прочитав старовинні запитання, які ставить цього вечора наймолодший з тих, що сидять біля столу:

– Чим відмінна ця ніч від усіх інших ночей?

Всі думали про Бертольда: коли б він був живий, він читав би тепер усі запитання, бо він був трохи молодший за Гейнріха.

Це був вечір 11 квітня, або, за єврейським літочисленням, 14 нісана, перший пасхальний вечір – сейдер. Із прадавніх часів вважали євреї цю ніч за святу. В цю ніч вони домашніми відправами та святковою вечерєю відзначають спогад про звільнення з Єгипту і про пасхальну вечерю. Протягом тисячоліть цей спогад залишався для них живим. Бо, як мовиться у вечірній відправі, – «не тільки фараон повстав проти нас, а кожне століття повставали проти нас люди, щоб нас знищити, але Бог врятував нас». З дня п'ятдесятиріччя Густава сім'я Оппенгеймів не збиралась у такому повному складі, як цього пасхального вечора у будинку Жака Лавенделя біля Луганського озера. Йоахим Ранцов і Лізелотта теж були присутні. Всі сиділи навколо великого, по-святковому накритого столу. Посуд, уживаний при пасхальній відправі, становив найкращі екземпляри з колекції Жака

Лавенделя. На столі стояла старовинна багатоярусна срібна ваза, різні маленькі срібні тарілочки, одна – з кісткою і рештками смаженого м'яса, друга – з листям салату, мисочка з пюре з яблук та горіхів. Стояли срібні келихи з вином: один дуже великий для Іллі-пророка, предтечі месії, на випадок, коли він, як треба було сподіватись, відвідає у пасхальну ніч цей будинок. Біля кожного прибора Жак Лавендель поклав книжечку з правилами пасхальної відправи «Аггаду». В нього було багато видань «Аггади», серед них дуже старовинні, з наївними ілюстраціями. Дивним, як і ці книжки, було й ціле свято, – пристрасним, наївним, радісним і сумним, сповненим високої гордості і високого смиренства; дитячі і найглибші символи розв'язували одні одних.

Слухаючи хрипкий голос Жака Лавенделя, що наспівував старовинні мотиви, – Густав перегортав свою «Аггаду», розглядаючи наївні ілюстрації. Фараон із застиглим обличчям і короною на голові сидів у ванні: здійснювалась перша з уславлених десяти кар єгипетських – вода перетворювалась на кров. Потім фараон, з таким самим застиглим обличчям, сидів на троні, і навколо нього – друга з десяти кар – стрибали жаби. Перелічуючи десять кар, треба було, згадуючи кожну, обмочувати у вино палець, один за одним усі десять. Про власні муки згадували в цей вечір так само достатньо. На наївних ілюстраціях «Аггади» змальовані були євреї, що тягли під ударами батогів цеглу й глину для будування міст Пітона та Рамзеса. По суті, тодішнім євреям не було так уже погано: батоги в наглядців були звичайні. Тепер євреїв б'ють гумовими кийками і шпіцрутенами, кажуть навіть, що підпалюють долоні й подошви. Раптом в уяві Густава знов виникла картина, що невідступно переслідувала його від того дня, коли він одержав ту телеграму: друг його Йоганнес Коген стоїть на ящику, чомусь ящик цей – трикутник з гострими ребрами. Йоганнес танцює, стоячи саме на ребрі ящика. Він по-чудернацькому присідав, підстрибував і знов присідав, як уславлений танцівник, якого Густав бачив колись у пантомімі. Йоганнес витягував при цьому руки і з кожним присіданням, мов папуга, вигукував: «Я єврейська свиня, зрадив свою батьківщину».

Густав зробив над собою зусилля, щоб повернутись до ілюстрацій у своїй «Аггаді».

Ось сидять вони, купка євреїв, біля довгого столу за вечірньою трапезою. Близько двох тисяч років святкують так євреї своє «визволення». Однак дарована їм воля дуже сумнівна. Коли вони молять Господа Бога вилити гнів свій на ворогів їхніх, та на знак своєї певної надії вони відчиняють двері, щоб і вороги знали, як твердо вони надіються. Проте обережні люди, як пан Вейнберг, приміром, посилають спочатку в коридор подивитись, чи не підслухує там хто.

Але, незважаючи ні на що, вони й далі вперто вірять у своє визволення. Ось уже майже дев'ятнадцять століть, як вони ставлять на стіл келих з вином для пророка, предтечі месії, ставлять вперто рік за роком, і наступного ранку діти розчаровано переконуються, що келих як був повний, так і залишився, що пророк знов не пив з нього: «Нам дано працювати над справою, але не дано довершити її».

Жак Лавендель скінчив першу частину відправи. Взялись до вечері. Перед вечерею вони розмовляли гебрейською або арамейською мовою про Єгипет, з якого Бог три тисячі років тому вивів євреїв, а тепер вони розмовляли німецькою мовою про німецьку країну, з якої євреїв ще ніхто не вивів на волю. Лише небагатьом пощастило втекти з країни жахів; інших просто не випускали, а коли давали комусь змогу виїхати, то накладали арешт на майно. Коли ж за кордоном розповідали про жахливі речі, що відбувались у Німеччині, гнобителі користались з цього, як з приводу для ще лютішого переслідування тих, що залишились у Німеччині. Що ж робити? Мовчати, не піднімати цивілізований світ проти цього царства варварів? Ні, мовчати не можна! Всі, що зібрались тут за столом, згодні щодо цього. Бо однаково, є нагода чи немає, фашисти, певне, вирішили перекласти собі в кишеню майно євреїв, посісти їх посади, знищити їх самих. Не треба обдурювати себе. Треба повторювати всьому світові про те, що у теперішній Німеччині всі культуроненависницькі інстинкти прославляються, як чесноти, що мораль диких орд, які жили в пралісах, підноситься на височінь державної релігії. Але Оппенгейми – люди розумні, вони знають світ, знають його байдужість. У декого є майно в Німеччині, їм не хочеться його втратити, інші зацікавлені у військових постачаннях Німеччині, інші побоюються, що на зміну фашистів може прийти більшовизм. Гуманність і цивілізація – слабкі аргументи проти цих міркувань. Щоб викликати світ на втручання, потрібні більш конкретні аргументи.

Мартін заговорив про свої плани. Йому хочеться в міру своїх скромних сил допомогти тому, щоб усе, що є доброго в Німеччині, пересадити на інший ґрунт. Його давно вже цікавив один архітектор – спеціаліст з інтер'єру – Бюркнер. Але меблева фірма Оппенгеймів у Берліні була непідходящим стартом для цього архітектора. Там Мартін не міг як слід його популяризувати. Тепер він збирається запросити його в Лондон, де Мартін хоче відкрити магазин для продажу речей, зроблених виключно за моделями Бюркнера. Великих прибутків Мартін не прагне. Та й для чого вони йому потрібні? Але ту чи іншу мету у житті людина мусить мати.

Ці слова Мартіна завдали Густавові майже фізичного болю. Траплялося, що він глузував з «гідності» Мартіна. А тепер його вразило, що Мартін скинув з себе цю броню. Раніше він ніколи не став би так багато розмовляти про своє становище, про свої плани, про свою мету. Та ще яка мета? З Німеччини беруть усе, що в ній було гарного, і пересаджують на закордонний ґрунт. Це занадто простий вихід зі становища, друже мій. А що сама Німеччина – нехай гине? Мартін і не розуміє, як йому добре. Біля нього сидить його Лізелотта. Обличчя у неї не таке ясне, як раніш. Довгі очі стали тьмяніші. І все ж, скільки в ній впевненості і спокою. Хоч де б оселився Мартін, а в Лізелотті він бере з собою шматок Німеччини. А таких, як Лізелотта, вірних, стійких німців, багато. Багато є Більфінгерів і Фрішлінів. І тепер ще Німеччина повна ними. Що ж їх – кинути напризволяще? У шухляді його письмового столу в номері лежать документи Більфінгера. Йоганнес Коген у концентраційному таборі, його «виправляють». Хто в Німеччині знає про всі ці речі? Хіба не треба їм про це розказати? Густав відчуває себе глибоко зв'язаним з братами, з усіма, хто сидить за цим столом. Вони всі дуже розумні. Він поважає всіх їх за здоровий глузд, якого в них більше, ніж у нього. Але зараз цей практичний розум здається йому занадто байдужим, застиглим. Той, хто, як він, відчув документи Більфінгера, пережив муки Йогеннеса Когена, той не може вже коритись наказам практичного розуму.

Вечеря скінчилась. Жак Лавендель став продовжувати відправу. Але він не був суворий і не сердився на тих своїх гостей, які в куточку провадили приглушеним голосом свою розмову.

Серед них була Гіна. Із заклопотаним виразом вона розповідала про свої труднощі. В неї був нелегкий вибір: чи Едгара супроводити в Париж, чи Рут у Палестину? Тепер вони провели свою дівчинку на пароплав. Дівчинка категорично запротестувала проти того, щоб мати їхала з нею в Палестину. Рут дуже незалежна і дуже розумна. Але як би вона не протестувала, вони обов'язково поїдуть у Палестину подивитись, чи добре вона там влаштувалась, нехай тільки Едгар налагодить свою лабораторію у Парижі.

Едгар не чує швидкої, безбарвної жінчиної мови. Він сидить біля столу, біля якого виспівує свої псалми Жак Лавендель, і перегортає свою «Аггаду». У дитинстві він вчився гебрейської мови, але досить поверхнево. З трудом розбирає він тепер слова і розкриває їх зміст за допомогою доданого перекладу. Він космополіт, він завжди висміював прагнення сіоністів воскресити мертву мову, а ось маленькому докторові Якобі доводиться тепер засісти за гебрейську мову, коли він хоче дістати змогу працювати в Палестині; інших можливостей Якобі не знає. У нього, Едгара, є багато можливостей, але вони дають йому мало радості. Він уже не молодий, за спиною тяжкий рік, перед ним нелегкі завдання.

Він розглядає наївні ілюстрації своєї «Аггади». Ось єгиптяни кидають у Ніл єврейських немовлят. Якими недосконалими засобами користувались тоді. Наші «єгиптяни» діють радикальніше. Всіх євреїв вони збираються стерилізувати, а разом з ними і соціалістів, і всіх інтелігентів. Множитись наперед мають лише фашисти, треба забезпечити себе від шкідливих елементів, які можуть наплювати їм у суп.

Ті, що розмовляли в кутку, знов заговорили про Німеччину. Вони намагалися говорити діловито, сухо. Але сухість їх тону – маска. Їхня батьківщина, їхня Німеччина, виявила себе зрадницею. Вони так твердо стояли на землі своєї батьківщини, століттями укріплялися на ній, і раптом тепер вона вислизає з-під ніг. Тверезо розсудивши, прийшли до висновку, що мабуть ніколи їм не вернуться до Німеччини. Чим, справді, може закінчитись панування фашистів, як не війною, кривавими струсами, революцією? Але в глибині душі кожен, всупереч розумові, сподівався, що все повернеться інакше. Німеччина знову стане великою і здоровою, як і раніш, і можна буде вернуться.

Жак Лавендель запропонував їм знову підсісти до столу. Він читав передостанню сторінку своєї «Аггади».

– Тут ви повинні взяти ще участь, – умовляв він приязно.

Це була кінцева частина «Аггади», прадавня арамейська пісня про ягнятко, яке мій батечко купив за два шаги, а кішка загризла. І от починається кругобіг і відплата: собака розриває кішку, а палиця вбиває собаку, а вогонь спалює палицю, а струмок тушить вогонь, а бик випиває струмок, а різник ріже бика, а смерть убиває різника, а Бог убиває смерть. Ягнятко, ягнятко. Жак Лавендель, похитуючи головою, напівзаплющивши очі, увесь віддавшись цьому, співав просту, глибоку, меланхолійну пісню. Таємничо звучали арамейські слова, і переклад, що супроводжував арамейський текст, звучав глухо, заспокійливо й загрозливо водночас. Густав, крізь монотонний спів Жака Лавенделя, чув вражений швабський голос: «Вони розбили масштаби», і він бачив руку, що стирає неправдивий напис: «2,5 метра» та надписує знову правильну міру.

Пісня скінчилась. Усі мовчали. Мовчання урвав Гейнріх:

– Well, daddy,^[19] ти співаєш дуже гарно; але коли ти програєш нам пісню на грамофоні, буде ще краще.

Перейшли в іншу кімнату. Жак Лавендель, перетворившись із старого єврея, вихідця з гетто, на сучасну буржуазну людину, розповідав про свої плани. Він збирається, насамперед, пожити кілька місяців тут, ґрунтовно побайдикувати. По суті, він мусить бути вдячний «фюрерові», бо той, щоправда дещо покvapливо, але все ж таки змусив його нарешті розслабитися. Він буде багато читати. Адже він надто мало вчився. Гейнріх не може заповнити за батька всі його прогалини. Потім він збирається поїздити по білому світу. Не можна покладатись тільки на книжки й газети. Треба побувати в Америці, Росії, Палестині і наочно переконатись, які де існують порядки.

Слухаючи Жака Лавенделя, Мартін думав: добре Жакові говорити про подорожі. Що найприємніше в подорожах? Повернення додому. У Жака є тут свій дім, своя оселя, у нього є підданство. Він – єдиний з них, у кого є твердий ґрунт під ногами. Всі інші позбавлені власного даху; коли закінчиться термін їх паспортів, їм навряд чи поновлять їх. Мартін загартувався за останній час; але від згадки, що дім на Гертраудтенштрассе пливе з рук, що єдиною міцною базою Оппенгеймів залишається цей випадковий дім у Лугано, йому закололо

в серці. А тут ще Клара, як завжди наймовчазніша з усіх, сказала з властивою їй привітною рішучістю:

– Здається, ніхто з нас не знає поки що, куди йому йти. Ви знаєте, що коли хтось з вас захоче зробити собі канікули, то тут він у всякий час бажаний гість. Ми були б дуже раді, коли б ви всі час від часу захотіли тут побачитись.

Клара говорила розсудливо й тверезо, як завжди. Але всі відчували: тепер у Оппенгеймів немає більше свого вогнища, історія Іммануеля Оппенгейма і його дітей та онуків закінчилась.

Сьогодні вони ще вкупі. Але в майбутньому хіба тільки випадок зведе їх до купи. Батьківщина втрачена для них, вони втратили Бертольда, втратили дім на Гертраудгенштрассе і все, що навколо нього, втратили лабораторію Едгара, будинок на Максреггерштрассе. Все, що три покоління створили в Берліні, що створили три чи сім поколінь у Німеччині, пішло в небуття, Мартін їде до Лондона, Едгар до Парижа, Рут у Тель-Авіві, Густав, Жак, Гейнріх роз'їдуться хтозна-куди. Вони розсіюються по всіх чотирьох сторонах світу, розвіюються всіма вітрами.

* * *

Тим часом Німеччину все щільніше і густіше окутував туман брехні. Герметично замкнена від усього іншого світу, країна була віддана у владу брехні, яку день у день виригали фашисти, мільйони разів повторюючи її в газетах і по радіо. Для цієї мети вони створили спеціальне міністерство. Усіма засобами новітньої техніки міністерство навіювало голодним, що вони ситі, пригнобленим – що вони вільні, і катам, які мали б здригнутися від зростаючого обурення всього світу, – що весь світ земний задрить їх могутності й величі.

Країна готувалася до війни. Підготовку вели і зсередини, і за кордонами, відкрито ламаючи договори. Мета життя – це смерть на полі бою, – проповідували фашистські вожді на словах і на письмі. Війна є гідне здійснення призначення нації, – виголошували гучномовці. Весь вільний час молоді заповнювався військовими вправами, вулицями лунали військові пісні. В той же час «фюрер» в урочистих, дико патетичних промовах запевняв, що країна непохитно додержується договорів і прагне тільки миру. Хитро підморгуючи, пояснювали масам, що промови «фюрера» призначені тільки для дурного закордону, для того, щоб без перешкод можна було

озброюватись. Це «маскування», вигадане «північною хитрістю», виправдовується великими цілями нації. Так уряд намагався об'єднати шістдесят п'ять мільйонів людей в єдиний союз дворучників, що хитро підморгнуть всьому світові.

У цьому дусі виховували молодь. Повчали її, що війну зовсім не програно, що німецький народ – найблагородніший у світі і що саме через це на нього зсередини і ззовні загрозливо сунуть підступні вороги. На запитання цікавих молодь мусила відповідати, що в них не військова муштра, а «спорт». Дітей повчали, що той, хто говорить правду, спрямовану проти інтересів фашистів, – негідник, поставлений поза законом. Дітей повчали, що вони належать державі, а не батькам, їхні вчителі плювали на те, що прославляли їхні батьки, і прославляли те, що їхні батьки вважали за ганьбу. Дітей жорстоко карали, коли вони вступалися за батьків. Їх вчили брехати.

Не було в цій фашистській Німеччині злочину гіршого, ніж визнання розуму, визнання миру і принципів справедливості. Уряд вимагав, щоб кожен пильно стежив за своїм ближнім, за тим, якою мірою він визнає приписані фашистами погляди. Хто не зробив жодного доносу, той вже сам був на підозрі. Сусід шпигував за сусідом, син – за батьком, приятель – за приятелем. У квартирах розмовляли пошепки, бо голосно сказане слово проникало крізь стіни. Боялися свого друга, свого підлеглого, офіціанта, що подавав обід, супутника в трамваї.

Брехня й насильство переплітались одне з одним. Фашисти скасували принципи, які від часу Французької революції лежали в основі цивілізації білої раси. Вони одверто заявили, що перед їхнім законом людина не рівна людині. Вони знову завели рабство і «замаскували» його під «добровільну трудову повинність». Вони ув'язнювали своїх противників, поводитися з ними гірше, ніж з тваринами, катували їх і називали це «фізичним гартуванням». Вони випалювали їм знак свастики на тілі, змушували їх мочитись один на одного, вищипувати траву ротом, водили їх у блазенських процесіях по вулицях і називали це «вихованням у дусі національної самосвідомості». Заповідь «не убий» було скасовано. Політичне вбивство підносилось, як героїчний вчинок, «фюрер» величав убивць – саме за те, що вони були убивцями, – своїми «товаришами»; убивцям ставили меморіальні дошки; убитих викидали з могил; одного убивцю

– саме за те, що він був убивцею, – призначили поліцей-президентом. За перші три місяці фашистського панування у країні налічували 593 безкарних убивства – більше, ніж за все попереднє десятиріччя. До цієї цифри ввійшли тільки виявлені, документально підтверджені убивства. Крім того, у перші місяці фашистського панування було страчено більше людей, ніж за попередні п'ятнадцять років.

Брехня й злидні переплітались одне з одним. «Воля і хліб» в устах фашистів означало: волю для них – убивати своїх противників, і хліб для них – за рахунок хліба й роботи, відібраних у інших. Вони вигнали з країни або ув'язнили талановитих людей, щоб очистити місце для своїх бездарних сподвижників. Вони підняли ціни на продукти і знизили заробітну плату. Голод і злидні зростали в масах. За перші три місяці фашистського панування число шлюбів скоротилося на 5,5 відсотка порівняно з відповідним періодом за минулий рік, смертність збільшилась на 16 відсотків. Безробіття розрослося незмірно: числом безробітних Німеччина посіла перше місце в світі. А фашисти, з залізною мордою, твердили, що вони скоротили безробіття.

Брехня, корисливість і задоволення власних апетитів переплітались одне з одним. Хто належав до пануючої партії, той міг засадити свого конкурента в концентраційний табір. Під загрозою концентраційного табору у кредитора-єврея вимагали відмову від стягнення боргу, а єврея-боржника змушували платити достроково. Євреєві-домовласникові відмовлялись вносити квартирну плату – «йому, мовляв, перекажуть її в Палестину». Всі нефашисти жили під постійною загрозою. Досить було констатувати, що ціни на м'ясо при нинішньому уряді піднялись, або що програма якого-небудь фашистського свята була не досить добре складена, щоб потрапити до концентраційного табору. Досить було і голословного обвинувачення у такому «злочині». Якщо фашистові не подобався ніс будь-якого перехожого, він міг бити його по цьому самому носі. Потім фашист заявляв, що оцей – з носом – не досить швидко підняв руку, коли заспівали фашистський гімн. І все було в порядку.

Народ був добрий. Він породив великих мужів, він здійснив діла величезного значення. Народ складався із сильних, працьовитих, здібних людей. Але їхня культура була молода. Неважко було зловжити їх поверхневим, безкритичним ідеалізмом, розпалити атавістичні інстинкти, прадавні афекти, і ось тоді розірвалася тонка оболонка

культури і трапилось те, що трапилось. Зовні країна була такою, як завжди. Їздили трамваї й авто, функціонували ресторани, театри – правда, багато з них працювали з примусу. У газет були ті самі назви, ті самі шрифти. Але всередині країна день у день усе більше і більше дичавіла, убожіла, гнила, гинула. Звіряча грубість і брехня роз’їдали її. Все життя перетворилось у смердячі рум’яна. Багато хто виявляв байдужість до суспільного життя. Вони удавали, що вірять у фальшивий спокій буднів, у штучну веселість святкувань і маніфестацій, які фашисти раз у раз влаштовували, щоб заглушити злидні селян і робітників, страхіття концентраційних таборів і таборів трудової повинності. До того ж ті, що заступили місце вигнаних талановитих людей, і ті, що жились об’їдками від стола нових властителів, створювали ілюзію нового добробуту. Більшість населення упіймати на цей гачок, звичайно, не щастило: обурених було більше, ніж задоволених. Обурені тікали під ворота, у під’їзди будинків, щоб уникнути обов’язкового привітання загонів штурмовиків, що марширували мимо. Вони до крові кусали собі губи, коли чули мерзенну пісню про те, що «день гарний лише тоді, коли євреєві втикають ніж у горло». Але ніхто не наважувався відкрити рот. Всі musiли мовчати; за розмови притягали до суду.

Німеччина навчилася брехати. Багато хто вголос хвалив фашистів, але потайки проклинав їх. Їхній одяг носив коричневі фарби фашистів, а серце червону фарбу противників: вони називали себе «біфштексами». Партія «біфштексів» була більша, ніж партія «фюрера». Але їхні голоси не досягали закордону, і голоси з-за кордону не досягали їх. У берлінському передмісті Кепенік була казарма штурмовиків, відома під назвою «Демут» (смиренність). Казарма ця зажила поганої слави, тому що в ній ув’язнених піддавали особливо жорстокій «обробці». У той час, як їх калічили в підвалі, один із штурмовиків заводив на дворі свій мотоцикл. Шум мотора заглушав крики катованих і стук ударів. Цей мотор, заведений на холостий хід тільки для того, щоб заглушити крики катованих, був символом Третьої імперії.

Безумством і брехнею було все, що робили і наказували властители Третьої імперії. Брехнею були їхні слова і брехнею була їхня мовчанка. З брехнею вони вставали і з брехнею лягали спати. Весь їхній лад був брехнею: брехнею були їхні закони, брехнею були їхні вирoki,

брехнею були німецька мова, наука, право, віра. Брехнею були їхні націоналізм і «соціалізм». Брехнею були їхні мораль і кохання. Брехнею було все і правдою лише одне: їхня ненависть.

Країна стогнала. Але вона дотримувалася спокою і порядку. Стовпами цього порядку були шістсот тисяч штурмовиків-ландскнехтів з підвалиною у сто тисяч ув'язнених. Країну було доведено до зубожіння, країну було доведено до розору. Але ті, що гуляли по Курфюрстендам у Берліні, по Юнгферштігу у Гамбурзі, по Гоештраسه в Кельні, бачили тільки спокій і порядок.

* * *

З цієї Німеччини їхала Анна.

Густав стояв на пероні провансальського містечка Бандоль, чекаючи приходу її поїзда. Ось вона вийшла з вагона. Вона трохи поповнішала, але, як і раніш, була струнка, поєднуючи в собі дівочість і жіночу зрілість, висока, спокійна. Віяв містраль. Густав із задоволенням побачив, як бліде обличчя Анни порожевіло на свіжому приємному вітрі. Весела, спокійна, сиділа вона поруч з ним. Густав узяв її за руку; вона зняла рукавичку, не забираючи в нього руки.

Густав був радий, що вибрав для зустрічі цю прекрасну південну місцевість. Морський берег то звивисто видавався вперед, то широкою дугою заходив углиб. У ньому не було настирливих барв. Відлогою грядою здіймались невисокі гори, вкриті сріблясто-зеленими маслиновими гаями, пініями, виноградниками і бурим крихким камінням, – усе в спокійних тонах.

Під час вечері Анна говорила, як їй хотілося б провести свою відпустку. Втоmlена гарячою роботою цього року, вона раділа морю. Гуляти, купатись, грітись на сонці – це буде чудово. Але зовсім нічого не робити вона все ж таки не може. Її французька мова має великі прогалини. Вона взяла з собою книжки, добрий словник. Говорила вона як завжди спокійно, серйозно й весело. В ореолі густого каштанового волосся її світлі очі дивились допитливо, багато чого відкидали, вбирали в себе лише те, що їм було треба, повільно, але назавжди. Анна була така сама, як півтора роки тому, коли Густав бачив її востаннє. Він був здивований. Йому здавалось, що всякий, хто з'явився із країни кошмарів, має бути докорінно перетворений. Чи має він рацію, бажаючи зігнати з цього безтурботного обличчя, з цього

опуклого чола спокій, якого сам він назавжди позбувся? А коли він має рацію, то чи вдасться йому це?

Попервах він не говорив з нею про головне, що його хвилювало. Він сказав тільки, що тепер він не може жити широко, як раніш. Акуратній і ощадливій Анні це було дуже по серцю. Вони найняли маленький старий автомобіль і весело поїхали на розшуки дешевого будинку, в якому вони могли б прожити кілька тижнів. Вони знайшли невеличкий будиночок на півострові Ла-Жоржет. Широкий приземкуватий будиночок самотньо стояв на березі маленької бухти на невеличкому мису, рожево-коричневий, облуплений. Позаду підіймались високі гори, вкриті маслиновими деревами, виноградниками і, головним чином, пініями. Дорога повертала до мису чіткою округлою дугою. Під солоним вітром не росли ні квіти, ні трава. Перед домом було лише море та відлогий піщаний пляж, залитий сонцем, відгороджений густою посадкою з молодих низеньких піній, що сповзали з мису прямо до моря.

Бідно одягнений чоловік з благородними жестами показував їм кімнати будинку. Кімнати були великі, голі, запущені, в усі вікна заглядало море. Деякі напіврозвалені меблі становили обстановку. Хазяїн був скупий на слова, абсолютно не нав'язливий. Анна вважала, що тут можна буде влаштуватись; їй кортіло навести тут лад. Найпотрібніше доведеться полагодити, але це не коштуватиме великих труднощів і витрат. Бідно одягнений чоловік з благородними жестами висловив готовність допомогти. Він був винар і мав невеличку ділянку землі за кількасот метрів звідси. Вони найняли будиночок.

За дві доби вони мали переселитись. Усе мало бути готове до цього часу. Анна господарювала і прибирала цілий день, винар щось пиляв, збивав, спокійний, небагатослівний, з гарними рухами. Густав дивився на них. Іноді Анна питала в нього якесь французьке слово, щоб порозумітись з винарем. Це була вся його допомога. Робота давала їй радість, вона вся поринала в неї. Якби він одружився з Анною, жив би з нею, все було б інакше.

Він заважав. Тоді він вийшов, ліг перед домом на сонце, дрімав під легким вітерцем. Який непохитний спокій віяв з обличчя Анни. Цей спокій і тішить, і викликає моторошне почуття. Обличчя Анни, її широкий гарний рот, великі дугасті брови, опуклий лоб під густим

каштановим волоссям – це обличчя Німеччини. Але Німеччини вчорашньої.

Густав мусить зігнати спокій з цього обличчя, якщо він хоче, щоб сьогоднішня Німеччина знову стала вчорашньою.

Перед ним розкинулось велике сірувато-синє море в білих хвильках, під легким вітром, краєвид був широкий і мирний. Яку це радість дає Анні – наводити лад у цьому занедбаному будинку. Він міг би приємно провести тут час; для цього треба тільки мовчати, не порушувати спокою Анни. Шкода, що він не має права мовчати.

Вони нашвидку пообідали яйцями, холодним м'ясом, фруктами, сиром, вином. Це був веселий обід. Плани Анни на найближчі п'ять тижнів набували ясніших обрисів. Насамперед вона закінчить цю історію з будинком. Вона поставила собі за мету привести все в бажаний вигляд і виконає це. Правда, не встигне все це налагодитись, як їм доведеться вже виїжджати.

А взагалі, вона збирається жити за твердим розкладом. Щодня спорт, гімнастика. Дуже гарна положиста дорога – дуже добра для біга на довгу дистанцію. Анна – методична дівчина, але вона мала і гумор. Вона весело сміялася разом з Густавом, коли він кепкував з її педантизму. Вона повільна, їй потрібна педантичність. Потрібно, наприклад, досить багато часу, поки вона розбереться в людині. У зв'язку з цим вона останнім часом систематично вивчає фізіономічні теорії. Густав спитав її, чи не став він розумніший за півтора роки їх розлуки, чи не помічає вона в ньому нового, чи не став він, нарешті, хоч у п'ятдесят років трошки мудріший. Анна серйозно подивилась на нього. Так, – сказала вона, – він змінився. Його сласний рот став трохи твердіший, і лінії, що біжать від очей до носа, стали менш м'які, менш розпливчасті. Густав вислухав її аналіз, замислено усміхаючись.

Після обіду вони поїхали в Тулон придбати дещо з господарських речей. Анна вирішила витратити на це якнайменше. Вони обійшли багато крамниць. Анна була невтомна, вишукуючи тут одне, там інше. Їм подобалась барвистість міста, його шум. Вони поїли у портовому ресторанчику, потім Анна знову пішла до міста сама і нарешті урочисто заявила, що тепер у неї є все, що їй потрібно.

Настав вечір. Потім знову настав ранок. Почався третій день їх спільного життя. Незабаром будинок уже набуде того вигляду, про який мріяла Анна. Густав усе ще не починав розмови про те, що його

хвилювало. Після обіду вони, лежачи на скелях у маленькій бухті, приймали сонячну ванну. Анна лежала на животі, підперши обома руками голову, і читала французьку книжку, заглядаючи в словник. Іноді вона питала у Густава про точніший відтінок слова; вона була уперта і не раз обстоювала своє тлумачення, навіть коли він мав рацію.

Він не має права пропустити і цей день, більше мовчати не можна. Здаля, обережно він починає. Нема кращої пори в Німеччині, ніж пізня весна і раннє літо. Йому, власне, дуже хотілося поїхати з нею до Берліна і провести тиждень-другий в особняку на Максрегертрасе.

Густав лежав на спині, підклавши волохаті руки під голову, ліниво, задумливо дивлячись у небо.

– Шкода, – повільно закінчив він, – що це неможливо.

– Чому неможливо? – помовчавши, спитала Анна, не відриваючись від книжки.

Густав трохи піднявся:

– Хіба ти нічого не знаєш? Ти нічого не чула?

Ні, вона нічого не знала. Виявилось, що вона не знала ні про справи Густава, ні про ту злощасну відозву, ні про переслідування, яких він зазнав. Виявилось, що вона як слід не знала і про мерзоту, яка творилась у Німеччині.

Вона була обурена тим, що сталося з Густавом. Вона рішуче відмовилась робити загальні висновки з цього випадку. З властивою їй повільністю й розсудливістю вона виклала йому свою думку про події в Німеччині. Говорила вона більше для себе, ніж для нього. Національний уряд поступився місцем перед другим, ще національнішим. Це прославляється у пишних, дурних промовах, у велетенських дурних демонстраціях. Але коли були промови й демонстрації розумні? Бойкот і спалення книжок – звичайно мерзенна річ. Газети бридко читати, галас фашистів огидно слухати. Але хто бере це всерйоз? По суті, життя, як і раніше, біжить своїм шляхом. На її підприємстві, наприклад, обрали новий заводський комітет, робітникам знизили ставку. Новий заводський комітет спробував спочатку командувати і вимагати звільнення сімнадцяти євреїв і соціалістів. Але тепер із числа сімнадцяти звільнених дев'ять відновили на роботі. Таємний радник Гарпрехт – її патрон – іноді добродушно дражнить Анну «її євреєм». Зовні він виконує всі

церемонії нового культу, але з нею на самоті або з іншими довіреними він глузує з них.

Тепер вони обоє сиділи прямо. Він сидів на піску, підібравши ноги, вона – на камені проти нього. Французький словник, який вона зазвичай клала в тінь, лежав на сонці, й оправа його жолобилася. Вона говорила повільно, боячись сказати зайве, але боячись і не договорити. Її світлі очі дивились на нього прямо і спокійно. Це була Анна, його Анна. Вона приїхала з Німеччини, з герметично замкненої країни, вона була одною з тих, хто живе нагорі, вона не знала, що діється під її ногами. Вона вірила «в спокій і порядок» і боронила свою віру.

Він слухав її уважно, не перериваючи. Все, що вона говорила, він чув багато разів, це можна було прочитати в усіх німецьких газетах. Так захищали себе ті, хто жив у Німеччині, навіть чесні добромисні люди, щоб тільки не втратити ґрунту під ногами, не втратити батьківщину.

Чи говорити з нею? Чи є в цьому сенс? Чи не легковажно, – більше того, – чи не безчесно вирвати цю жінку з її доброго, повного сили спокою? Перед ним впливає Йоганнес Коген на його ящику: «Присідай, підводься». Йоганнес Коген схожий на танцівника в балеті, різким голосом він кричить, як папуга: «Я, єврейська свиня, зрадив свою батьківщину». Ця дівчина Анна місяця не може прожити в цьому південнофранцузькому куточку, щоб не навести ладу в домі, де вона живе. Так невже ж залишити її в незнанні, не розповісти їй про гниття і розпад, які вбивають її батьківщину? Ні, він не може милувати Анну.

Він передає їй те, що йому розповідав Більфінгер. Він говорить під тихий шум моря і вітру. Він говорить не так сухо й діловито, як Більфінгер, його слова емоційно забарвлені, він не вміє спокійно викладати факти, він дещо зміцнює, перебільшує. Так, так, – нехай вона послухає, що сталося в її Вюртемберзі, майже під самим її Штутгартом, в той час коли вона ходила вулицями і нічого не бачила, крім «спокою й ладу».

Він почуває, що говорить погано, надто збуджено, не викликає довіри. Це не опис, а промова оборонця в суді. Чого він по суті хоче? Чого хотів Більфінгер – зрозуміло. Він мусив розказати йому, євреєві, людині, якої це прямо стосувалося. Але що змушує Густава прагнути розбудити Анну? Адже він нічого від неї не хоче. Він зовсім не хоче заставити її діяти. Але все ж таки чогось він від неї хоче. Чого ж?

Підтвердження. Підтвердження, що він правильно відчуває. Чи це не егоїзм з його боку? Ні. Вони знищили масштаби, і ми повинні відновити їх, і він мусить одержати її підтвердження. Небагато таких, з якими він може говорити. З Йоганнесом Когеном він міг би говорити. Але Йоганнес Коген у концентраційному таборі в Герренштейні. «Присідай, підводься».

Анна слухає. Її світлі очі темнішають. Вона обурена, але обурена не тим, що почула, а тим, що хтось може повірити цьому. У Густава забрали дім, і через те він повірив, що вся країна перетворилась на праліс, а жителі її – на дикунів. Море гуркоче дужче. Анна підсилює голос. Щоки її вкрились червоними плямами, білість навколо очей збільшилася.

Густава не дуже зворушує її гнів. Він знав, що Анну нелегко буде вирвати з її певної віри. Вона прийшла з країни брехні. Протягом довгих місяців найкращі віртуози брехні, користуючись останніми технічними досягненнями, сіяли по всій країні мільярди брехливих вигадок. Анна вдихала це отруєне брехнею повітря день за днем, година за годиною. Затуманювати голову таким, як вона, приховувати від них правду, – для цього існує спеціальне міністерство брехні. Більше того, вся ця псевдореволюція вбачає в брехні свою найголовнішу політичну місію. Анна наскрізь пройнята цією брехнею. Протиотрута не може вплинути відразу. Щобвилікувати її, потрібні час, витримка.

Густав приносить документи. Він і Анна лежать на животі, підперши голови руками, він читає їй те, що запротоколював Більфінгер. Рівно котяться хвилі, містраль розкидає аркушики, Густав і Анна кладуть на них камінці. Густав читає, показує завірені під присягою документи, фотографії. Про власні лиха він майже не говорить, про Йоганнеса Когена зовсім не згадує. Нехай це повільно насуне на неї, як повільно ввійшло в нього.

Коли він скінчив, Анна мовчки збрала аркушики, пильно склала і зав'язала їх у міцну папку. Вона міркує, вона не легковірна. Вузькою сипкою стежкою вони піднімаються до свого будинку. Анна береться до своєї роботи. Потім вона кличе його вечеряти. Перед ними піщаний пляж, пінії і море. Наближається ніч, стає холодно. Вони говорять про тисячу незначних і значних речей. Анна, мабуть, не така весела, але спокійна, як звичайно.

Так минає вечір, так минає наступний ранок. Вони бігають ранком на довгу дистанцію, плавають, гуляють. Анна читає свою французьку книжку, господарює. День минає заздалегідь визначеним порядком.

І тільки раз знову заходить мова про вчорашнє. Анна питає, коли приїде Йоганнес Коген і чи приїде він взагалі; Густав писав їй, що Йоганнес, можливо, приїде до них дні на три-чотири. Ось коли Густав розкаже їй про свого друга. І він говорить, що Йоганнес до нього не заїде і пояснює чому. Це схвилювало її більше, ніж усі документи Більфінгера.

– Невже не можна йому допомогти, невже не можна для цього щось зробити? – гаряче питає вона після розгубленої паузи.

– Ні, – відповідає Густав, – ландскнехти не терплять, щоб втручалися в їх справи. Коли за когось заступається якийсь юрист чи навіть міністр, то ув'язнений відчуває це потім на своїх кістках.

На лобі його з'явилися вертикальні зморшки, він злегка заскреготів зубами. Але він не дозволив собі заговорити про концентраційний табір. Він прекрасно бачив, що спокій Анни порушено, але він став мудрий, він чекав, поки вона як слід перемеле це під своїм опуклим лобом.

Сталося це увечері. Він читав, лежачи в ліжку, коли вона прийшла. Вона сіла до нього на ліжко і почала говорити. Вона покінчила з облаштуванням. Усе зроблено так, як вона собі уявляла. Але тепер це їй не радує по-справжньому. Речі, про які розповідав Густав, такі жорстокі і жахливі, що після всього почутого нелегко вернути собі рівновагу. Але все-таки вона повинна стати на оборону цілого, на оборону своєї Німеччини проти нього. Загалом, переворот був необхідний. Попередні правителі боялись поворухнутись, вони жували жвачку і цим довели республіку до розпаду і гниття. Нові правителі хитрі і примітивні, але вони щось роблять. «Фюрер» саме з його хитрою, незачепленою критикою примітивністю, з дурною монолітною вірою є саме той необхідний для народу протилежний полюс порівняно з попередниками. Правда, варварства було чимало, але воно, напевно, неминуче. Чи не сам Густав процитував їй вчора скаргу одного забутого єгипетського письменника, дуже схожу змістом з тим, що каже Густав? І коли Густав покаже їй на сто тисяч неподобств, то це сто тисяч одиничних випадків та й тільки.

Густав дивився в її ясне серйозне обличчя. Воно було не таке спокійне, як завжди. Їй нелегко було зібрати свої заперечення. Скарга єгипетського поета, що жив чотири тисячі триста років тому. Густав добре запам'ятав його слова: «Умілі правителі вигнані, країною правлять кілька неуків. Настає царство черні. Обранець її, піднесений на гребінь хвилі, використовує це як уміє. Він одягається в тонке полотно, мастить лисину миром, має великий будинок і комори з хлібом. Раніше він сам служив за посильного, тепер інші у нього на посилках. Князі лестять йому. Знатні в минулому сановники, випивши чашу злиднів, кланяються новим вискочкам». Густав любить гарні цитати, але ця взята вже з надто далеких часів і не може бути аргументом проти нього. Все, що вона сказала, – сурогат і набагато нижче властивого їй рівня. Вона людина правдива до глибини душі. Якщо вона від усього серця вірить у щось, вона вміє добре висловити свою думку. Все, що вона говорить зараз, розпливчате, нестійке. Не треба спеціально вивчати фізіогноміку, щоб побачити, що сама вона вірить своїм словам лише наполовину.

Густавові неважко розбити її заперечення. Він підвівся, сперся головою на руку. Лампа над ліжком освітлювала його обличчя, і воно різко виділялось у сутінках кімнати. Так, це правда, – сказав Густав, – не народ винен у тих неподобствах, що творяться. Чотирнадцять років нацьковували його на євреїв і соціалістів, але він не кинувся на них, як дикий звір. Чудовий доказ гарних ознак народу. Не народ варвар, а уряд, нова імперія, її чиновники, її наймити. Всі мерзенні злочини виконувались наймитами уряду, а він покривав їх. Але варварство полягає не тільки в цих злочинах, воно властиве самим принципам нових властителів. Вони знищили попередні масштаби і узаконили самовілля й насильство. Провина нового уряду не стільки в тому, що сталися ці лиходійства, скільки в тому, що він перешкоджає розслідувати їх, кидає в тюрми викривачів і цим санкціонує нові злочини. Густав говорив про безсоромне визнання терору, який проповідують нові правителі в десятках тисяч книжок, газет, у промовах, у своїх декретах. Він говорив про голе, неприкрите рвацтво, про дурне расове чванство. Вони витягли цей фетиш із комори, де зберігався старий мотлох. Гидко дивитись, як професори в своїх аудиторіях приносять жертви цьому фетишу, як судді на своїх кафедрах виносять вирoki його іменем. Огидна комедія! Король голий,

а народ валяється перед ним навколішках і кричить про його пишні шати. Звичайно, і зараз у Німеччині роблять чудові машини, чітко працюють на фабриках і заводах, створюють чудові музичні твори, багато мільйонів людей намагаються зберегти гідність. Але тут же розкинувся праліс, де катують і ріжуть, а всі навколо змушені судорожно закривати очі і вуха. Це злочин одиниць. Припустімо, що кожне окреме знущання, кожне окреме убивство – дрібниця порівняно з цілим. Та справа в тому, що саме ціле складається суцільно із таких незначних дрібниць, як тіло складається з клітин. А коли надто багато клітин зруйновано, то, кінець кінцем, розпадається й тіло.

І цього разу Густав говорив не діловито, не навів майже жодної цифри, жодної дати. Але він висловив усе, чим він був повний вщерть; він заперечував їй не словами, вся істота його виливалась перед нею. Вона дивилась на нього, на його велике схвильоване обличчя у колі світла, відкинутого нічною лампою. Воно до останньої риси було яскраво освітлене. Воно було немолоде, але мужнє й відважне. Перед нею був не той Густав, якого вона знала. Його поблажлива флегма зникла. Події захопили його, змішалися з ним, загартували тканину, з якої він був зроблений, згрубили її. Анна любила його.

Однак вірила йому лише наполовину.

Те, що один раз засіло під її опуклим лобом, міцно залишалося там. Перебудувати її було нелегко. Для цього потрібна була уперта виснажлива робота. В особі Анни Густав зіткнувся з усією отруєною загіпнотизованою Німеччиною, яка страшенно повільно буде опритомнювати після наркозу. Але він дістав необхідне йому підтвердження. Те, що він поставив перед собою, – необхідна робота.

Це було те, чого він добивався. Тепер, по суті, він мав право провести кілька спокійних тижнів з Анною. В подальшому його чекають чималі іспити. Анна, хоч вони й не говорили більше про Німеччину, перемінилась. Хоч як повільно здавала вона свої позиції, а повернувшись, вона побачить іншу Німеччину.

Вони проводили ясні спокійні дні в своєму облупленому будиночку, всередині якого були чистота і порядок. Серед спокою ясного латинського узбережжя важко було уявити собі, що за якихось двадцять годин їзди звідси є країна кошмарів, Німеччина, в міста якої вломилися страховища пралісів. Густав і Анна багато ходили по спокійних широких просторах навколо; красивою дугою підіймалась

дорога до мису; навколо були виноградники, пінії, маслинові гаї; рівний гуркіт морського прибою проводжав їх до сну і зустрівав їх ранком; безупинно віяв легкий солоний вітер. Вечорами з тихих горбів спускалися отари кіз. Життя було легке і пройняте античним спокоєм.

Йому вдалося за чотири дні не сказати жодного слова про Німеччину; були години, коли він зовсім забував про неї. Але раптом вона знову і страшно нагадала про себе.

Вони сиділи в маленькому строкатому кафе в порту ближнього приморського містечка, і Густав читав якусь газету. Раптом його засмагле обличчя зблідло, він випустив газету з рук. Анна підняла її. Вона прочитала, що відомий німецький професор Йоганнес Коген наклав на себе руки у концентраційному таборі Герренштейн. Анна теж зблідла, спочатку під очима, потім всім обличчям.

– Ходім, – сказала вона.

Вони поїхали додому. Всю дорогу вони мовчали. Густав пішов до моря, сів на камінь. Вона залишила його на самоті. Увечері вона сказала:

– Ти мав рацію, Густаве, я помилялась. Я закривала очі. Ти маєш рацію, Німеччина стала іншою. Звичайно, не тільки тому, що сталася ця смерть, не тільки тому, що ти мені казав і давав читати, і не тому, що в Німеччині, якби знали про моє перебування з тобою, мені обрізали б волосся і водили по вулицях, як безсоромну твар. Коли я думаю про те, що бачила в Німеччині, коли я дивлюсь на це звідси, новими очима, то тепер, від цієї години я мушу сказати: мені соромно, Густаве. Ця нова Німеччина – жахлива.

Густав згадував розумне горде жовто-коричневе обличчя свого друга Йоганнеса. Самогубство, убивство при спробі втечі, серцева слабкість – такі були офіційні причини смерті ув'язнених у концентраційному таборі. А потім те, що залишалось від в'язнів – поламані кістки і безформні купи м'яса, – клалося в труну. Запломбована труна видавалась родичам по відшкодуванні витрат і під розписку, що вони не будуть її розкривати. Вони забороняють газетам друкувати об'яви про смерть, коли в них є слова: «раптом умер».

– Переважна більшість моїх друзів і знайомих побували на фронті, – сказав Густав. – Багато з них були вбиті. Я не рахував, скільки людей відібрала в мене смерть за останні місяці, але можу сказати з певністю: від рук фашистів моїх друзів загинуло більше, ніж під час війни.

Коли Анна пізніше спитала його, що він буде робити, він сказав:

– Я не буду мовчати. Це все, що я знаю.

Анна нерішуче спитала:

– Чи не буде це необережно?

Тривога в її голосі сповнила його щастям. Він знизав плечима.

– Так я далі не можу жити, – сказав він.

Настало літо. Анні треба було їхати назад. Густав провів її до Марселя. Анна вдивлялась в обличчя друга. Воно здавалось їй серйознішим, молодшим, але в той же час мужнішим і спокійнішим, ніж раніш. У тривозі за його долю, але щаслива з тієї зміни, що сталася в Густавові, вона переїхала кордон.

* * *

Він стояв на пероні, дивлячись услід поїзду, що віз Анну в країну кошмарів. Дні, проведені з нею, були добрі, плідні. Він усвідомив собі багато такого, що раніш несвідомо гнітило його.

Поки що він ще жив в облупленому будиночку на високому місці далеко від усякої суєти. Порядок, створений Анною, швидко зникав, але це його не засмучувало. Він не замикається від людей, розмовляє з місцевим і проїжджим народом, з рибалками, винарями, олійниками, з випадковими туристами. Але багато він буває на самоті. З братами, з родичами він майже не підтримує зв'язку. Він одержує листи, але відповідає рідко, дедалі рідше. Він відчуває глибокий спокій – його доля визначилась.

Гроші в його гаманці тануть. Він міг би написати Мюльгеймові або в Швейцарський банк, у якому в нього є рахунок. Але він не робить ні того, ні того. Поки є гроші, він буде залишатись тут. Ті, що лежать у банку, призначені для іншої мети.

Звички його спрощуються, він живе невибагливо. Він блукає або роз'їжджає у своєму маленькому, дедалі несправнішому авто по чудових широких просторах. Іноді він спиняється десь на сонці і підживляється хлібом з сиром, фруктами, запиваючи ковтком терпкого місцевого вина. Часом він сидить десь у маленькому шинку, розмовляє з селянами, торговцями, рибалками, кондукторами автобусів. У післяобідній час вмикаються гучномовці, скрізь музика, вечорами танцюють, життя барвисте, гомінливе. Густав віддається його потоку. Так, він може бути веселим, дуже привітним. У ці моменти в ньому

мелькає щось від колишнього Густава, якого охоче слухали чоловіки, приязню якого пишались жінки. Ще й тепер жінки поглядають на нього і зітхають, коли він іде геть. Він часто буває замислений, але рідко – сумний. Страхіття країни кошмарів не забуті, він не відвертається від них, він переживає їх так само, як переживав би по той бік кордону. Хоч він завжди думає про них, але він спокійний, майже веселий.

У ближньому великому місті, в Марселі, у вітрині книжкової крамниці він побачив нову німецьку книжку – невелику брошуру: Фрідріх Вільгельм Гутветтер. «Про виховання нової людської породи». Присвячується подрузі.

Густав купив книжку. В ній є кілька цікавих думок, але вони викладені такою пишною, такою урочистою і туманною мовою, що крізь цей туман не можна розглянути саму ідею. Це ідея без адреси і без номера телефону, і що з нею робити – невідомо. Навіть Сибіла, його маленька, тоненька, діловита Сибіла не знатиме, що з нею робити. Другого дня, коли Густав брав із собою сніданок на прогулянку, в нього не було паперу, і він вирвав дві сторінки із брошури «Про виховання нової людської породи».

З Берліна йому писали, що навіть Жан, старий капельдинер театального клубу, вступив у партію націонал-соціалістів. Це схвилювало Густава більше, ніж брошура Гутветтера. Погано він тоді розпорядився й останніми годинами перебування в Берліні, і тими п'ятьма марками. Краще було б йому присвятити цей час Бертольдіві.

Іноді, самотньо лежачи на березі своєї бухти або сидючи перед своїм облупленим рожево-коричневим будиночком на піщаному, порослому пініями мисі, він бачить внизу на скелях чоловіка, що вудить рибу. Скелі ці входять в найняту Густавом ділянку, і він має право заборонити цьому чоловікові вудити тут. Він любить самотність, хоч присутність людей для нього вже не так неприємна. Іноді той чоловік хлюпає по воді, полюючи на морських їжаків, а інколи лягає на камені, гріючись на сонечку. Густав починає вітатись до нього, розмовляти про те про се. У цього чоловіка важка статура, лінівні рухи, велика голова, густі, немов у моржа, вуси; він одягнений у просторий темно-синій костюм з грубої шерстяної тканини, – такі костюми носять багато місцевих жителів. Виявляється, що він німець, один із

багатьох німців, які живуть тут на південному узбережжі, і звати його Георг Тейбшиц.

Пан Георг Тейбшиц усього кілька тижнів як виїхав з Німеччини. Грошей в нього небагато, але вистачить, щоб скромно прожити років із три-чотири тут або в іншому місці, де не такі холодні зими. Георг Тейбшиц гріється на сонечку, його сонні очі у глибоких очницях виблискують, і він дрімотно похитує масивною головою; коли він говорить, то робить великі паузи і ніколи не відповідає відразу. Він багато бачив і багато пережив. Кілька років тому він, очевидно, був багатою людиною, потім гроші спливли, а потім знов, здається, завелись. Тепер він прагне одного: спокою і якомога менше людей навколо себе. Недалеко звідси він примітив будиночок; будинок – це багато сказано, скоріше це собача конура, приємна собача конура у приємній місцевості; ландшафт у сіро-коричневих тонах, багато маслинових дерев.

Вона коштуватиме тисяч п'ятнадцять франків. У пана Тейбшица залишилась у Німеччині дружина, яка могла б йому вислати ці гроші. Але він не робить собі щодо цього ілюзій: можливо, що вона й не вишле йому грошей.

Пан Тейбшиц невибагливий, але він любить рибу і всякі продукти моря й уміє їх готувати. Густав пропонує йому готувати в його кухні. Вони знаходять деревне вугілля і щось подібне до жаровні. Пан Тейбшиц, під досвідченим керівництвом Густава, чистить рибу, смажить її в олії, додає розмарину й кмину. Він уміє приготувати і смачний бульябес,^[20] їсть повільно, з насолодою, довго жує і навіть трохи плямкає.

Коли ще він був багатою людиною, пан Тейбшиц до певної міри цікавився мистецтвом, найдужче живописом, мав гарну колекцію картин. Особливо добре розумівся на пейзажі. Відчуває красу природи, вміє у небагатьох словах так змалювати пейзаж, що він стає перед очима, як живий. Багато їздив, і те, що бачив, – бачив добре. Коли жінка не надішле йому грошей і йому конуру придбати не доведеться, то він напевне піде у пішу мандрівку по Італії і Сицилії. Все це пан Тейбшиц розповів панові Оппенгейму, ліниво повертаючи язиком, вудячи рибу або гріючись на сонечку чи готуючи рибу.

Одного разу пан Тейбшиц прийшов з цілком зміненим виглядом. Він виголив свої моржові вуси. Вони перешкоджали йому їсти,

пояснив він Густавові. Густав, мовляв, має на нього згубний вплив. Він ще, мабуть, перетворить його, Георга Тейбшица, на сибарита, – додав він, як звичайно всміхаючись. Насправді було навпаки: під впливом Тейбшица Густав став дедалі менш вибагливим. Він купив собі такий же, як у Тейбшица, просторий темно-синій грубошерстий костюм. З того часу, як пан Тейбшиц виголив свої моржові вуса, стало помітно, що Густав і він дуже схожі, зокрема, коли вони сидять у своїх однакових синіх костюмах. Мимоволі вони запозичують один в одного звички. Раніше Густав боровся зі своєю поганою звичкою скреготати зубами. Тепер він перестав слідкувати за собою. Коли пан Тейбшиц плямкає, він скрегоче зубами. Одного разу він, сміючись, зауважив:

– Ми схожі один на одного, пане Тейбшиц.

Пан Тейбшиц глянув на нього.

– У вас поважніший вигляд, докторе Оппенгейм, – сказав він ліниво, сухо, загадково.

Пан Тейбшиц не часто говорить про німецькі справи, але й не уникає цієї теми. Йому подобалося жити в Німеччині. Він любив її небо, її людей, її природу. Шкода, що вони спаскудили там пейзаж своїми свастиками. Минулого року в Ніддені він бачив свастику, викладену з піску в усю широчінь величезної дюни. Через три дні вітер, звичайно, її здув. Природа дозволяє багато чого над собою робити, але кінець кінцем, вона залишається незмінною. У ті часи, коли в нього ще були гроші, він багато літав. Згори видно, яка широка земля і яку маленьку частину становлять величезні міста, якими вони так вихваляються. Шкода, що прекрасна німецька країна оскаженіла. Багато ще таких, які не хочуть це визнати остаточно. Їм здається, що скажену собаку можна умовити, щоб вона не кусалась. Але скільки він знає про скажених собак, це не так. Шкода, дуже шкода прекрасної Німеччини. І пан Тейбшиц показує Густавові фото альпійського передгір'я.

Так, при теперішніх скромних прибутках пан Тейбшиц замість збирання картин заходився збирати фотознімки. Густав з приємністю розглядає цю колекцію пейзажів і людей. Пан Тейбшиц показує йому, звичайно, і портрети діячів нової Німеччини, портрети її керівників. Які пусті голови, істерично напружені, брутальні обличчя! Абсолютно всі вони сфотографовані перед мікрофоном і в усіх у них рот широко роззявлений. Пан Оппенгейм і пан Тейбшиц, в однакових темно-синіх

просторих костюмах, схиляють голови над фотографіями, розглядають один по одному широко роззявлені роти. Вони нічого не кажуть, мовчки зиркають один на одного, губи їх розтягаються, всміхаються – і раптом, забувши про все, що їм заподіяли ці люди, – вони пирскають зі сміху, регочуть гучно, полегшено. А потім пан Тейбшиц показує фотографію, що завершує цей розділ його колекції: фото, на якому фашистські вожді слухають концерт. Ті самі люди, які там так дико, по-звірячому, роззявляли рот, сидять тут лагідні, мрійливо закотивши очі, сентиментально віддаючись музиці.

Але вони здатні і на щось інше – це видно з іншої серії фотографій колекції пана Тейбшица. Він показує Густавові картки, які в Німеччині продають на користь фонду допомоги штурмовикам по 20 пфенінгів за штуку. На цих картках: штурмовики виголюють голову молодому євреєві, залишаючи волосся у формі свастики; штурмовики виводять на естраду дівчину з плакатом на шії: «Я, безсоромне створіння, віддалась євреєві»; штурмовики везуть робітничого лідера у ганебній тачці. Які моторошні обличчя у жертв. Молодий єврей схилив голову набік, дівчина напіввідкрила рот, робітничий лідер, лисий, старий, лежить у своїй тачці, підібгавши ноги, спираючись спиною на дно тачки, судорожно вхопившись рукою за край, міцно стиснувши губи. Пан Тейбшиц простягає Густавові одну картку за іншою; туго зав'язаний рукав синьої блузи утруднює рухи його засмаглої волосистої руки. Густав довго розглядає фотографії, і губи його теж міцно стиснуті. Чи вони не скажені справді, що так переможно показують всьому світові свою ганьбу?

– Ви уявляєте, – спитав він, – як можуть ті, що живуть в Німеччині, зносити подібні речі? Невже вони, дивлячись на це, не кричать від обурення?

Пан Тейбшиц, ліниво повертаючи язиком, сказав, що в країні наростає гнів. Він дещо про це чув. Так, наприклад, в одному концентраційному таборі в Брауншвейзі ув'язнені, дізнавшись про смерть Клари Цеткін, схотіли вшанувати її пам'ять. Вирішили 24 години мовчати. Це мовчання роздратовало фашистських тюремників; вони залишили ув'язнених без обіду і підсилили «навчання». Втрутився сам комендант табору, «учений» наці, який пустив у хід найлютіші з випробуваних методів, щоб зломити мовчання ув'язнених. Він добився лише того, що увечері були відправлені в лазарет 22

чоловіка із смертельними крововиливами. Ув'язнені мовчали. Вечері їх теж позбавили. Мовчання 400 ув'язнених вплинуло так, що вдвоє збільшили караули і наготовили кулемети на сторожових баштах. Цілу ніч комендант і вся варта перебували в бойовій готовності. Перед ранком комендант наказав підняти з нар трьох старіших ув'язнених і, як вони й далі мовчали, застрелили їх «при спробі втекти».

Другого разу пан Тейбшиц розповів про страту чотирьох альтонських робітників, яких фашисти захопили під час облави у робітничому районі. До місця страти пригнали 75 ув'язнених, щоб вони дивились, як умирають їх товариші. Коли наймолодшому з чотирьох страчуваних запропонували висловити своє останнє бажання, він відповів, що йому хочеться в останній раз звільнити руки. Коли йому розв'язали руки, він ударив начальника штурмовиків кулаком в обличчя і тоді поклав голову на плаху.

Пан Тейбшиц розповідав ще багато подібних випадків і завжди з такими деталями, що було ясно: відомості він отримував не з туманних газетних заміток. Одного разу Густав спитав його:

– Скажіть, пане Тейбшиц, звідки ви все це так точно знаєте?

Пан Тейбшиц, як і звичайно, довго не розкривав рота. Густав подумав, що він зовсім не відповість. Стояло надвечір'я, небо було бліде. Показався ясно-жовтий молодий місяць. Сонце й місяць стояли в небі одночасно.

– Ми отримували про ці справи дуже докладні відомості, – сказав нарешті пан Тейбшиц.

– Хто це «ми»? – спитав Густав. Він запитував нерішуче. Йому не вдавалося цілком приховати своє хвилювання.

Пан Тейбшиц позіхнув.

– «Ми» – це номери, коли вам хочеться знати точно, – відповів він. – Я, наприклад, був номером С II 743. Справа йде про організацію, яка проводить внутрішню пропаганду. Щось подібне до внутрішньої місії, – ліниво додав він. – Досить складна штука – ця внутрішня еміграція, мушу вам сказати. Живеш у ресторанах, готелях, кожної ночі спиш в іншому місці, а поліція йде за тобою слідом. Продавати оппенгеймівські меблі напевне легше.

– А з кого складаються ці «ми»? – розпитував далі Густав.

– З партійних активістів, з пролетарів, часто жінок і навіть дітей, – відповів пан Тейбшиц. – Витрата людського матеріалу велика. Але

завжди є поповнення: кількість невдоволених у Німеччині велика. Звичайно, приймати до організації можна тільки таких людей, які добре знають, що відчуває людина, яка не має грошей.

Він трохи повернув важку голову і, ледве блимнувши сонними очима, насмішкувато зиркнув на Густава.

– У вас, наприклад, докторе Оппенгейм, було б мало шансів.

Деякий час обоє лежали мовчки. Сонце сідало.

– Не думайте, що ця робота романтична, – додав пан Тейбшиц. – Навпаки, вона надзвичайно нудна. Канцелярська робота під дамокловим мечем. А нудота плюс небезпека – це вже занадто важко. Мені, кінець кінцем, стало і занадто нудно, і занадто важко. Треба мати міцну й стійку ненависть, щоб витримати це. Такої ненависті я в собі вже не виплекаю більше. Коли ти дав божевільному кулемет і не можеш його відібрати – безглуздо ненавидіти його за це. Розумна людина в таких випадках тікає.

Загалом вони рідко розмовляли про політику. Цілими годинами вони могли мовчати, вудити, дивитись, як працюють рибалки, спостерігати мурашок, маленьких морських крабів, павуків.

Іноді, щоб зробити собі свято, вони полювали на морських їжаків, якими кишіла маленька бухта.

Одного разу, коли літо було у розпалі, пан Тейбшиц сказав Густавові, що скоро він вирушить у пішу мандрівку по Італії. Він дістав відповідь від дружини. Вона ладна дати йому грошей, скільки він схоче, але для цього він мусить приїхати в Німеччину. Отже, купівля собачої конури провалилась.

Густав відчув хвилювання. Він був збентежений. Того самого дня він звернувся до пана Тейбшица з пропозицією. Він не насмілювався висловлювати її прямо, кружляв навколо, всміхався з дитячою ніяковістю. Він з охотою дасть панові Тейбшицу грошей на купівлю собачої конури. Але він ставить одну лише умову: пан Тейбшиц, який, звичайно, тут якось обійдеться зі своєю посвідкою, має дати йому на заміну свій паспорт. Пан Тейбшиц сказав тільки «гм».

Після обіду він приніс свій паспорт. Допитливо оглядаючи Густава з голови до ніг, він перевіряв ознаки, проставлені в паспорті.

– «Зріст середній, – читав він, – обличчя кругле, колір очей карий, колір волосся темно-русявий; особливих прикмет немає». Добре, що я вуси відпустив пізніше. Інакше з фотографічної картки було б одразу

видно, що це не ви. А так ви здаєтесь тільки дещо поважним, – додав він ліниво і, як завжди, трохи двозначно. – Але вартові на кордоні, мабуть, цього не помітять. Отже, будь ласка, – сказав пан Тейбшиц і простяг Густавові паспорт.

Він подарував йому ще сірий костюм, вже досить зношений. Густав дуже не любив сірих костюмів. Але за цей він був дуже вдячний панові Тейбшицу і залишив йому на заміну свій маленький і теж зношений автомобіль – термін прокату ще не закінчився.

– Бажаю вам успіху, пане Тейбшиц, – сказав пан Тейбшиц, прощаючись з Густавом. – А коли вам буде вже занадто нудно, – ручуся, що так воно і буде, – приїздіть до мене у мою собачу конуру.

* * *

Густав не поспішав. Він зупинявся в Марселі, Ліоні, Женеві, Цюріху. У Цюріху він зустрів свого племінника Гейнріха Лавенделя.

Обличчя Гейнріха, трохи засмагле, все ще було по-юнацькому ніжне. Але очі його стали мужніші, вдумливіші; вони тепер часто дивилися точнісінько так само сонливо, споглядально й лукаво, як і очі його батька. За останні тижні Гейнріх багато про що передумав. Він з трудом передавав свої думки словами, але його здоровий розум, кінець кінцем, завжди перемагав глуху лють, що штовхнула його тоді на невдалу сутичку з Вернером Ріттерштегом. Для юнака, який зріс у Німеччині і любив її, нелегко було за ці кілька тижнів збагнути німецькі справи. Гейнріх знав, що фашисти довели до самогубства не тільки його двоюрідного брата Бертольда Оппенгейма, але й багатьох інших; він читав уславлений наказ, за яким школи повинні придбати протигази для всіх учнів, крім євреїв. Він стискував свої молоді сильні кулаки, але не вважав за одне й те саме націонал-соціалістів і німців і зберігав критичну розсудливість, коли говорилося про Німеччину.

І от він сидить у дяді Густава в готелі. Сидить на карнизі каміна, намагаючись зберегти рівновагу, щоб крихка споруда під ним не завалилася. Густав розпитує Гейнріха про його плани на майбутнє. Гейнріх остаточно вирішив стати інженером. Його найбільше цікавлять підземні споруди. На цій ділянці, як йому здається, є ще багато недосліджених можливостей. Він збирається попрацювати кілька років в Англії і Америці, але мета його – працювати в Німеччині. В інших країнах перспективи для нього безумовно кращі,

але він так само не може відірвати своїх найдушевніших планів від Німеччини, як не може струсити з себе свого гуманістичного виховання, хоч воно й зовсім непотрібне для професії інженера. Він хоче працювати в Німеччині. Він уявляє собі автостраду під Берліном, метрополітен у Кельні. Ці ідіоти не примусять його змінити свою ставлення до Німеччини.

Густав чує в його словах тільки те, що йому хочеться почути. Значить, і цей хлопчик хоче демонструвати по-своєму. Його в Німеччині не бажають, але він хоче в Німеччину, він хоче дати Німеччині те, що він вважає за потрібне для неї. Густав дуже схвильований цим висновком. І без всякого переходу він розповідає про інших німців, що так само, як і Гейнріх, не дають збити себе з пантелику; про дітей, які, незважаючи на побої, відмовляються співати «Горст-Вессель», про суддів, які відмовляються вітатись по-римському і йдуть за це у концентраційні табори; про ув'язнених, які дають себе розстрілювати, але не порушують мовчання.

Проте це не викликає ніякого співчуття у Гейнріхові. Зіскочивши з свого карниза, він бігає по кімнаті туди й сюди.

– No, sir, – каже він, – такі демонстрації мені не імпонують.

Йому доводилось дещо чути про це, але він ніколи не чув, щоб ці демонстрації були будь-якою мірою корисні. Цього не можна собі й уявити. Людство вже знало досить мучеників. Досить!

Гейнріх кривить свої дуже червоні губи, трохи опускає повіки, раптом стає дуже схожим на свого батька, тільки вираз його обличчя більш жовчний, жорстокіший.

– Немає демонстрації сильнішої, ніж власна смерть, – каже він. – Так демонстрував Бертольд. Ми були з ним дуже дружні. Смерть його ніякої користі не дала. І скільки б народу не заподіяло собі смерть, скільки не пішло б до концентраційних таборів, користі це не дає ніякої.

Він говорив рішуче, навіть дещо патетично. Але він цього сам не любить, а тому відразу переходить на буденний тон.

– Well, – усміхається він і відразу стає дуже юним. – Я погано вмю дискутувати, але в мене тут є друг, молодий студент, із західної Швейцарії, він може краще й яскравіше висловити те, що я думаю. Ми умовились з ним зустрітись сьогодні після обіду в кафе «Корсо».

Може, й ти прийдеш туди? П'єр тебе безумовно зацікавить. Це справді голова!

Густав прийшов, Гейнріхів друг був рудий, самовпевнений, дещо зухвалий хлопець років дев'ятнадцяти, на ім'я П'єр Тюверлен, брат відомого письменника, як це незабаром з'ясувалось. Безвусе, забавне обличчя П'єра, його руде волосся, очі майже без вій – усе це навряд чи могло швидко викликати симпатію до себе. Проте Густавові сподобалася розв'язна недбалість, з якою юнак викладав свої гострі думки старій, досвідченій людині.

Кафе було велике, шумне, прокурене, лунала музика; але, очевидно, юнаки почувалися тут прекрасно. Коли Гейнріх розповів, про що він сьогодні вранці говорив з дядею Густавом, П'єр Тюверлен, легко перебиваючи своїм дзвінким пронизливим голосом музику, накинувся на Густава.

– Ні, пане, все це дурниці. Романтикою тут нічого не вдієш. Пом'єму, нехай би їх і зовсім не було, цих ваших демонстрантів. Вони до чорта несучасні, – присягаюсь, що це так. Проти кулеметів боротись демонстраціями – це нікчемні дурниці.

Гейнріх не зводив довірливих очей зі свого друга.

– Здоровий розум і ще раз здоровий розум. Ось єдине, що нам тепер потрібне, – закінчив П'єр. А Гейнріх підтримав.

– Common sense. Все інше виключається. Хто діє інакше, від того тхне нафталином.

Густава дивувало, майже засмучувало, що таких молодих людей можуть гріти такі холодні думки. Оркестр грав попури з опери «Німа з Портічі». Сто років тому у Брюселі ця опера так запалила слухачів, що вони вийшли на вулицю і вчинили революцію. Ці юнаки безумовно не запаляться чимсь подібним.

– А Сократ? Сенека? Христос? Їх смерть теж була марною? – спитав Густав.

– Цього я не знаю, – ухилився П'єр Тюверлен, – але я знаю, що з того часу, як існують експериментальні науки, розумніше жити за ідею, ніж умирати за неї. Це корисніше для ідеї. Якись наївні наклепники набрехали на великого Галілея, нібито він сказав: «А все ж таки вона крутиться». Не казав він цього. Побачивши знаряддя тортур, він негайно зрікся. Оце й є справді велика людина. Він знав, що вона крутиться і буде крутитись, так чого б йому не сказати, що вона не

крутиться? Адже скаже він чи не скаже, від того вона крутитись не перестане. Ось що він думав про себе. Так слід було б діяти і вашим демонстрантам, пане. Кричати «Хайль Гітлер», а про себе думати щось інше. Ваші демонстранти, пане, – закінчив він, підкреслюючи кожне слово сильним рухом вкритої рудим пухом руки, – нікчемні, відсталі романтики. У наші часи мученицькі вчинки – безглуздя.

Гейнріх очевидно соромився тепер своєї запальності, яку він виявив раніше. Виструнчившись, у позі людини під час церемонного візиту, він сидів у зручному ресторанному кріслі.

– Ми часто розмовляємо з батьком і з матір'ю, – сказав він, – про те, що робити німецьким євреям, які залишились у Німеччині. Вони в жахливому становищі. Більшість не може виїхати, грошей нема, а без грошей нікуди не пускають. Вони намагаються все ж таки чіплятись за свої діла в Німеччині. Їх опльовують, вони поза законом, на паспорт їм ставлять штампель «єврей», дівчині-християнці не можна показатись з євреєм на вулиці, з фереїнів їх викидають, у баню їх не пускають, грати у футбол вони мають право тільки між собою. Коли єврей на щось скаржиться у поліцію, йому відповідають: «Це справедливий народний гнів». Так що ж їм, демонстрації влаштовувати? Невже, дядю Густаве, ти зажадаєш від них, щоб вони вийшли на середину вулиці і почали кричати: «Це ви нікчемні, ми вищі за вас»?!

– Я нічого не вимагаю, друже мій, – сказав Густав, – мабуть євреї у Німеччині й мають рацію.

Музика гриміла, чашки дзенькали, люди навколо голосно розмовляли. Але Густав вимовив це так тихо, що друзі, які готові були негайно йому заперечити, на хвилиночку затихли. Потім Тюверлен вже не так завзято сказав:

– Були випадки, коли німець, що десятки років прожив у шлюбі з єврейкою, мав від неї дітей, – заявляв, що тепер він усвідомив свою помилку, що він соромиться цієї своєї помилки, а до речі, він уже багато років не спить зі своєю дружиною і подав заяву про розлучення. Це – багно, а не люди. Проте можливо, ці заяви вони робили з відому ї ухвали жінок, щоб мати змогу утримувати цих жінок і дітей. Тоді це не багно, а дуже розумні люди.

– Well, – сказав Гейнріх, – очевидно, до чорта трудно мовчати, коли на голову тобі плює людина, яка в десять разів нікчемніша за тебе. Потрібне велике самовладання, щоб у таких випадках не наробити

дурниць і втримати язик за зубами. Мій товариш по гімназії, Курт Бауман, писав мені якось, що їм задають тепер писати класні роботи тільки на теми: «Що таке героїзм» і т. ін. У мене з німецької мови більш трійки ніколи не було, але таку роботу я б їм написав. Їм би очі рогом полізли, вони б поставили б мені чотири, хоч твір був би на одиницю.

Густав не міг заперечити племінникові. Але перед ним уставали картини з документів Більфінгера. Він думав про фотографії пана Тейбшица, про Йоганнеса своїх галюцінацій, як він танцює на ящику, по-чудернацькому підстрибуючи, згинаючи коліна, крикаючи, як папуга. З лагідною впертістю боронився Густав від розсудливості юних товаришів і без будь-якого докору задумливо він сказав своєму племінникові Гейнріху:

– Мені здається, ви зробились такі безмежно розсудливі, що розучились ненавидіти.

Хлоп'яче обличчя Гейнріха зарум'янилося. Він згадав про свою заяву прокуророві з приводу Вернера Ріттерштега, він згадав ліс у Тейпці і тоненький серп молодика, і те, як він втискував голову Вернера у сиру землю. Так, він усе робив наполовину, тому, що йому не вистачало ненависті. Гнів і збентеження охопили його.

– Та я ж не дерев'яний, – сказав він нарешті і, трохи помовчавши, вперто додав: – Тому саме я й підніму руку і скажу: «Хайль Гітлер». Певно, – настоював він, – і не один раз, а десять разів підніму.

І дев'ятнадцятирічний П'єр Тюверлен пронизливим голосом зрезюмував дискусію:

– Безглуздо намагатись впливати на людей красивими словами і жестами. Змініть передумови, і ви зміните людей, а не навпаки.

– Yes, sir, – сказав сімнадцятилітній Гейнріх.

Густав заплатив за каву, булочки і цигарки обох друзів, і вони вийшли з кафе.

Того самого вечора Густав спакував речі, які в нього ще залишались, документи Більфінгера і пачку особистої кореспонденції з карткою «Нам дано працювати...» і надіслав все це до шурина в Лугано. Потім, лукаво посміхаючись, вдягнув сірий костюм, подарований йому паном Тейбшицом.

* * *

Був ясний день, коли чоловік з паспортом на ім'я Георга Тейбшица, важкий, неквапливий, привітний, у сірому заношеному костюмі і з поганеньким чемоданчиком у руці перейшов німецький кордон.

Купець Георг Тейбшиц, що деякий час працював самостійно, збив чималий капітал, потім служив у людей, а в цей час був без посади – бродив спочатку на півдні Німеччини, по Баварії, Швабії, зупинявся у маленьких містах і селах.

Документи в нього були в порядку. Та ще той, що залишився у Швейцарії, дав йому всякі посвідчення; він міг документально підтвердити все, що казав про себе.

Він не поспішав. Вдихав повітря Німеччини, дивився на німецьку землю, чув німецькі голоси, плавав у тихому великому щасті, як у відкритому морі. Він ходив по вулицях, їздив по дорогах, дихав, дивився. Раннє літо цього року було прекрасне. В ці дні він був у згоді з самим собою, з своєю долею, як ніколи раніше. Життя плинуло спокійне, рівне, могутнє, як завжди, і він віддавався його течії.

Але саме тому, що спокій і порядок цієї Німеччини відразу втягли його в свій ритм, саме тому, що він рухався у загальному русі, думав думками оточуючих, – він ще більше відчував небезпеку цього удаваного спокою і потребу розкрити нахабний обман цього видимого порядку.

Потроху почав він розгортати свою роботу. За часи свого перебування на південному узбережжі він часто й довго розмовляв з рибалками, автобусними кондукторами, і тепер йому це пригодилося. Він подовгу розмовляв з міською біднотою, селянами, робітниками. Люди не ховали від нього своїх особистих справ, та тільки він торкався політики, вони негайно замовкали. Мовчати – це було тепер найкраще. Але іноді йому все ж щастило викликати того чи іншого на щирі розмову.

Він був розчарований. Картини, які він створив у своїй уяві на підставі документів Більфінгера, оповідань Фрішліна і Георга Тейбшица, сповнені були жаху й фарб. А дійсність, як виявилось, була сіра й буденна. На злочини штурмовиків люди тільки знизували плечима. Хто цього не знає, що фашисти – люті пси? Нема чого переконувати в цьому! На розповіді про те, що ув'язнених б'ють, що в їх злиденну їжу насипають перцю, а пити після цього не дають, що їх

примушують обмазувати один одного власним калом, ніхто більше не реагував. По суті, хвилювало всіх лише одне питання: як задовольнити найпекучіші потреби, коли грошей стає дедалі менше? Не варварство фашистів становило проблему для мас, – проблема полягала в іншому: як обійтись без тих двадцяти пфенінгів, які викидав з їх жалюгідного заробітку фашистський уряд?

Час від часу в кафе, в маленьких ресторанах, перед біржами праці, де відмічались безробітні, Густав стикався з агентами тієї таємничої організації, про яку йому розповідав Георг Тейбшиц. Він спробував зв'язатися з ними, але йому не вдалось. Очевидно, ці люди, як йому й казав Георг Тейбшиц, дійсно хотіли бути тільки номерами. Така людина, як Густав, не мала до них доступу.

Якось цілком несподівано в місті Аугсбурзі він зустрів Клауса Фрішліна. Фрішлін звичайним голосом, – щоб не привертати до себе уваги, – сказав Густавові:

– Ви збожеволіли! Чого вам треба в Німеччині? Як ви сюди потрапили? Я дам вам змогу знов утекти за кордон, але щоб за 24 години вас не було в Німеччині.

Зустріч була несподіваною, але, по суті, Густав її чекав давно. Хто, як не Фрішлін, втягнув його в цю справу? Адже все почалося з того самого повідомлення телефоном, що він приїде до Берну. Фрішлін перший розповів йому про події в Німеччині; завдяки Фрішліну з ним заговорив Більфінгер; Фрішлін переслав йому картку, на якій написано: «Роби, навіть коли справа твоя не може бути завершена»; Фрішлін, – Густав давно про це здогадується, – перетворив Георга Тейбшица на номер С II 734.

Велике, давно неголене обличчя Густава засвітилось лукавою, ніяковою, дитячою усмішкою і, немов учень, який взявся за непосильне завдання, але все ж чекає, що його похвалять за добрий намір, він довіряє Фрішлінові свою таємницю:

– Сподіваюсь, ви нічого не матимете проти того, щоб я був номер С II 734.

Але обличчя Фрішліна застигає.

– Ви дурень, – різко каже він, – про що ви думаєте? Ви не можете бути корисним нам. Ви наробите біди, – Фрішлін гарячився дедалі дужче. – Що ви собі уявляєте, дивак ви такий? Що вам тут потрібно? Що це за донкіхотство, що за хрестоматійний героїзм? Кому ви хочете

імпонувати? В крайньому разі ви будете імпонувати тільки самому собі. Ваш вчинок може викликати тільки смуток, а не захоплення.

Обличчя Густава згасло. Неголені щоки плюскло обвисли, тепер він мав вигляд зовсім старий. Але рішучість його ані на хвилину не похитнулась. Жалібно, настирливо, як вперта дитина, якої не розуміють дорослі, Густав повільно похитував великою головою:

– А мені здавалось, що саме ви мусите мене зрозуміти, докторе Фрішлін.

Клаус Фрішлін хотів ще дужче вилаяти Густава. Адже він ризикував не тільки собою, але всіма ними. Проте тон Густава підказав йому, що таким шляхом нічого не доб'ється. Він глянув на нього й відчув, яка дорога йому ця важка, далека від реальності людина, з її дитячими пориваннями, з її лагідною впертістю і душевною чистотою, яку вона зуміла пронести через п'ятдесят років свого життя до теперішньої Німеччини.

– Я не хотів, щоб ви потрапили в біду, – сказав він. Густав ніколи б не повірив, що цей чоловік може говорити так тепло й проникливо. – А вас обов'язково спіймають, – продовжував Фрішлін, – коли ви будете походжати в цих місцях і з властивою вам лагідністю розводити агітацію. Прошу вас, виїздіть з Німеччини, тікайте! Повірте мені, наш Лессінг сказав би вам те саме, – ледве-ледве всміхнувся Фрішлін.

– «Наш Лессінг», – Густав дуже зрадив, що Фрішлін сказав «наш Лессінг».

– Пам'ятаєте, – сказав він, – слова Лессінга, які я хотів поставити епіграфом до третьої частини: «Йди своєю невидимою ходою, вічне провидіння! Але не дай мені зневіритися в тобі через те, що я не бачу твоїх кроків. Не дай зневіритися в тобі й тоді, коли мені здасться, що ти спрямовуєш свої кроки назад. Неправда, що найкоротша лінія обов'язково пряма. На вічному шляху твоєму тобі доводиться багато обійти і багато манівців зробити...» Ось бачите, – переможно закінчив Густав, – через це й я тут.

– Це ж божевілля! – Фрішлін тепер серйозно розсердився. – Тому саме ви й повинні втекти, – сказав він. – Чого ви хочете? Допомогти провидінню йти манівцями? Щоправда, ви здатні на те, щоб розказувати людям, що робиться в країні. Але те, що робиться, вони й без вас давно знають, вони не хочуть про це нічого більше знати. Вони хочуть знати лише одне: що робити? Можете ви їм це сказати, докторе

Оппенгейм? Знаєте ви вихід? Ми, бач, знаємо вихід. Тому я й дозволяю нашим людям ризикувати життям. Вам же я цього не дозволю.

Деякий час вони йшли мовчки.

– Ви дуже сердитесь на мене? – спитав нарешті Густав благаючим засмученим голосом, немов дитина, яка нашкодила, але в глибині душі певна своєї правоти.

Фрішлін знизав плечима.

– Шкода вас, докторе Оппенгейм, – сказав він і тон його так нагадав Густавові Мюльгейма, що, незважаючи на гнів Фрішліна, Густав був щасливий від зустрічі з ним.

Розмова з Фрішліном не зломилася лагідної впертості Густава. Він і далі провадив життя по-своєму. Тепер він перебрався в ті місця, де відбувались події, описані у документах Більфінгера. Він їздив по Швабії. Йому хотілось доповнити матеріал Більфінгера, бо він був певен, що настане день, коли матеріал цей матиме не тільки історичний інтерес.

Але й ця діяльність принесла йому ряд розчарувань. Люди, що до цього часу існували для нього тільки як імена, слова, букви, в житті були значно менш реальні, ніж образи, породжені його уявою. Конкретніше було лише одне: їхній страх, їхня жахлива заляканість. При найменшому натякові вони замовкали й показували йому на двері. Йому пощастило викликати на щирість декого зі свідків, які не були зв'язані безпосередньо з жертвами насильства; а обличчя самих жертв, як тільки мова починалась про те, що відбулось, перетворювались на кам'яну маску: ми нічого не бачили, нічого не чули.

Цей страх, якого не можна було викоренити, цей жах, що глибоко запав у душі, наповнювали Густава майже фізичним співчуттям. Він різними способами підходив до заляканих, намагаючись викликати їх на розмову. При цьому він керувався не тільки прагненням збагатити свій матеріал, але думав, що, заговоривши, вони скоріше позбудуться страху, який отруював їм життя.

Одного разу він сидів за стаканом вина з ветеринаром, крамарем і слюсарем. Коли розмова торкнулась того, що відбувалось у їхньому місті, вони захвилювались, забули про обережність і пустили в хід міцні слівця. Густав не відставав. За сусіднім столиком почали

прислухатись. І не встигли нові приятелі вийти з ресторанчика, як їх затримали.

* * *

У концентраційному таборі Моозах його зареєстрували: Георг Тейбшиц з Берліна, Шарлотенбург, вулиця Кнезебек, № 92, вік 49 років, арештований за агітацію. Його виголили, наказали роздягтись, – неохоче розлучився він зі своїм сірим костюмом, – і примусили надягти смугасту куртку й штани. Куртка була занадто довга, штани занадто короткі. Якщо його примусять присідати, все розлізеться по швах. Він згадав про Йоганнеса. Перед присіданнями він відчував страх і водночас з якимсь нетерпінням чекав їх.

Його привели у двір. Поставили в одну шеренгу з п'ятьма іншими і наказали стояти струнко. Для нагляду до них приставили трьох молодих штурмовиків з грубими добродушними селянськими обличчями.

Всі шестеро мушили тільки стояти струнко і більш нічого. Перші півгодини стояння не дуже втомили Густава. Починаючи з самого приїзду в Німеччину, в глибині своєї свідомості він передчував, що його справа закінчиться саме так: стояти отут, з виструнченим корпусом, під суворим наглядом дурних добродушних молодиків. І проте він усією душею віддавався своєму завданню. Нехай Фрішлін та Гейнріх вважали його завдання за безглузде: він знав, що це завдання відповідне для нього. Досі Йоганнес Коген був для нього докором. Йоганнес, що тримається на своїй кафедрі, серед саксонських хуліганів-студентів; Йоганнес – танцівник, що гнучко присідає й випростовується; нарешті, мертвий Йоганнес – роздроблені кістки, купа пошматованого м'яса в запломбованій труні. Тепер Йоганнесові нема за що йому докоряти. Вони зрівнялись.

Так думав і відчував Густав у перші півгодини. Потім він відчував тільки одне: «Я цього не витримаю». Його й інших примусили голодувати до вечора. Сусід Густава вже давно почав слабшати, хилитись; за допомогою гумового кийка йому повернули виправку. «Якби тільки потилиця не боліла так, – подумав Густав. – Я зараз виставлю праву ногу, ні – ліву. Тоді вони почнуть бити. А я все ж таки висуну ліву ногу. Я просто підніму її трохи і кілька разів струсну у повітрі». Але він цього не зробив.

Нарешті їм дозволили рухатись. Це було велике щастя. Це викликало одночасно і біль, і насолоду, їм дали на вечерю по шматку хліба зі смальцем. Густавові хотілось пити, але води, на жаль, їм не дали. Замість цього їм наказали шикуватися на переклик. Вони мушили жестом стародавніх римлян салютувати піднятому в цей момент фашистському прапору і співати німецький національний гімн. Тільки після цього можна було лягти.

Густава помістили в камеру, де було ще 23 ув'язнених. У камері було тісно й дуже смерділо. Можна собі було уявити, які тут будуть пахощі за кілька годин.

Густава мучила спрага. Солома штрикалась і викликала сверблячку, сморід ставав дедалі нестерпніший. Але спрага примушувала забути про сморід, а болісна втома примушувала забути і про спрагу, і про сморід. Бараки освітлювались прожекторами. Майже щохвилини в когось по обличчю перебігало сліпуче проміння світла. Караульні зағони повернулись додому, горлали й лаялись. Потім хтось з

ув'язнених, очевидно «допитуваний», почав кричати. Він кричав довго й протяжно. Густав лежав на боці і злегка скреготів зубами. Він заснув. Заснув глибоко. Ні прожектор, ні шум, ні спрага, ні сморід – ніщо не могло перешкодити йому, і тільки вранці він прокинувся від пронизливого сигналу сурмача.

Стоячи струнко біля своїх нар, вони прочитали ранішню молитву, потім для Густава настала хвилина щастя: принесли воду. Яка насолода – обмочити розтріскані губи, відчути, як вода проходить у горло. Шкода, що задній так натискує. Проте, щастя повторилось: на сніданок дали теплої чорної води, під назвою «кава», до неї шматок хліба і, звичайно, пісню «Горст-Вессель» та національний гімн.

Потім помарширували у двір. На дворі були зібрані всі ув'язнені, кількасот їх стояло тут у своїх блазнівських смугастих куртках. Підняли фашистський прапор зі свастикою. Вони салютували йому жестом стародавніх римлян: «Хайль Гітлер!»

Почалась муштра. День видався важкий, душний, по небу пливли густі свинцево-сірі хмари. Загін Густава дістав завдання – тривалий біг. Двадцять хвилин поспіль. Уже через кілька хвилин Густав спітнів. Але бігти йому було не важко. Якихось дванадцять годин тому йому здавалось, що він замучений до смерті. Дивно, скільки невідомих джерел сили ховається в людині! Потім вони злазили по вертикальній драбині і спускалися вниз. Знов бігали. Стояли навколішках, схиливши голову до землі. Дуже довго.

Почався дощ. Густав усе чекав, що їх нарешті примусять присідати. Але цього не було. Замість цього їм наказали лягти на мокру землю і, повзаючи по ній, виконувати команду: ногу вгору, руку вгору, навкарачки, встати, лягти, знов встати, знов лягти. Дощ подужчав. Виголена голова до болю захолинула від вогкості. На травичці утворились брудні калюжі. Лягти прямо в калюжу. Встати. Знов лягти животом у калюжу, качатись.

– Слава Німеччині на суші й на морі! – горлав начальник штурмовиків із зірками. – Це корисно для здоров'я. Тут нема на що жалітись. А коли закордонні євреї будуть жалітись з цього приводу, то ми пожалуємо вас мішками з землею. – Він зареготав на все горло. – Всім сміятись! – скомандував він.

І вони сміялись.

Почався розподіл робіт. Усіх ув'язнених поділили на три відділи: «легковиправних», «трудновиправних» і «невиправних». Ув'язнений Георг Тейбшиц був арештований за поширення злісних чуток, і інших злочинів за ним не було, – його поки що віднесли до «легковиправних». Його групу призначили на легку роботу. В Моозаху, як і в інших багатьох таборах, вирішили прокладати нове шосе – адже треба було дати якусь роботу ув'язненим. Зрозуміла річ, потреби в цьому шосе не було ніякої: місцевість біля Моозаху становила болото, була мало заселена, а прокладати дорогу було дуже важко через умови ґрунту. Це була праця для праці.

Густавові припало возити гравій. Тачка була важка, ґрунт м'який і слизький. Тачка щоразу вгрузала: по обидві сторони від колеї було бездонне болото. Але Густав був дужий. Проте долоні його скоро напухли і вкрились пухирями.

Щось із вісім хвилин потрібно було на перевезення повної тачки від складу гравію до робочої ділянки, менше половини цього часу йшло на зворотну путь з порожньою тачкою. Коли людина наближалась з навантаженою тачкою до мети, вона вже наперед раділа відпочинкові. Густав оглянув своїх товаришів. Двадцять з двадцяти трьох, що спали з ним в одному приміщенні, були тут. Всі вони були наголо або зовсім коротко підстрижені. Зате щоби в більшості були вкриті буйною поростю. У декого вирости справжні бороди. У двох волосся було вистрижене у формі свастики. Дехто мав окуляри, обличчя були в більшості інтелігентні. Але всі були знесилені, виснажені, отупілі. Майже у всіх були чорні й сині плями на обличчях. Тепер Густав знав, як виглядав справді Йоганнес з табору Герренштейн. Він не скидався на танцюриста з його галюцинацій, але був значно страшніший у своєму брудному смугастому вбранні. Для таких міркувань Густав мав час лише тоді, коли штовхав перед собою порожню тачку. Ідучи з навантаженою, він був сповнений інших думок: «Коли ж я її доведу» або «Ех, якби мені вже їхати назад».

Промарширували назад у табір. Дорогою співали пісню «Горст-Вессель». Проказали застольну молитву. «Прийди, Господе Ісусе, будь нашим гостем, благослови те, чим ти обдарував нас, захисти нашу німецьку націю і нашого рейхсканцлера Гітлера, найвидатнішого з її синів». Поїли юшки з брукви, помили посуд. Вийшли у двір і вистроїлись на перевірку. Коли командир проходив по фронті, вони

вигукували: «Хайль Гітлер!» Проспівали національний гімн, і знов почалась муштра.

Цього разу нарешті були присідання. Відбувались вони зовсім не так, як уявляв собі Густав: зовсім не було швидких гнучких рухів угору й униз, навпаки, присідання робились у чотири темпи – кожен дві хвилини. На раз – на носки, два – повільно присісти, три – знов на носки, чотири – у вихідне положення. Коли недосить піднімались на носки або не досить згинали коліна, присідаючи, на підмогу приходили стусани. Чоботи в штурмовиків були великі й важкі. Густав, присідаючи, згадував свого діда Іманнуеля, як він одного разу, коли мати була дуже хвора, сказав йому: «Гам зу лтой ве (це теж на добре)». Густав довго не міг збагнути, яким чином погане може бути корисне. Дід пояснив йому, що це – «зараховується». Існує, мовляв, така бухгалтерія, за якою все, що здається на землі злом, заноситься в небесах у дебет, іде в актив. Маленький Густав так і не зрозумів до кінця цієї бухгалтерії. Але тепер він почав потроху розуміти, що мав на думці дід. Механічно повторював він гебрійські слова: раз, на носки, – «гам»; два, присісти, – «зу»; три, знов на носки, – «лтой»; чотири, у вихідне положення, – «ве». Він дуже старався втримуватись на носках, бо інакше з'являлись на сцену чоботи штурмовиків. Через півгодини він був украй знесилений. Він похитнувся, і стусан молодого штурмовика з селянським обличчям був важкий. З цієї хвилини, присідаючи, він тільки думав про дві хвилини вихідного положення; коли ж наставали ці дві хвилини перепочинку у вихідному положенні, він з жахом думав про шість хвилин напруження, які йтимуть за цим.

Під час півгодинної перерви після муштри Густав лежав у кутку. Потім їх знову вишикували, і начальник з зірочками виголосив перед ними промову. По суті, заявив він, всіх євреїв і марксистів треба було б зарізати, як телят. Але Третя імперія благородна й великодушна і намагається перевиховати цих неповноцінних людей. Лише в тому випадку, коли хтось з них виявить цілковиту невинуватість, його ліквідують.

Очевидно, це почалось «навчання» й «виховання», бо після цього були прочитані уривки з книжки «Моя боротьба». Ув'язнені мусили хором повторювати афоризми фюрера; наприклад: «Як гієна не може розлучитись з падаллю, так і марксист не може розлучитись з державною зрадою». Фюрер народився 20 квітня 1889 року в Браунау,

в Австрії, і все, що він говорить і робить, іде безпосередньо від Бога. Той з присутніх йолопів, хто до завтрашнього дня не вивчить напам'ять відомостей про життя фюрера і зачитаних сьогодні уривків, – так заявили учням, – матиме три тижні карцера. Євангеліє фюрера викладено у книжці «Моя боротьба». Ув'язненим надається право придбати цю книжку за 5 марок 70 пфенінгів у папці і за 7 марок 20 пфенінгів у палітурці. Гроші вони можуть одержати від своїх родичів.

Їх було 24 чоловіки, тих, кого «навчали» цим способом. Більшість з них інтелігенти: професори, лікарі, письменники, адвокати. А «навчав» їх молодий селянський хлопець. Ув'язнені сиділи у своїх смугастих куртках, наголо або дуже коротко підстрижені, з синіми й чорними плямами на обличчях. У двох волосся було підстрижене у формі свастики. Спустошеність і отупіння були намальовані на їхніх обличчях. Як папуги, вони хором повторювали за «учителем» урок, перелякано намагаючись втримати його у своєму виснаженому мозку. Густав неясно пригадав, як одного разу він читав книжку «Моя боротьба» якійсь людині на ім'я Франсуа і як вони обидва сміялись.

І другої ночі Густав спав важко й глибоко. Другий день минув, як і перший, третій, як другий. Моозахський табір уславився як гуманний. Час від часу Густав діставав стусана або удар по голові чи в обличчя, та все ж у цьому таборі ув'язнених «допитували» значно рідше, ніж в інших. Густав особливо страждав від недостатнього харчування і від надмірної муштри. Хоч організм його був добре тренований, він часто відчував кволість, та й серце починало здавати.

Важко було від фізичної напруги, ще тяжче від голоду, смороду; найтяжче від постійної одноманітності, постійної безбарвності. Ні з ким не можна було розмовляти, безглуздість муштри розкладала вкрай. «Вони прагнуть перетворити людину на тварину, – думав Густав, – вони прагнуть зробити череп її порожнім». Ось і в нього вже немає інших думок, як тільки про те, чи будуть сьогодні присідання, чи будуть «стояти струнко» або «повзати по плацу»; або думка про те, яка з тачок припаде йому сьогодні – легша чи важча, або та, що з розщепленою ручкою, від якої особливо погано буває пухирям на долонях.

Хоч заборонено було розмовляти, проте він добре знав уже всіх своїх товаришів по бараку. Він знав, хто з них лагідний, хто запальний,

хто звик до фізичної праці, а хто ні, хто дужчий, хто не такий витривалий, хто, треба думати, довше витримає ці умови, хто скоріше здасть.

Він знав, хто вимовляє «слухаю» високим голосом, хто низьким, хто співає голосно, хто тихо. Останнє мало дуже велике значення, бо коли гімн «Горст-Вессель» або вигук «Хайль Гітлер» звучали не досить чітко, траплялось, що настрої начальника з численними зірками на комірці псувався. Серед товаришів Густава по бараку виділявся зокрема один – чоловік років сорока п'яти, що час від часу моргав – очевидно, раніше він носив окуляри: на перенісці ще видно було слід від оправы, що трохи зарубцювався. Окуляри напевне розбились на якомусь допиті або заради втіхи в нього їх відібрали. Що б йому не казали, на все він перелякано відповідав одне: «Слухаю», супроводжуючи це боязким жестом, – підносив руку і тримав її перед обличчям. Ясно було, що мозок цієї людини не витримував. Нещасний заважав всім на навчанні і на роботі, був тягарем для своїх товаришів і навіть для варти. Але його божевілля правило за приємну розвагу для тюремників, які самі нудились від своїх одноманітних обов'язків. І замість того, щоб відіслати нещасного у лікарню для душевнохворих, вони мали за краще використовувати його божевілля для втішних експериментів.

Дні минали одноманітно, буденно. Одного разу, коли Густав штовхав свою тачку, він натрапив на темнувату калюжу і спинився на хвилинку перепочити. В освітленій сонцем воді він побачив раптом відзеркалення великої голови з брудною кучерявою бородою, з сивуватим пушком на тім'ї. Він давно вже не бачив свого обличчя, раніше йому доводилося бачити його часто. З цікавістю вглядався він у своє відображення: обличчя виснажене, втомлені очі з кривавими прожилками. Так ось який тепер пан Георг Тейбшиц! Густав здивувався, але не можна сказати, щоб пан Георг Тейбшиц йому не сподобався. На жаль, у нього було занадто мало часу, щоб міркувати з приводу свого обличчя – треба було везти тачку назад. Коли наступного дня він потрапив на те саме місце, калюжа вже висохла, так що він не міг більше бачити свого обличчя: це його дуже засмутило.

Дні минали з тією самою сірою одноманітністю й порожнечею. Лише наприкінці другого тижня відбулась подія. Одного разу на

«навчанні» був присутній якийсь фашистський офіцер у високих чинах з «дубовим листом» на комірі. Загонові Густава було задано повторювати хором гасло: «Націонал-соціалісти врятують Німеччину». Вони проказали цю фразу, потім повторили її кілька разів. Раптом офіцер з «дубовим листом» прислухався і обірвав їх. Він наказав їм декламувати групами по чотири чоловіки. Черга дійшла до групи Густава, і тут всі почули, як чийсь голос ясно вимовив: «Націонал-соціалісти катують Німеччину». Офіцер з «дубовим листом» наказав групі ще раз повторити гасло. І знов було чути: «Націонал-соціалісти катують Німеччину». Голос належав тому божевільному, з якого втішались тюремники. Всі були певні, що дурний без ніякого злого наміру перекривлює фразу: так він її зрозумів, очевидно, так, – на його думку, – казали фашисти. Але офіційно старого не вважали за божевільного, а тому вирішили, що він це зробив зловмисно. Увесь його відділ був покараний, залишений без обіду й вечері. Головні ж винуватці – група, до якої належали Густав і дурний старий, – були посаджені в карцер.

Одиночні карцери були розташовані близько вигрібної ями. Раніше вони правили за відхідки; їх позабивали дошками і таким чином пристосували до нового призначення. Кожна одиночна камера була розміром 1¹/₂ кв. метри і зовсім темна. Густав провів під замком цілий тиждень. Він був замкнений вдень і вночі. Його випускали тільки поїсти. Спочатку його мучив страшенний сморід; далі, з кожним днем більше, його мучила неможливість рухатись, розправити кінцівки. Найдужче боліла спина.

Були такі години, коли Густав перебував немов у півсні. І були години дикого розпачу, години люті, гарячкових думок: хто ж, нарешті, для нього щось зробить? Але вже не було більше таких годин, коли б Густав мирився зі своєю долею. Він вже більше не думав «гам зу лтойве».

Дурний він був, що повернувся до Німеччини. Гейнріх і той інший хлопець мали рацію. Правильно роблять євреї, які залишались у Німеччині, коли сидять мовчки. Яка неймовірна гординя була вважати себе за кращого від якогось пана Вейнберга? Чи налагодив Більфінгер свої відносини з нареченою? Цей проклятий Більфінгер. Це він у всьому винний. Збити б йому його окуляри з квадратної морди. Ні, в усьому завинив Йоганнес Коген. Це він загяг його сюди. Йоганнес

завжди і все отруював йому. Йоганнесові легко було присідати! Стрибати, мов ляльковий блазень, – це не така вже майстерність! От простояти дві хвилини на носках – це трохи важче, мій друже. Особливо при рахунку «три».

«Як звались приміщення, куди римляни замикали своїх рабів? Якийсь античний автор писав про них. Яка шкода, що я не можу пригадати його ім'я. На Максрегештрасе мені здавалося, що я не зможу працювати, коли не матиму досить місця, щоб походжати туди-сюди. А чи не запропонувати мені тюремникам, щоб вони не давали мені обідати, а за це випустили на дві години? Вони цього не зроблять. Вони зламали масштаби. Пригадав. Колумелла – ось ім'я автора, що писав про рабів. А приміщення для рабів називались «ергастули». Моя пам'ять! У мене все ще непогана пам'ять».

«Я йолоп у квадраті. Кому це корисно, що я гину в цьому смороді? Всі мали рацію, немає нічого смішнішого за «мучеників». Йоганнеса Когена слід було б разок добре вдарити по морді. *De mortuis aut bene, aut nihil.* ^[21] Але все ж оперезати його таки слід було б. Анна мала б мене відрадити. Вона мала б замкнути мене в лікарню для нервових хворих. А все ж таки я дам Йоганнесові разок прямо в його жовту пику».

Він розмахується. Кулаком попадає у дерев'яну стінку карцера. Удар слабенький, але Густав лякається. Що, коли раптом хтось почув... Він швидко випростовує спину і проказує: «Слухаю».

Вночі його повели на «допит». Хоч його й замкнули в карцер, але все ще відносили до категорії «легковиправних». Його допитували зовсім не з якимсь злим наміром, а просто тому, що не було чого робити. І все ж він повернувся з допиту в такому стані, що на другий день, коли хотіли його вивести з карцера, знайшли його непритомним.

На два дні його перевели в лазаретний барак. Потім знов повернули в колишню камеру, і життя його текло, як і раніше. Старий без окулярів кудись зник. Тепер Густав, коли до нього звертались, захищав обличчя руками і відповідав: «Слухаю».

* * *

Клаус Фрішлін працював у центральній організації по боротьбі з фашизмом. За останні часи він зробився ще спокійнішим і

розсудливішим. І все ж, узнавши зі своїх секретних списків, що Густав попався, він був глибоко вражений.

Він спробував дістатися до Мюльгейма. Мюльгейм був у гарних відносинах з багатьма колегами з табору фашистів, і це давало йому змогу вишукувати способи для врятування своїх друзів. Такі справи, звичайно, були небезпечні для нього самого, і колеги щораз настійливіше радили йому кинути все й тікати. Але Мюльгейм не міг встояти перед проханням тих, для кого він був останньою соломинкою. «Дурний я, – казав він сам до себе, – коли ж я спинюсь!» І вирішивши твердо, що ця справа буде останньою, він брав на себе потім ще одну останню.

Про нерозумного свого друга Густава він згадував часто. Звістки від нього надходили рідко, і він давно вже взагалі від нього нічого не чув. Він гадав, що Густав подорожує десь за кордоном, у красивих місцях, у безпеці, веселий, у товаристві якоїсь приємної жінки. Коли він, Мюльгейм, закінчить тут свої справи і втече за кордон, йому неважко буде розшукати Густава. Мюльгейм давно забув нерозумні вчинки свого друга і дедалі частіше мріяв про зустріч з ним за кордоном.

У такому настрої застав його телефонний дзвінок Фрішліна. Мюльгейм жадібно розпитує, чи нема відомостей про Густава, чи не знає Фрішлін, де тепер Густав. Фрішлін лаконічно відповідає, що повідомить про все особисто. І Мюльгейм нетерпляче чекає приходу Фрішліна.

Без зайвих слів Фрішлін повідомляє, що в концентраційному таборі в Моозаху перебуває якийсь Георг Тейбшиц, за всіма ознаками – Густав Оппенгейм. Мюльгейм дуже зблід, розгубився і вилив на Фрішліна всю свою лютість і сум.

– Ви були єдиною людиною, що тримала з Оппенгеймом зв'язок, – накинувся він на нього. – Ви мали б його відрадити. Адже він дитина.

– А звідки ви знаєте, що я цього не робив? – холодно сказав Фрішлін.

Мюльгейм безпорадно дивився перед собою. Заступатись за когось, хто потрапив у лабету штурмовиків, було дуже небезпечно. Його колеги націонал-соціалісти і слухати не схочуть про цю справу. У вівторок він збирався виїхати. Він може сам потрапити в прикрі становище, але жодної секунди він не подумав про те, щоб ухилитись.

Є дві можливості. Він спробує обидві. Насамперед він звернеться до Фрідріха Вільгельма Гутветтера, а потім треба, щоб Жак Лавендель натиснув на міністерство господарства, нехай воно втрутиться.

Фрідріх Вільгельм Гутветтер, щиро засмучений долею Густава, був страшенно здивований, коли Мюльгейм запропонував йому поклопотатись за нього. Що він може зробити? Політика для нього невідома планета. Він не уявляє собі, до кого звернутись і як. Чим він може мотивувати свій інтерес до невідомого пана Тейбшица? Та хіба хто знає, що взагалі ставиться в провину цьому Тейбшицові. Красномовність Мюльгейма, мов горох, відскакувала від панцерованої дитячої наївності великого поета.

Мюльгейм звернувся до Сибіли. На неї він покладав мало надії. Напевне, вона поставиться до справи так само, як і Гутветтер, а можливо, навіть відчує певне задоволення від того, що Густав, який її кинув, потрапив тепер у біду. Однак Мюльгейм помилився. Узнавши про Густава, Сибіла пополотніла, обличчя її сіпнулось, все її тонке дівоче тіло здригнулося. Опустивши голову на руки, вона почала плакати жалісно, нестримно, як дитина. Її трусило. Проте коли Мюльгейм розповів їй про розмову з Гутветтером, обличчя її раптом зробилося рішучим і злим. Протягом довгих тижнів і місяців зносила вона неземну наївність Гутветтера і дедалі більше нудьгувала за Густавом. Коли політика для пана Гутветтера невідома планета, то нехай він буде ласкавий зробити подорож на цю планету. У противному разі він може не чекати від Сибіли співчуття до своїх космічних переживань.

Проте і Сибілі теж довелось натрапити на впертий опір Гутветтера. Однак у неї в запасі були чинніші аргументи, ніж у Мюльгейма. І ось у неї є лист, адресований у вирішальні інстанції, і такий, що відкриває певні перспективи.

Одночасно і Жак Лавендель, перервавши свій відпочинок в Лугано, приїхав у Берлін відвідати приятеля, Фрідріха Пфанца, міністра господарства.

На думку Жака Лавенделя, Фрідріх Пфанц не дуже добре виконує своє завдання, інакше не було б таких речей, як, приміром, історії у концентраційних таборах. Чи вважає пан Пфанц, що ці історії можуть підвищити німецький кредит? Ні, пан Пфанц цього не думає. І пан Жак

Лавендель теж незабаром має лист, адресований у вирішальні інстанції, і теж такий, що відкриває перспективи.

* * *

У Моозаху тим часом змінився комендант. Новий хазяїн оглянув табір, оглянув роботи з будівництва дороги. Дорогу треба було утворювати. Йому казали, що для цього потрібний паровий коток на 20 кінських сил. Комендантові спала блискуча ідея: 20 кінських сил – це 80 людських. Хіба у його розпорядженні немає 80 чоловіків? Навіщо витрачатись на дорогий пар? Отже, у коток впрягли 80 ув'язнених; штурмовики, озброєні кийками й револьверами, оточили їх. І, – гляньте-но, – розрахунок був цілком правильний: коток пішов.

– Ха-хай-хайль Гітлер! – командували штурмовики.

80 ув'язнених у смугастому арештантському вбранні, з бородатими, виснаженими, побитими обличчями, виголені або з зачіскою у вигляді свастики, – натягли посторонки і, тяжко хекаючи, потягли коток.

– Ха-хай-хайль Гітлер!

Методів нового коменданта мусили зазнати на собі всі ув'язнені. Таким чином щодня запрягались нові 80 чоловіків. Популярністю цей вид праці не користався. Лямки посторонки врізались у тіло. Кожний залежав від свого сусіда. Працювати треба було чітко, швидко, бо це робилось прилюдно, перед очима громадськості.

Новий комендант дуже гордився своєю ідеєю. Дорога, побудована виключно людською силою, без машин. Це відповідало ідеям новітнього часу, духові Третьої імперії, духові, що бореться з машинами. Комендант запрошував друзів випробувати якість дороги і переконатись у тому, що вона не гірша від першої-ліпшої іншої дороги. Щоправда, ця дорога була зовсім непотрібна, вона вела з табору Моозах до болота, обходила болото кругом і поверталась у табір. Ніхто нею не користувався. Але це була гарна дорога, і всі друзі та знайомі коменданта повинні були побачити, яка вона гарна.

Вони приїздили й бачили. Вони бачили ув'язнених, запряжених у коток; нічого подібного їм раніше не доводилось бачити, вони розповідали про це своїм знайомим. Табір був ізольований, нова дорога була ізольована, проте новий спосіб дорожнього будівництва збуджував цікавість, і багато хто просив у коменданта перепустку, щоб

оглянути роботи. Комендант гордився цим загальним інтересом до своєї ідеї.

Сибіла Раух тим часом приїхала у столицю Південної Німеччини, щоб прискорити звільнення Густава. Вона чула про ідею нового коменданта, дістала перепустку. Щоденно виїздила вона до місця, де ув'язнені тягли коток. На сьомий день черга дійшла до відділу, у якому був Густав, і їх запрягли у коток. Здоров'я Густава за останній час погіршало. Він страждав задишкою. Хоч він був і дужий, муштра втомлювала його дедалі більше, і він часто непритомнів.

Але в той день, коли його запрягли у коток, він почувався досить бадьоро. Натягаючи посторонки, – «Ха-хай-хайль Гітлер», – він думав багато про що, а цього з ним давно не траплялося. Він пригадав пасхальний вечір у Жака Лавенделя в Лугано, і що Бертольда тоді вже не було. Якби він був живий, то повинен був би запитувати: «Чим відрізняється ця ніч від усіх інших ночей?» Йому, Густавові, слід було б подумати про Бертольда, а не про Жана. Жан тепер націонал-соціаліст. Можливо, він тут серед вартових. Ні, для цього він, мабуть, занадто старий. У Жана таке величне обличчя – чому б їм не зробити Жана міністром? У них мало вождів з гарними обличчями. Він пригадає колекцію портретів Тейбшица. Сміятись, коли ти запряжений у паровий коток, не можна, дуже ріже плечі, але всміхатись можна, тим більш, що кучерява борода ховає усмішку. Як повільно рухається коток, страшенно повільно. «Іди своїм повільним кроком, вічне провидіння». Ні, не «повільним», а «невидимим». «Іди своїм невидимим кроком, о вічне провидіння!» Шкода, що він не може пригадати, як далі. Стільки років витратити на вивчення Лессінга, а потім забути цю цитату! Куди ж веде ця дорога, по якій вони тягнуть коток? Вони будували міста для фараонів, міста Пітон і Рамзес. Але там це мало якийсь глузд; а чи є глузд у цьому шляху? Ура! Він пригадав як далі: «Та не дай мені зневіритись у тобі через те, що я не бачу твоїх кроків». Йому було приємно, що він пригадав цитату. Він послабив лямку і перестав думати.

І в цей день Сибіла була тут і уважно оглядала обличчя ув'язнених. Всі обличчя були бородаті, майже всі у синцях, не впізнати того, кого шукаєш. Було дивно думати, що один з цих людей одного разу пролежав цілу ніч без сну тільки тому, що не знаходив доброї фарби для шпалер. Було дивно думати, що цього чоловіка колись мучило

питання, чи гарно звучить та чи інша написана ним фраза. А найдивніше те, що вона, Сибіла, спала з ним.

Вона сиділа у своєму маленькому чудернацькому автомобілі, що загруз на краю дороги в болоті, – трудно його буде витягти.

Вона сиділа, тоненька, дитинна, задумлива, і сумними очима оглядала обличчя арештантів, але Густава не впізнала.

Через день дали побачення. Вона приїхала у табір. Її привели у приймальню. За бар'єром під конвоєм двох штурмовиків з'явився виснажений брудний старий чоловік. Сибіла сплотніла, серце впало у неї в грудях. Але вона зробила над собою зусилля, посміхнулась. У цій усмішці не було колишньої дитячості, – підборіддя в Сибілі тремтіло, – та все ж це була усмішка. А потім, – нехай це нерозумно, – адже він Георг Тейбшиц, – але вона не могла стриматись, не могла назвати його чужим ім'ям, – вона сказала:

– Галло, Густаве! – І її ніжний високий голос був сповнений радості, співчуття, сердечності, надії, втіхи, поклику.

– Слухаю! – злякано сказав старий і закрив рукою обличчя.

Через два дні його випустили. Жак Лавендель настояв, щоб Густава негайно переправили через кордон. Він усунув усі перешкоди до виїзду пана Георга Тейбшица. У супроводі спеціальної людини Густава привезли в санаторій відомого спеціаліста із сердечних хвороб недалеко від Франценсбада у Чехословаччині.

Сибілі дуже хотілось поїхати з ним. Але Гутветтер наполіг на тому, щоб вона повернулась до Берліна. Жалісно, докірливо, майже плачучи, він сказав їй по телефону: адже вона їхала на три-чотири дні, а минуло вже два тижні. Тепер, коли вона добилась, чого хотіла, вона могла б, нарешті, і про нього подумати. Річ у тім, що він, Гутветтер, звик до неї. Її земна конкретність укріплює субстанцію його космічних творів. Вона потрібна йому, він не може без неї працювати. Сибіла відчула серйозність його слів. Коли вона дасть волю своїм почуттям і поїде з Густавом, вона може назавжди втратити Гутветтера. Вона вирішила, що поїде до Густава згодом, і повернулась до Берліна.

* * *

Через два місяці, коли минуло два тижні після смерті Густава від *debilitas cordis*, що означає найвищу стадію серцевої слабості, Гейнріх

Лавендель одержав від невідомого йому пана Карела Блага, з Праги, поштовий пакет, що містив три документи.

Перший документ становив опис усього, що Густав Оппенгейм бачив і пережив у Німеччині. На 37 сторінках, густо списаних на друкарській машинці, викладені були найдетальніші дані про насильства, вчинені фашистами в районах Швабії, а також точний опис концентраційного табору Моозах. Було старанно уникнуто будь-якої оцінки.

Другий документ – поштова картка, де було написано: «Нам дано працювати над справою, та не дано довершити її». Підписана була картка: «Густав Оппенгейм, уламок розбитого корабля». Спочатку картка була адресована «Густавові Оппенгейму», але це було перекреслено і рукою Густава Оппенгейма написано: «Гейнріхові Лавенделю».

Нарешті, третій документ – лист від доктора Клауса Фрішліна, Густавового секретаря.

«Високошановний пане Гейнріх Лавендель. Доктор Густав Оппенгейм, ваш дядя, доручив мені надіслати вам додану записку і картку. Йому дуже хотілось, щоб я передав це особисто. Але невідкладні справи не дозволяють мені виїхати з Німеччини. А тому я доручив надійній особі передати вам усі документи.

Записку ваш дядя продиктував мені за два дні перед кінцем. Йому було дуже важко говорити. Але, як це видно з чіткості продиктованого, дядя ваш перебував при розумі і добрій пам'яті. Коли рукопис було прочитано йому вголос, він у моїй присутності, під присягою, підтвердив нотаріусові, доктору Георгу Нейштаделю, що все, сказане ним, – чиста правда.

Копію нотаріального акта до цього додаю.

Коли нотаріус пішов, доктор Оппенгейм попросив мене відповісти йому на запитання, яке його турбувало: чи вважаю я його самого та життя його за нікчемне? Я відповів, що він, нехтуючи небезпекою, показав свою готовність заступитись за справедливу й корисну справу. Однак, він тільки бачив те, що є, та не зміг сказати, що треба робити. Він проробив марафонський біг, щоб доставити футляр з донесенням, та, на жаль, виявилось, що футляр був порожній.

Задишка, що подужчала, перешкодила вашому дяді відповісти мені, але було ясно, що він просить мене говорити далі. Хоч я й дуже засуджував його вчинок як марний, але відчував до нього приязнь, а тому, не вагаючись, сказав йому таке: він не володів істиною, але служив добрим зразком. Ми продовжуємо нашу роботу і знаємо, що робити. Під цим «ми» я, як і ваш дядя, розумів дуже велику частину німецького народу. Я запевнив його, що нас не подолають.

Доктор Оппенгейм, хоч як трудно було йому говорити, ще раз попросив мене передати вам, пане Гейнріх Лавендель, про цю розмову, що я й виконую.

Ваш Клаус Фрішлін»

Від автора

Окремі люди цієї книжки не існували документально в межах Німецької держави в роки 1932–1933, а існував, звичайно, їх загал. Щоб досягти образової правдивості типів, автор мусив відмовитись від фотографічної точності в зображенні кожної окремої історії. Роман «Сім'я Оппенгеймів» подає не дійсних, а історичних людей.

Матеріал для змалювання поглядів, звичаїв і поведження націонал-соціалістів дають: книжка Адольфа Гітлера «Моя боротьба», розповіді тих, що вийшли з концентраційних таборів, а особливо урядові публікації у німецькому «Рейхсанцейгер» (Імперському віснику) за 1933 рік.

Л. Ф.

Примечания

1

Старший власник фірми.

2

Führer – керівник, начальник, вождь.

3

Педель – наглядач за студентами.

4

Як поживаєте, старий товаришу! (*Англ.*)

5

Мій дім – моя фортеця (*англ.*).

6

Петер Шлеміль – герой казки Шаміссо, що втратив свою тінь; синонім людини, яка втратила все на світі.

7

Зробивши відповідні зміни.

8

Идиш – розмовна єврейська мова, у якій дуже багато слів мови старонімецької.

9

А все ж я вважаю, що Оппенгейма треба покарати (пародіюючи відому з історії фразу римського державного діяча Катона Старшого про Карфаген, що нею він закінчував усі свої промови в сенаті).

10

Ну-бо, Гаррі, напиши прокуророві, що і як сталося.

11

Очевидність.

12

Avus (Automobil Verkehrs und Übungsstrasse) – дорога для автомобільної їзди та автомобільних вправ (під Берліном).

13

Зі службового обов'язку.

14

У шикарному ресторані.

15

Есеїст (від французького «essayiste») – письменник-прозаїк, який пише в жанрі есею.

16

Шупо – підрозділ міської патрульної поліції.

17

Спосіб ужитися одне з одним, компроміс.

18

Добрідень, мсьє (*франц.*).

19

Добре, тату (*англ.*).

20

Улюблена на півдні Франції страва: риб'яча юшка з часником.

21

Про мертвих слід або говорити добре, або нічого не говорити.